

Філософська думка

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Молодь і науково-технічний прогрес
- Соціальне планування: проблеми і пошуки рішення
- Виховання нової людини має бути насамперед вихованням у неї гуманізму
- Як побудувати типологію природномовної аргументації!
- Негідний посередник: портрет бюрократа
- Антикріпосницька агітація Я. В. Завадського
- Археологи про поширення християнства в Київській Русі
- Наші першодруки: «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського

4 1988

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми перебудови, вміщуємо матеріали: Науково-технічний прогрес. Культура. Молодь (Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР, редакції журналу «Філософська думка»); А. І. Кравченко. Соціальне планування: проблеми і пошуки рішення; Нам потрібна соціалістична школа! (Інтерв'ю з О. О. Леонтьєвим); О. В. Крижановський. Соціальна якість продукції: проблеми експертної оцінки; В. М. Сагатовський. Негідний посередник : портрет бюрократа; Л. М. Топлюк, В. А. Полторак. Стаціонарна система опитувань громадської думки в місті. (З досвіду створення СОГД в Дніпропетровську).

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований в січні 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 4 Липень — серпень 1988

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Наказ XIX Всесоюзній конференції Комуністичної партії Радянського Союзу	3
Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу	
Науково-технічний прогрес. Культура. Молодь. (Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР, редакції журналу «Філософська думка»)	7
Кравченко А. І. (Москва). Соціальне планування: проблеми і пошуки рішення	14
Теоретичні проблеми перебудови	
Резонанс	
Поступний О. М. (Харків). Концепція соціальної структури радянського суспільства: системність чи багатоманітність?	24
Актуальні інтерв'ю	
Нам потрібна соціалістична школа!	29
Методологія наукового пізнання	
Баранов А. М. (Москва), Сергєєв В. М. (Москва). До побудови типології природномовної аргументації	33
Офіційний відділ	44
Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень	
Тоцюк Л. М. (Дніпропетровськ), Полторак В. А. (Дніпропетровськ). Стаціонарна система опитувань громадської думки в місті. (З досвіду створення СОГД в Дніпропетровську)	47
Крижановський О. В. Соціальна якість продукції: проблеми експертної оцінки	58
Rostra nostra	
Сагаатовський В. М. (Сімферополь). Негідний посередник: портрет бюрократа	65
Ретроспектива	
Марахов Г. І. Антикріпосницька агітація Я. В. Завадського	71
Слово представникам спеціальних наук	
Артеменко І. І., Моця О. П. Поширення християнства в Київській Русі. (За археологічними даними)	80
Першодруки	
«Слово про закон і благодать» Іларіона Київського	89
Порус В. Н. (Москва). Філософія техніки: огляд проблематики (закінчення)	107
Критика буржуазної ідеології	
Підступам буржуазного націоналізму — належну відсіч!	112
Наукове життя	
Громов М. М. (Ленінград). III Міжнародна конференція, присвячена тисячоліттю запровадження християнства на Русі	119
Хроніка	78, 79

<i>Поддубний В. А., Кучерявий І. Т.</i> Потреба у праці: формування і реалізація	121
<i>Колесников Ю. В.</i> Соціальне знання і соціальне управління	122
<i>Євдокимов В. С., Звіглянич В. О.</i> Історична єдність знання як проблема методології науки	123
<i>Табачковский В. Г.</i> Дослідження категоріальної структури соціально-філософського пізнання	124
<i>Малахов В. А.</i> Мистецтво і цивілізація: ракурси взаємодії	126
<i>Возняк С. М.</i> (Івано-Франківськ). Критичний аналіз еволюції і модернізму ідеології руського православ'я	128
<i>Доброскокін І. Г., Сластенко Є. Ф.</i> Філософсько-політичний аналіз діалогу	129
<i>Огірчук В. Г.</i> Правда історії та неспроможність націоналістичних вигадок	130
<i>Острийний Д. Х.</i> Релігійна проблема в країнах соціалізму	131
<i>Шкуринов П. С.</i> (Москва). Сучасне прочитання «Критики чистого розуму»	132
<i>Ливенцов В. О., Балтин В. Ю.</i> Лицемерство буржуазного гуманізму	134

Книжкова полиця 69, 78, 88

Резюме англійською мовою 135.

СОДЕРЖАНИЕ

Наказ XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, с. 3. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. Научно-технический прогресс. Культура. Молодежь. (Круглый стол молодых ученых НИИ и вузов УССР, редакции журнала «Філософська думка»), с. 7. *Кравченко А. И.* (Москва). Социальное планирование: проблемы и поиски решения, с. 14. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕСТРОЙКИ. Резонанс. *Поступной А. Н.* (Харьков). Концепция социальной структуры советского общества: системность или многообразие? С. 24. АКТУАЛЬНЫЕ ИНТЕРВЬЮ. Нам нужна социалистическая школа! С. 29. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Баранов А. Н.* (Москва), *Сергеев В. М.* (Москва). К построению типологии естественноречевой аргументации, с. 33. ОФИЦИАЛЬНЫЙ ОТДЕЛ, с. 44. МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА КОНКРЕТНЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ. *Топюк Л. М.* (Днепропетровск), *Полтораки В. А.* (Днепропетровск). Стационарная система опросов общественного мнения в городе. (Из опыта создания СООН в Днепропетровске), с. 47. *Крыжановский О. В.* Социальное качество продукции: проблемы экспертной оценки, с. 58. ROSTRA NOSTRA *Сагатовский В. Н.* (Симферополь). Недостойный посредник: портрет бюрократа, с. 65. РЕТРОСПЕКТИВА. *Малахов Г. И.* Антикрепостническая деятельность Я. В. Завадского, с. 71. СЛОВО ПРЕДСТАВИТЕЛЯМ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. *Артемченко И. И., Моця А. П.* Распространение христианства в Киевской Руси. (По археологическим данным), с. 80. ПЕРВОПЕЧАТНЫЕ ТЕКСТЫ. «Слово о законе и благодати» Илл. Киевского, с. 89. □ *Порус В. Н.* (Москва). Философия техники: обзор проблематики (окончание), с. 107. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Пронскам буржуазного национализма — должный отпор! С. 112. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Громов М. Н.* (Ленинград). III Международная конференция, посвященная тысячелетию введения христианства на Руси, с. 119. ХРОНИКА, с. 78, 79. РЕЦЕНЗИИ. *Поддубний В. А., Кучерявий І. Т.* Потребность в труде: формирование и реализация, с. 121. *Колесников Ю. В.* Социальное знание и социальное управление, с. 122. *Євдокимов В. С., Звіглянич В. А.* Историческое единство знания как проблема методологии науки, с. 123. *Табачковский В. Г.* Исследование категориальной структуры социально-философского познания, с. 124. *Малахов В. А.* Искусство и цивилизация: ракурсы взаимодействия, с. 126. *Возняк С. М.* (Івано-Франківськ). Критический анализ эволюции и модернизма идеологии русского православия, с. 128. *Доброскокин И. И., Сластенко Е. Ф.* Философско-политический анализ диалога, с. 129. *Огірчук В. Г.* Правда истории и несостоятельность националистических вымыслов, с. 130. *Острийний Д. Х.* Религиозная проблема в странах социализма, с. 131. *Шкуринов П. С.* (Москва). Современное прочтение «Критики чистого разума», с. 132. *Ливенцов В. А., Балтин В. Е.* Лицемерие буржуазного гуманизма, с. 134. Книжная полка, с. 67, 78, 88. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 135.

ХІХ ВСЕСОЮЗНИЙ КОНФЕРЕНЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Комуністи, трудовий колектив Інституту філософії АН УРСР палко схвалюють і підтримують політичний курс на докорінну, революційну перебудову суспільного життя, оновлення соціалізму, стратегія якого сформульована в Тезах ЦК КПРС до ХІХ партійної конференції.

Необхідність перебудови виявляється в усіх сферах суспільного життя. Сама логіка нашого історичного розвитку підтверджує, що з перебудовою має початися новий його етап, мета якого — досягнення нового якісного стану радянського суспільства. Тому потрібно докласти усіх зусиль до того, щоб не було вихолощено революційну сутність перебудови, щоб вона не перетворилася в ще один косметичний ремонт нашого суспільства. Треба повністю розчистити багаторічні завали, ліквідувати заборони і обмеження на нашому соціалістичному шляху, відкрити простір дії законів саморозвитку соціалізму.

Головним джерелом труднощів і прорахунків в економічному, політичному і духовному розвитку країни є насамперед спадщина режиму особистої влади, що спирався на бюрократичний апарат командно-адміністративної системи управління. Ще Маркс і Енгельс, аналізуючи російський ультралівий революціонізм, розуміли небезпеку її виникнення, назвавши такий тип управління «казарменим комунізмом».

Командно-адміністративна система виходить з ілюзії, що — процеси саморегулювання в суспільстві цілком можна замінити директивними методами управління, заснованими на нібито повному знанні всього теперішнього і майбутнього за відсутності непередбачуваних наслідків. Ця ілюзія, освячена, на жаль, ореолом «наукового підходу», насправді цілком відірвана від реальностей суспільного життя. Тривала прихильність до неї дорого коштувала нашому суспільству.

В економіці ми прийшли до фактичної дезорганізації виробництва, стагнації продуктивних сил, блокованих закріпленими виробничими відносинами; до майже повної нечутливості народного господарства щодо вимог науково-технічного прогресу; до хронічного дефіциту і примусових форм розподілу; до девальвації карбованця, до невідомості матеріальних і моральних стимулів праці; до відчуження власності від людини, поширення байдужості і безвідповідальності в ставленні до праці, суспільно-корисної діяльності.

У політичній сфері «казарменний соціалізм» призвів до відступів від принципової ленінської ідеї соціалістичного самоврядування народу. Замість переходу від диктатури пролетаріату до демократії, народовладдя Сталін і його оточення поступово передали владу бюрократії, за допомогою якої і здійснювався фактично диктаторський режим його самовладдя. Була спотворена вся структура влади, яку з рук Рад було передано у відання партійного апарату і репресивних органів. При цьому партія була змушена підмінювати державні органи, виконувати функції господарського управління, втручатися в безліч поточних питань і дрібних проблем, що не стосуються її компетенції. Політична система, заснована на такому незбалансованому розподілі влади, виявилася неефективною і могла діяти лише за допомогою величезних управлінських зусиль. Природним наслідком її функціонування стало поступове, але неухильне зниження ефективності нашої внутрішньої і зовнішньої політики, дедалі більше гальмування ходу суспільного розвитку, застій.

Надзвичайно збіднилося і духовне життя суспільства. Поширилась догматична охоронна ідеологія, яка значною мірою є відображенням схоластичних вправ у суспільствознавстві. Внаслідок міфологізації вітчизняної історії суспільна свідомість багато в чому втратила здатність критичного осмислення минулого і сучасного, а соціальна пам'ять народу була уражена страхом. Поступова втрата стратегічних орієнтирів і політичних цілей розвитку нашого суспільства призвела до переважання консервативних устремлінь, до торжества сірості в духовному житті, до гоніння — аж до репресій — за «інакомислення», яким кваліфікували будь-яку спробу самостійного, тверезого тлумачення актуальних питань суспільного життя. Лозунг руху до комунізму втратив конкретний зміст, оскільки на основі казарменого комунізму

можна побудувати тільки казармений комунізм. Внаслідок злочинницької діяльності Сталіна і його кліки, які фактично знищили цвіт радянської інтелігенції, в масовій свідомості запанували духовна апатія, бездіяльність, аполітичність. Повсякденним явищем стали використання «подвійних стандартів» у сфері моралі, відрив офіційної суспільної думки від дійсності, практика пропагандистської маніпуляції, нагнітання атмосфери підозрілості. Посилились песимістичні настрої, розчарування в суспільних ідеалах, поширились аморальні і антигромадські вчинки, пияцтво, алкоголізм і наркоманія.

Щоб подолати все, що спотворює соціалізм, спричинює застій і гальмування, щоб прискорити наш суспільний розвиток, потрібно спиратися на ленінські ідеї і традиції, по-новаторському, сміливо їх розвивати відповідно до реальностей сучасного життя, вміло застосовувати марксистську теорію. Необхідно зробити урок з досвіду перших трьох років перебудови. А він показує: ключовою умовою оновлення соціалізму є повсюдна демократизація суспільного життя.

У сфері економіки потрібно більш наполегливо і послідовно проводити реформи, забезпечувати дійовий правовий захист. Час, нарешті, перейти від «простих і дешевих» адміністративних методів, звичних для бюрократії, до власне економічних методів розв'язання народногосподарських проблем.

Ми вважаємо, що перебудова економіки має ґрунтуватися на поєднанні соціалістичного ринку з централізованим державним плануванням, орієнтуватися на механізми саморегулювання соціалістичного ринку при впливі на нього через систему державних цін на частину товарів. Застосування директивних методів можливе лише на деяких стратегічно важливих напрямках господарського розвитку, проте і тут воно має здійснюватися під демократичним контролем, з врахуванням громадської думки, на основі волевиявлення народу. Потрібно всіляко розвивати кооперативний рух, покликаний не тільки забезпечувати населення товарами і продуктами, а й протидіяти монополії державних підприємств (об'єднань) на ринку. Лише за цих умов соціалістичне змагання перетвориться, нарешті, з бюрократичної забавки на суспільно ефективну підйому прискорення економічного розвитку.

Треба завершити реорганізацію системи управління економікою, скоротити до мінімуму апарат, передати управлінські функції на місця, довіривши, нарешті, трудящим управління виробництвом. Треба послідовно втілювати в життя принцип оплати за працю, відкинувши зрівняльні устремління (серед них і законодавчо оформлені), щоб принципова вимога соціалізму «кожному — за працю» перетворилася з лозунгу на економічну реальність. Тільки тоді нам пощастить вивратися з тенет дефіциту, розірвати кайдани примусово-розподільних відносин, досягти збалансованості виробництва і споживання, одержати повноцінний, вільно конвертований радянський карбованець. Тільки тоді ми зможемо перейти від виховання «почуття господаря» до виховання справжнього господарського ставлення до соціалістичного виробництва, власності, праці.

Перебудова має поширитись на сферу політичного життя. Головним завданням реформи політичної системи нашого суспільства є такий перерозподіл влади, який дозволить створити гарантії для здійснення справжнього народовладдя, ліквідувати спадщину «казарменого соціалізму», виключити можливість реставрації режиму особистої влади. Державну владу потрібно остаточно повернути Радам.

Політична система в країні має бути побудована так, щоб кожний керівник, кожна ланка управління і виробництва, кожний трудовий колектив, кожний громадянин СРСР були вільні у виборі рішень в межах своєї компетенції і повністю відповідали за цей вибір, за доручену справу.

Центральне питання в назрілих політичних реформах — відновлення ленінського розуміння керівної ролі партії як масової громадської організації, відповідальної за вироблення правильних політичних рішень і мобілізацію мас на їх виконання силою свого авторитету. В умовах режиму управління, що склався в 1928—1938 роках, партія перетворилася в ланку командно-адміністративної системи, а її керівна роль звелась до бюрократичної влади партійного апарату, який привласнив багато державно-адміністративних функцій, але, по суті, був усунутий від корінних політичних рішень, які ухвалювались келейно, на вищих рівнях управління.

Гадаємо, що, незважаючи на казармено-бюрократичні перекознення соціалізму,

відтворення здорових сил партії не припинилось, що дало змогу сформуватись новому керівництву і забезпечує принципову можливість здійснити соціалістичне оновлення під керівництвом КПРС.

Чіткий поділ функцій політичного керівництва і функцій державної влади, а всередині останньої — влади законодавчої, адміністративно-виконавчої і судової — основа для визначення розумної чисельності апарату управління, його структури і взаємовідносин з керованими. Скорочення апарату, в тому числі партійного, ліквідація галузевих відділів у партійних комітетах — це не самоціль. Ефективно діючий, авторитетний, кваліфікований, за працюю оплачуваний апарат потрібен партії і державі. А прагненням апарату працювати на себе, зосередити в собі безконтрольну владу треба покласти край.

Ми вважаємо зовсім неприпустимим будь-які матеріальні, соціальні та інші привілеї працівникам апарату управління. Збереження привілеїв завжди створюватиме можливість проникнення на керівні пости кар'єристських елементів, морального переродження окремих керівників.

Важливим засобом дебіюкратизації партійного апарату є виборність керівників його підрозділів (відділів, секторів, управлінь та ін.) з гласним обговоренням кандидатур на пленумах партійних комітетів в умовах конкурсу претендентів. Перші секретарі партійних комітетів мають обиратися таємним голосуванням не більш ніж на два строки (без винятку), загальними зборами, конференціями, партійними з'їздами з гласним обговоренням пропонувананих ними програм діяльності, а також їх особистих достоїнств і недоліків.

Наша партія — це громадська організація, а не політичне відомство. Тому потрібно переглянути ті норми і стереотипи внутрішньопартійних відносин, які мають на собі відбиток відомчої традиції. Треба чітко визначити не тільки обов'язки, а й права членів партійних комітетів, по суті — партійних депутатів, зокрема дати їм право вносити офіційні запити з усіх питань діяльності відповідного партійного органу. Неодмінною умовою демократизації політичного життя є розвиток гласності, суворе додержання конституційної свободи слова. Органи партійної преси, радіо, телебачення мають бути незалежними від партійного апарату і підзвітні тільки відповідним виборним партійним комітетам. Ми пропонуємо обирати керівництво партійної преси, радіо, телебачення на пленумах відповідних комітетів.

Партійні органи мають право вимагати від кожного комуніста звіт про відповідність його діяльності політичній лінії КПРС, але вони не повинні нав'язувати йому вибір рішень у межах його службової компетенції. Неприпустиме таке становище, за якого деякі службові посади можуть посідати тільки члени КПРС. Обмеження можливостей висунення безпартійних спеціалістів розвиває кар'єристське ставлення до партійного квитка.

Ми вважаємо неправильним такий стан справ, коли результати роботи сесій Рад, в тому числі Верховних Рад, визначаються наперед пленумами відповідних партійних комітетів. Цю практику, успадковану від періоду багатопартійності Рад, треба визнати неконституційною.

Зосередження в руках Рад всієї повноти реальної державної влади має розпочатися, на нашу думку, з підвищення статусу депутата. На виборний строк депутат має бути частково або повністю звільнений від своєї основної роботи для постійної роботи в органах Рад. Державні повноваження депутата мають бути збільшені; депутатський мандат повинен надавати право звертатися із запитанням в будь-які відомства з будь-якої проблеми, що належить до компетенції даної Ради — аж до права припиняти дію адміністрації відомств в разі порушення ними компетенції Радянської влади.

Відносини між відомствами і відповідними органами державної влади потрібно законодавчо врегулювати, виходячи з ідеї суверенітету Радянської влади на даній території. Неприпустимо розглядати відносини вищих й нижчих Рад і їхніх виконавчих органів як відносини адміністративного підпорядкування. Кожна Рада має бути суверенною в межах своєї компетенції.

Потрібно і далі розвивати демократичну практику виборів одного депутата з кількох кандидатів. Ми вважаємо доцільним прямі вибори голів виконкомів Рад усім населенням відповідних територій. Слід також вивчити питання про президентську форму правління в СРСР. Нагальне завдання часу — всенародне обговорен-

ня і схвалення Закону про гласність. Потрібні дійові заходи для зміцнення незалежності суду і прокуратури — насамперед від свавілля місцевих властей. Ми вважаємо також необхідною судову реформу в напрямі дальшої демократизації судової справи.

Менш очевидні, ніж у сфері економічній, але більш небезпечні наслідки режиму особистої влади і системи «казарменого комунізму», які треба зжити в галузі духовного життя, в ідеології.

Насамперед слід з усією чесністю і повнотою відновити нашу історію. Критика сталінського деспотизму, викриття таких ганебних явищ, як «щолоковщина», «рашидовщина» та ін., — це необхідна стадія духовного очищення суспільства. Треба взяти за правило зважувати наші ідейні втрати, хоча б з тією точністю, з якою ми зважусмо втрати економічні.

Ми — за збереження принципів і ідеалів. Але, як учили Маркс, Енгельс, Ленін, науковий комунізм черпає ідеали не з голови, не з добрих побажань, а з узагальнення досвіду реального історичного розвитку.

Наявність різноманітних, в тому числі і неприйнятних для нас, моделей соціалізму — історичний факт. Не можна ототожнювати соціалізм із його сталінською моделлю. Тому найважливішим ідеологічним завданням ми вважаємо формування наукових уявлень про соціалізм на основі дослідження реальних тенденцій сучасного суспільного розвитку. Вироблення моделі соціалізму, прийнятної з погляду марксистсько-ленінських принципів і основаної на реальних умовах життя нашої країни, — це нагальне теоретичне завдання. Принципами, з яких тут треба виходити, є суспільна (не тільки державна) власність на засоби виробництва, демократична будова суспільства, орієнтація на духовний і матеріальний добробут людини. Це й визначає ті рамки соціалізму, в яких можливий пошук нових рішень.

Соціалізм має досить широкі можливості і для того, щоб в їх межах були забезпечені справжня свобода слова і свобода творчості. Щоб їх реалізувати, треба насамперед відмовитись від прагнення до регламентації культурного процесу. Ідея «управління культурою» теж ґрунтується на ілюзіях командно-бюрократичної системи, неспроможності яких доведена історією. Мистецтво, як казав А. В. Луначарський, є продукт природного цвітіння. Воно не потребує дозволу і прихильності начальства. Ленінський принцип партійності літератури, мистецтва має бути не основою для бюрократизації творчого процесу, а критерієм визначення соціальної якості творів науки і культури. Суспільну їх користь не можна зводити тільки до негайного політичного або економічного ефекту. Діячі мистецтва і культури створюють той необхідний ідейний заділ, без якого неможливе зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Цілком схвалюючи заходи партії щодо посилення економічної ефективності наукових досліджень, ми вважаємо зовсім недопустимим директивне планування фундаментальних наукових досліджень і їх оцінювання за сьогохвилинними результатами. Особливо це стосується гуманітарної науки. Практика директивного планування із змаганням і достроковим виконанням планів, яка копіює виробничі плани, стосовно науки хибна в самій своїй основі.

Гуманітарні знання ефективні тією мірою, якою вони істинні. Тому безглуздо прагнути наперед визначати результати, керуючись при цьому позанауковими міркуваннями чи політичною кон'юктурою. Ми — за партійність суспільної науки, але для того, щоб наука була по-справжньому партійною, вона повинна бути насамперед наукою.

Філософам і соціологам належить розчистити завали догматизму і апологетики, зжити рецидиви схоластичної бездумності, повернутись обличчям до реальності, її суперечностей, навчитись відкрито і чесно говорити про проблеми, що хвилюють усіх нас. Треба правильно, по-ленінському усвідомити високий суспільний обов'язок і відповідальність радянського вченого суспільствознавства.

Ми сповнені бажання віддати всі свої сили справі побудови справжнього соціалізму, справі партії і народу.

*Ухвалено колективом Інституту філософії АН УРСР на відкритих партійних зборах 27 квітня 1988 року
Перший примірник даного наказу надіслано на адресу
XIX Всесоюзної партконференції 30 травня 1988 року.*

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС. КУЛЬТУРА. МОЛОДЬ.

[Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР,
редакції журналу «Філософська думка»]

Круглий стіл «Науково-технічний прогрес. Культура. Молодь» проводився в Інституті філософії АН УРСР. В його роботі взяли участь молоді вчені — суспільствознавці Києва, співробітники редакції журналу «Філософська думка».

Роботу Круглого столу відкрив академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, головний редактор журналу «Філософська думка» В. І. Шинкарук, який відзначив, що сьогодні, як ніколи, потрібні нові підходи до світових проблем, до розвитку економіки, соціальної і духовної сфер нашого суспільства. Треба відшукати адекватні соціалізму форми поєднання особистого інтересу з громадським. А це потребує створення відповідного механізму господарювання, ґрунтованого на матеріальній заінтересованості. Співвідношення матеріального і морального інтересу за соціалізму посідає центральне місце в економічній, соціальній і духовній сферах життя суспільства.

Головна мета соціалістичного виховання — сформувати людину, вільну від приватновласницького інтересу, справжнього господаря країни. Вона також може бути досягнута лише через розв'язання проблеми поєднання інтересу громадського і особистого. Об'єктивні передумови для цього вже створені, оскільки в умовах соціалізму економічні відносини набувають нині нового змісту. Але успішне виховання нової людини передбачає і розвиток почуття обов'язку, розуміння кожним працівником його соціальної відповідальності за історичну долю соціалізму.

С. Б. Кримський (Інститут філософії АН УРСР). Історія і молодь.

Одним із найважливіших питань сьогодення є питання про присвоєння досвіду людської історії. Доля людства, доля цивілізації залежить від того, яким соціальним силам будуть підвладні історичні цінності минулого, теперішнього і майбутнього, в яке ми рухаємося з прискоренням (приростом) 30 тисяч чоловік на годину.

Молодь — та група, яка ще має здійснити соціокультурний вибір. Це та категорія людей, яка ще не стала історичним поколінням, але повинна ним стати, освоївши історичний досвід. Від цього залежить майбутнє людства і його дійсне панування над природними і соціальними силами.

В. П. Козловський (Інститут філософії АН УРСР). Про специфіку освоєння культурної спадщини.

Ставлення людей до минулого будується не за принципом суб'єктивістської «негації», як, втім, і не на зберіганні тих чи інших уже мертвих традицій, цінностей, форм життя і поведінки, а на активному використанні, застосуванні в сучасному житті нагромадженого культурного потенціалу.

Процес освоєння культурної спадщини здійснюється не тільки через чітке і однозначне усвідомлення того, що належить освоїти, які цінності необхідно включати в сучасне культурне життя суспільства, і тим більше, не через бюрократичне регламентування цього процесу. Більшою мірою він здійснюється як практичне завдання

сучасного етапу культурної творчості народу, вплетене в об'єктивні, соціально-культурні зрушення в життєдіяльності людей, у їх повсякденні практичні зв'язки і спілкування.

Розв'язання цього завдання залежить не лише від стану і перспектив розвитку культури, а й від реальних проблем соціального і науково-технічного прогресу, від демократичності форм соціального буття. Особливу гостроту воно набуває на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли від того, як і в яких формах вдасться поєднати його культурний потенціал з різними національними традиціями, формами життя, з животрепетними питаннями соціального розвитку, а також наукового і технологічного прогресу, залежить подальше успішне вдосконалення суспільних відносин в нашій країні, розв'язання назрілих проблем виховання молоді.

С. О. Кисельов (Київський держуніверситет). Діалектика духовного виробництва і культури.

Розвиток культури не є дзеркальним відображенням розвитку матеріального виробництва. Тому не можна безпосередньо з нього пояснити ті чи ті культурні феномени. Якщо під культурою розуміти світ втілених цінностей, то її можна визначити як цілісність творчості і її результатів. Розуміння суперечливого взаємозв'язку матеріального і духовного виробництва і такого ж взаємозв'язку економічної і технологічної сторін духовного виробництва (який визначається формаційним типом суспільства) — це основне питання в пізнанні творчості як сутності соціального буття людини.

Питання: Як співвідносяться між собою поняття «духовне виробництво» і «творчість»?

Відповідь: Зрозуміло, що вони не тотожні. Творчість — це не просто творення нового, а нового як цінності. Продуктом же духовного виробництва може бути і те, що не є людською цінністю, або взагалі спрямоване на руйнування цінностей.

В. О. Терлецький (Київський політехнічний інститут). Культура як творчість.

Проблема співвідношення діяльності й творчості особливо загострюється в умовах науково-технічної революції, коли докорінно змінюється місце людини в системі суспільного виробництва. В даній ситуації стає очевидним значення соціокультурних аспектів творчості. На наш погляд, у проблемі культури відображається потреба людства найкраще організовувати і розвивати свою соціальну діяльність.

У марксизмі проблема культури усвідомлюється не тільки і не стільки як духовна, скільки як практична проблема. На сучасному етапі суспільного розвитку культура стає тією практичною основою, на якій можливе (і необхідне) реальне виявлення особистісного творчого потенціалу, основою людського самовизначення і свободи. Тому культура не може розвиватися і збагачуватися поза особистим творчим діянням, якщо вона обмежена рамками бюрократичних норм.

Характерним для творчості є те, що за допомогою її людина не тільки прагне стати метою історії (такі спроби були в гуманістично-визвольних рухах минулого), але і знає, як це зробити, має для цього необхідні засоби й умови.

Культура з боку джерела її виникнення і розвитку є творчістю, творчість з боку предметних форм її буття є культурою.

Питання: В такому разі який, на Вашу думку, критерій творчості?

Відповідь: Лише те є творчістю, що об'єктивно сприяє формуванню і розвитку всебічно, цілісно і гармонійно розвиненої особи. Очевидно, що міра всебічності, цілісності, гармонійності особи історична — тому цей критерій якоюсь мірою не визначений. Він настільки невизначений, щоб не дозволити нашим знанням про творчість закам'яніти як абсолюту, але зін настільки визначений, щоб практично розрізняти творчість і антитворчість.

М. А. Богун (Київський держуніверситет). Ідея єдності історичного процесу в епоху науково-технічної революції.

У марксистській філософії важливе місце займає поняття єдності історичного процесу, яке означає момент наступності в розвитку суспільства. Наявність моделі історичної наступності, відтворення культурно-теоретичної традиції — це одна з необхідних умов пізнання системи ідеалів в епоху НТР. Фундаментом розробки такої моделі, а також ефективним прийомом пояснення феномена НТР у марксистських дослідженнях є «діяльнісний підхід». Його центральні поняття й категорії — «практика», «діяльність», «праця», «пізнання», «світоперетворення» та ін. Однак поза полем зору дослідників виявляється така містка категорія, як «пасивність», що є діалектичною протилежністю категорії «діяльність».

Сучасному рівневі наукового світогляду вже не може відповідати «абстрактно-діялісна» ідея підпорядковуючо-перетворюючого світовідношення, бо дотримання історичної наступності передбачає діяльність, культуру, основані на світоглядних ідеалах, орієнтованих на активне морально-цілісне і відповідальне ставлення до світу.

В. О. Рябенко (Інститут філософії АН УРСР). Категорії духовного виробництва і духовного багатства в аналізі соціально-історичних основ інтеграції науки.

З проблемами розвитку духовного виробництва і єдності історичного процесу в епоху науково-технічної революції тісно пов'язане питання поглиблення інтеграції науки.

У з'ясуванні закономірностей цього процесу важливе значення мають соціально-філософські методи і категорії, в тому числі категорія духовного багатства суспільства. Взаємозв'язок наук здійснюється не лише у формі безпосереднього спілкування, кооперованої і безпосередньо спільної праці представників різних наук, а й у формі

руху духовного багатства від однієї науки до іншої. Цей елемент наукової діяльності виділяється в самостійну силу, яка панує над усім науково-виробничим процесом. Водночас інтегративна діяльність людини вирізняється зі сфери безпосередньої наукової праці й переноситься в сферу розподілу, обміну і зв'язаної з цим обробки вже готових духовних продуктів. Такі форми суспільного поділу духовної праці призводять до абсолютизації руху духовного багатства і надають йому однобічної, неповної, абстрактної форми існування — тільки як інформації. Подібний зв'язок наук можна назвати інформаційним типом інтеграції, що має неповний, абстрактний характер.

Збільшення маси і швидкості переміщення духовного багатства у суспільстві передбачає розширення економічної і соціально-політичної бази всіх різновидів спілкування людей, підвищення ступеня демократизації і динамічності соціальних процесів. За капіталізму невідповідність цієї об'єктивної необхідності та дійсних умов людського спілкування створює суперечність як між духовно-теоретичним виробництвом й іншими сферами суспільної життєдіяльності, так і між окремими галузями виробництва знання. В соціалістичному суспільстві, за умови розширення і дійсної демократизації економічної і соціально-політичної бази спілкування, можливість такої суперечності сходить нанівець. Отже, окрім освітнього, проектно-конструктивного і матеріально-виробничого на сучасному етапі істотну роль відіграє і соціально-політичний фактор інтеграції науки.

Зокрема, великого значення набувають соціально-управлінські (а не лише технологічно-управлінські) та соціально-політичні фактори цього процесу. Плануючи розвиток науки, треба мати на увазі, що спотворений вплив названих вище факторів створює можливість бюрократичної узурпації управління духовним виробництвом, самого духовного багатства, порушення принципу соціальної

справедливості в користуванні цим багатством, а отже, гальмування розвитку як науки, так і суспільства загалом.

Питання: Що Ви розумієте під духовним багатством?

Відповідь: Тут я говорив про суспільну, а не індивідуальну особистісну форму духовного багатства. В простому нагромадженні духовних цінностей ще немає відношення «одухотворення», «одухотвореності». Цю якість духовні цінності набувають лише в умовах їх суспільного руху, обміну, кругообігу. Духовне багатство, мабуть, є безпосередньою єдністю духовного продукту і духовних відносин, або, що точніше, — єдністю духовного виробництва і суспільного обігу духовних цінностей.

В. В. Фесенко (Київський університет). Соціальна ефективність НТП.

Економічні показники ефективності НТП, зокрема зростання продуктивності праці, в основному характеризують розвиток технологічної сторони науково-технічного прогресу. Але необхідні й показники її соціальної ефективності, які покликані відображати вплив технологічних змін на особистість працівника. Впровадження досягнень науки і техніки в практику в кінцевому підсумку має бути спрямоване на благо людини, має бути соціально доцільним.

Гармонізація технологічної і соціальної сторони НТП, розв'язання суперечностей між ними залежить від обґрунтованого і комплексного прогнозування соціальних наслідків змін у матеріально-речових умовах виробництва, врахування соціальних вимог щодо технічних інновацій.

Питання: Які конкретні показники соціальної ефективності науково-технічного прогресу?

Відповідь: Це, наприклад, скорочення частки зайнятих ручною працею. А головний показник — економія затрат часу, пов'язаних з працею на суспільство і веденням домашнього і підсобного господарства. Можна використати й інші індикатори соціальної ефек-

тивності НТП (залежно від конкретних цілей, висунутих суспільством).

О. І. Звягінцев (Київський держуніверситет). Проблема вдосконалення соціально-управлінських відносин в умовах прискорення НТП.

Розгортання науково-технічного прогресу передбачає істотну перебудову сфери управління, вироблення нових форм прийняття і здійснення рішень, динамічного регулювання суспільних процесів, подолання їх бюрократичних деформацій. Процеси управління здійснюються на основі перетворення знання в засоби керівництва спільною діяльністю людей. Їх органічним моментом є трансформація знань в ідеологічні орієнтири, в принципи світогляду і перетворення дійсності. Цим, зокрема, пояснюється те, що політика і управління, політичні й управлінські відносини органічно пов'язані.

Питання: Яке місце управлінських відносин у системі суспільних відносин?

Відповідь: Ці відносини пронизують суспільні відносини. Їх сутністю і ядром є політика. Адже будь-яке управлінське рішення так чи інакше зачіпає інтереси десятків, сотень, тисяч людей, змінює (у малих чи великих фрагментах) громадську думку тощо.

С. Г. Рябов (Київський держуніверситет). Науково-технічний прогрес і розвиток суспільно-політичних процесів.

З нашого погляду, коректне розв'язання питання про сутність управлінських відносин передбачає неодмінне врахування їх конкретно-історичного характеру, особливостей у тому чи іншому формальному типі суспільства, на певному етапі його історії. Розв'язати ж дане питання, абстрагуючись від розвитку цих відносин, як намагається О. І. Звягінцев, не можна.

В умовах нерозвинутого або недостатньо розвинутого матеріального виробництва і класової диференціації, що випливає з цього,

фактором забезпечення його цілісності виступає політика як соціальне явище.

Якщо доіндустріальна технологія характеризувалася пануванням позаскономічного примусу в її здійсненні, свавіллям і насильством в соціально-політичному житті, якщо етапу машинного виробництва відповідала правова регламентація політичних процесів, то має бути визначений тип соціального управління, який відповідає потребам сучасного етапу НТП. Він пов'язаний з обмеженням адміністративно-натискних методів і всебічним розвитком суспільного самоуправління. Це можливо лише на соціалістичній основі. Перспективна мета досягнення вищого, ніж у розвинутих країнах капіталізму, науково-технічного рівня реалізується через усе більше соціальне визволення людини, демократизацію економічного і політичного життя суспільства. Єдність науково-технічного і соціально-політичного прогресу дозволить повною мірою виявити переваги соціалізму.

М. О. Молчанов (Інститут філософії АН УРСР). Вдосконалення ідеологічних відносин як фактор прискорення НТП.

У радянському суспільстві концептуальним ядром свідомості народу, фактором цілісності його духовного життя є ідеологія. Цілеспрямоване вдосконалення ідеологічних відносин надає ідеології функції управлінського механізму, здатного прискорювати темпи науково-технічного прогресу. Прогресивна спрямованість економічних і соціальних перетворень є не тільки передумовою, але — і для соціалістичного суспільства це закономірно — також наслідком прогресивної ідеологічної орієнтації. Остання ж залежить від розвитку діалогічних форм ідейно-виховної роботи, подолання і витіснення бюрократичного стилю в її організації. Удосконалення ідеологічної практики виступає засобом інтенсифікації НТП, оскільки полегшує формування економічної свідомості нового типу — свідомості

відповідального господаря, справжнього володаря соціалістичних засобів виробництва. На цій основі мають зрости компетентність керівних господарських органів і активність мас. В міру зміцнення ефективніших економіко-управлінських структур змінюватиметься характер праці та побуту населення, подолається певний відрив суспільної психології від ідеології. Ця тенденція опосередкована розвитком демократичних основ господарювання, соціального планування і політичного управління.

Питання: Тривалий час ідеологія як компонент управлінського механізму підміняла в нас економіку, а іноді — і політику. То яке ж її справжнє місце в цьому механізмі? Як виключити рецидиви такої підміни?

Відповідь: Я розумію Вашу думку. Проте вважаю її некоректно сформульованою. Тут може йтися не про заміну економіки чи політики ідеологією, а про недооцінювання економічних методів господарювання, з одного боку, і адміністративно-політичну «заорганізованість» ідеологічного процесу, з другого. Виключити рецидиви подібних перекручень можливо лише спільними зусиллями, націленими, по-перше, на всебічний розвиток виробничих відносин соціалістичного типу. Пошук нових форм матеріального заохочення трудівників має не тільки економічне, але також — опосередковано — ідеологічне значення. По-друге, варто пам'ятати, що ідеологія — це насамперед ціннісна свідомість. Коли ціннісне забарвлення ідеології зникає, поступаючись місцем нормативно-імперативному «так треба» (що Ви, мабуть, і мали на увазі), ідеологічні відносини деформуються, ідеологія втрачає силу. Залишається гола адміністрування, а його замало, щоб розв'язувати складні проблеми науково-технічного прогресу. Організація доповнюється самоорганізацією тоді, коли ідеологічні відносини зберігають для особи можливість вільного вибору життєвої позиції і водночас спрямовують людину у необхідному для суспільства на-

прямку. Ідеологія має орієнтувати, а не наказувати, і це зумовлює її справжнє місце в управлінській системі.

В. Г. Огірчук (Інститут філософії АН УРСР). НТП і завдання інтернаціонального і патріотичного виховання радянської молоді.

Піднесення значущості інтернаціонального і патріотичного виховання зумовлене, зокрема, дальшим прискоренням під впливом НТП процесу інтернаціоналізації усіх сфер життя суспільства, зростанням масштабів взаємообміну матеріальними і духовними цінностями між націями та народностями країн, вдосконаленням кооперації і спеціалізації виробництва в рамках єдиного народногосподарського комплексу, посиленням відповідальності кожної республіки за її внесок у розв'язання загальносоюзних проблем, поглибленням соціалістичної економічної інтеграції країн світової соціалістичної співдружності. Особливої актуальності набувають питання оптимального використання трудових ресурсів, їх концентрації на пріоритетних напрямках, вдосконалення структури міграційних процесів, інтернаціональний характер праці, діалектична єдність в ній національних і інтернаціональних інтересів. Інтернаціоналізм виробничих (як звичайно — багатонаціональних) колективів є важливою об'єктивною основою формування інтернаціоналістської свідомості молоді, яка, в свою чергу, надає потужного імпульсу прискоренню соціальних процесів.

Складний характер цих проблем передбачає поліпшення ідейно-виховної роботи, орієнтує на комплексний підхід до виховного процесу, тісний зв'язок інтернаціонального виховання з патріотичним, моральним, ідейно-політичним, трудовим, атеїстичним вихованням, активізацією соціально-політичної і виробничої діяльності молоді. Можна сказати, що формування інтернаціоналістської свідомості і економічної культури молоді людини — це два тісно пов'язаних елементи її соціального

становлення як соціалістичної особи. Взаємодія цих сторін духовного розвитку молодого покоління надає нового імпульсу його соціальній активності.

Запитання: Яка роль економічних факторів у становленні інтернаціоналістської свідомості молоді?

Відповідь: Ефективність інтернаціонального виховання залежить не тільки від реальних досягнень соціалізму в сфері вдосконалення міжнародних відносин, але й значною мірою від стану справ в економіці. Економічні відносини, пов'язані з особливостями територіально-галузевого розподілу суспільної праці, є основним чинником в структурі міжнародних відносин, вирішальним чином зумовлюють їх стан і тенденції розвитку. Тут існує і зворотний зв'язок: інтернаціоналістські установки, будучи одним із найважливіших інтегративних елементів розуміння особою цілей соціального розвитку, багато в чому визначають усвідомлення людиною сутності й смислу соціалістичної праці, стимулюють і спрямовують її активність у суспільному виробництві.

О. О. Шморгун (Інститут філософії АН УРСР). Поняття соціалістичної культури і цивілізованості — найважливіші характеристики гармонійного розвитку молоді людини.

У всіх попередніх виступах йшлося, більшою чи меншою мірою, про такі об'єктивні фактори науково-технічного прогресу і розвитку особи, як соціалістична культура і цивілізованість.

При зовнішній термінологічній схожості на понятійному рівні у змісті даних категорій простежується і відмінність. Культурність (від «культування», «вирощування») пов'язана з виявленням творчого потенціалу особи в безпосередньо продуктивних сферах життєдіяльності, її здатності до опредметнення як об'єктивування всього багатства своїх сутнісних сил. Цивілізованість («громадськість», «громадянськість») на-

самперед відображає досконалість соціальних (в тому числі й між-особистісних) відносин, зумовлених особливістю певних соціальних інститутів у дану історичну епоху. Органічна єдність культурності і цивілізованості відображає гармонійність і цілісність розвитку особи.

Отже, цілісний розвиток культурності і цивілізованості — необхідна умова формування дійсно комуністичного світогляду молодого покоління. В цьому зв'язку треба звернути увагу на методологічну функцію даних понять для організації виховного процесу і, насамперед, послідовної реалізації принципу єдності виховання і навчання.

Важливим у пізнанні діалектики виховного процесу є з'ясування специфіки і діалектичного взаємозв'язку понять політичної культури і цивілізованості. Якщо перше безпосередньо пов'язане з участю в суспільному житті, з комплексом виховально-ідеологічних заходів у сфері молоді, то друге орієнтує на необхідність формування у молоді людини соціально-психологічних механізмів поведінки в соціальних групах різного типу, в тому числі у неформальних об'єднаннях. Відрив політичної культури від цивілізованості, відсутність умінь творити спілкування в ідеологічній роботі, призводить до формалізму і заорганізованості, сприяє наростанню негативних тенденцій бюрократизації в суспільстві, а абсолютизація цивілізованості на противагу політичній культурі — до утворення соціальних груп молоді за зовнішніми ознаками (манери, одяг, своєрідний надуманий етикет поведінки), що нівелиують особу, сприяють засвоєнню нею хибних цінностей, розвитку таких антисоціальних явищ, як споживацтво та ін.

Розробка вищезгаданих понять важлива для реалізації методологічної ролі суспільних наук щодо суспільного виховного процесу. Вона дозволяє виявити резерви механізму вдосконалення всієї системи формування світогляду молодого покоління.

І. О. Мартинюк (Інститут філософії АН УРСР). *Науково-технічний прогрес і культура особи.*

На наш погляд, під культурною особою треба розуміти міру участі індивіда в суспільному виробництві, освоєнні і збереженні культури, ступінь його соціалізації. Визначається вона співвідношенням реальних дій особи і створеної в теоретичній свідомості суспільства нормативно-оцінної еталонної моделі. Сукупність конкретних діяльнісно-поведінкових і вербальних форм вияву культури особи може бути термінологічно позначена як *«культура життя особи»*, а для характеристики другого елемента застосовне поняття *«культурно-історичний тип особи»*.

Вплив НТР на культуру соціалістичної особи відбувається двоюко: опосередковано, через удосконалення всієї системи суспільних умов і відносин, розширення і якісне оновлення культури суспільства, і безпосередньо, через пряме перетворення конкретних різновидів життєдіяльності. Найвідчутливішими наслідками дії НТП в галузі культури особи є інтелектуалізація праці, раціоналізація мислення і зростання у ньому творчого начала; активна життєва позиція щодо соціальних проблем і завдань; усвідомлення людиною своєї самоцінності; дедалі ефективніша свідомо саморегуляція вчинків, поведінки, діяльності.

Питання: Які суперечності притаманні процесу розвитку культури особи в умовах науково-технічної революції?

Відповідь: Багато в чому саме внаслідок революційного характеру сучасного розвитку науки і техніки формування культури особи відбувається «нелінійно». В одних випадках культура життя особи випереджає нормативні уявлення суспільства, в інших — сама людина виявляється ще психологічно не готовою піднятися до освоєння нових можливостей розвитку, використання яких, здавалося б, має стати для неї нормою. Не завжди нові елементи суспільної культури нормально «вписуються» в культуру особи; у ряді випадків виника-

ють такі негативні побічні явища, як порушення балансу раціонального і емпіричного, мозаїчність світогляду, бездуховність інтересів. І все ж підвищення культури осо-

би — закономірний підсумок соціального, в тому числі науково-технічного, прогресу і одночасно — важлива передумова дальшого на-
рошування його темпів.

(Закінчення в наступному номері)

А. 1. Кравченко

СОЦІАЛЬНЕ ПЛАНУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ І ПОШУКИ РІШЕННЯ

КРАВЧЕНКО Альберт Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Галузь наукових інтересів — соціологія праці, історія соціології. Автор ст.: «Методы социального управления (опыт 20-х годов)» // Социол. исслед. — 1986. — № 3; «Карл Маркс о взаимосвязи характера содержания и цели труда». // Социол. исслед. — 1983. — № 2, та ін. У нашому журналі виступає вперше.

Прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства, перебудова всіх сфер його життєдіяльності передбачають «проведення активної соціальної політики, послідовне утвердження принципу соціалістичної справедливості»¹. Важлива роль у практичній роботі партії в галузі мобілізації соціальних резервів прискорення й перебудови належить соціальному плануванню.

Соціалістичне соціальне планування, основоположні принципи якого були закладені В. І. Ленінінм, підносяться нині на вищий якісний рівень. У зв'язку з цим низка його практичних і теоретичних питань потребує дальшого поглибленого вивчення. Насамперед це питання, що мають стосунок до з'ясування загальних закономірностей соціального планування, визначення оптимальних шляхів удосконалення його форм і методів.

Розроблення питань соціального планування має своєю передумовою не лише вивчення людського фактора виробництва. У 20-ті роки, ко-

ли з'явився термін «людський фактор», проблема зниження монотонності праці досліджувалась спеціалістами з наукової організації праці, а також представниками психотехніки. Перші зосереджували увагу в основному на економічних методах (удосконалення організації праці і матеріального стимулювання), а другі — на психологічних (психодіагностика трудового процесу, профвідбір і профконсультування працівників). Соціальне ж планування, котре з'явилося як самостійна галузь теорії і практики в 60-ті роки, поставило проблему комплексно, розуміючи людський фактор у єдності соціально-економічних стимулів і соціально-психологічних мотивів трудової діяльності. Відтоді його предметна галузь вбирає планування об'єктів соціальної інфраструктури (поліпшення житлових і соціально-побутових умов), соціальної структури колективу (оптимізація професійно-кваліфікаційного складу працівників) і соціальних відносин (запобігання конфліктам, змінування морально-психологічного клімату).

На початок складання перших планів соціального розвитку на під-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 25.

приємствах (середина 60-х років) соціологічні дослідження проблем праці в промисловості вже дістали значне поширення. Вивчення плинності кадрів і професійної адаптації новачків, міжособових відносин і причин виникнення конфліктів, ставлення до праці, системи ціннісних орієнтацій особи, врешті — підвищення згуртованості колективу і трудової дисципліни дало змогу зробити ряд методологічних висновків. По-перше, про те, що визначилось коло соціальних процесів, котрі піддаються планомірному впливові й управлінню. По-друге, що опрацьовано методики і показники, які кількісно вимірюють дані процеси. Дістала чітке вираження і сама ідея про необхідність соціального планування, було підготовлено кадри спеціалістів, здатних здійснювати науково-методичне керівництво в складанні перших планів соціального розвитку на підприємствах². Нині вже маємо внутрішнаукові об'єктивні і суб'єктивні передумови для практичного розвитку соціального планування.

Фактично плани соціального розвитку виникли як колективна форма участі трудящих в управлінні виробництвом і розв'язанні соціальних питань праці. Спершу їх розроблення розпочалось «знизу», в самих колективах. На практиці реалізувався найважливіший принцип соціалістичного господарювання: трудовий колектив стає не тільки об'єктом, але й суб'єктом планування. Характерним є й те, що рух за складання таких планів започатковувався насамперед на технічно передових підприємствах, а серед піонерів його були лєнінградське об'єднання «Светлана», Львівський телевізійний завод і Пермський телефонний. У 80-ті роки плани соціального й економічного розвитку, які на цей момент почали називатись комплексними, розробляються в переважній більшості трудових колективів у всіх регіонах країни. Приблизно із середини 70-х років інтенсивно розвивається і галузеве соціальне планування.

Нині завершено розробку ряду важливих методичних документів, спрямованих на вдосконалення соціального планування. Серед них особливо треба виділити проект показників об'єднаного розділу з усього комплексу заходів у державному плані економічного і соціального розвитку СРСР, загальносоюзну методику складання плану соціального розвитку трудового колективу та ін. Якщо раніше (і такі тривалі час) соціальні плани розглядалися як «додаток» до економічного планування, то сьогодні їм надається самостійне значення: вони покликані відіграти вирішальну роль у перебудові господарського механізму, в дальшому зміцненні соціалістичних виробничих відносин. Однаковою, коли не більшою мірою це стосується й управління, на яке покладається нині не тільки організаційно-технічна, але й соціальна функція. Розв'язання цих завдань дасть змогу забезпечити єдність економічного й соціального планування, що є вираженням двох нерозривних — базисної й надбудовної, інструментально-ресурсної і нормативно-цільової — сторін соціалістичного господарювання.

Кожний новий етап соціалістичного будівництва ставить перед наукою дедалі складніші теоретичні завдання, потребує нових, відповідних часові форм їх зв'язку з практикою. Але поки що саме тут виробництво отримує від учених і спеціалістів значно менше того, що вони повинні давати в дійсності. Виникла гостра суперечність між розробленням наукових теорій і новими потребами прискореного розвитку соціалістичного суспільства. Звідси одне з насущних завдань — ліквідація розриву між теорією і практикою. У галузі соціального планування спостерігається дедалі зростаючий потік методичних рекомендацій щодо складання комплексних планів і водночас брак ефективних заходів і важелів, які б стимулювали й зацікавлювали господарників у виконанні намальованого соціальними планами. Надто повільно й аж ніяк неповністю реалізується й вимога партії щодо здійснення дійового контролю за тим, щоб «кошти на

² Лапін Н. И., Коржева Э. М., Наумова Н. Ф. Теория и практика социального планирования. — М., 1975. — С. 38.

соціальний розвиток підприємств, міст і сіл використовувались точно за призначенням, повністю й у встановлені строки»³. На практиці введення нових промислових об'єктів усе ще випереджає розвиток соціальної інфраструктури.

Інша трудність у розвитку соціального планування і реалізації соціальних планів полягає в тому, що суспільні фонди споживання в деяких колективах часто-густо розглядаються як фонди благодійності, не приводяться у відповідність з тим, що заробив колектив. У результаті на відаючих підприємствах, котрі роками перебувають у боржниках перед державою, плануються стадіони і спортивні комплекси, під які правдою і неправдою «вибиваються» кошти. Основна мета суспільних фондів — забезпечити однаковий доступ членів суспільства до освіти й культури, вирівнювати умови для виховання дітей та ін. Тому вони мають виступати засобом стимулювання кваліфікованої, сумлінної праці, а не приводом для розхолодження трудової активності. От чого важливим елементом формули прискорення треба вважати право й обов'язок колективу розвивати соціальну сферу в основному за рахунок (і в межах) коштів, зароблених самим підприємством. На жаль, дане питання систематично ще не опрацьовано, а практики тим часом шукають своїх, нерідко обхідних шляхів його розв'язання.

Один з висновків, до яких приводить практика соціального планування, полягає в тому, що «витратна» стратегія вже вичерпала себе. Тривалий час система соціальних показників у п'ятирічних планах галузей мала головним чином ресурсний характер: розширювались капітальні вкладення в житлове і культурне будівництво, у створення розгалуженої мережі закладів освіти, охорони здоров'я і обслуговування. Проте сьогодні на перший план висувається оцінка результативності вкладених коштів, оскільки дедалі чіткіше виявляється зворотний зв'язок, перетворення соціальних фак-

торів на значне джерело підвищення економічного потенціалу виробництва. У зв'язку з цим потрібно переглянути колишню модель соціального розвитку галузі. Якщо спрямовано використовувати наявні кошти (зазначимо, що близько трьох чвертей коштів, які виділяються суспільством на споживання і невиробниче будівництво, витрачається за відомчим принципом) для скорочення ручної і некваліфікованої праці, розвитку об'єктів соціальної інфраструктури, то результат не змусить себе чекати. В усякому разі, менше доведеться витрачатись на різні соціально-компенсаторні заходи: підвищення надбавок і коефіцієнтів до основної зарплати за умови праці, збільшення розміру пенсій, введення пільгових відпусток та ін. Йдеться також про подолання соціально-економічної неоднорідності суспільного виробництва і зайнятого населення, що склалась історично. Свого часу, встановлюючи на родовогосподарські пріоритети, ми спрямовували капітальні вкладення в ключові, життєзабезпечуючі галузі, тим самим відкладаючи питання про стирання відмінностей у соціально-професійній і територіальній структурі суспільства на майбутнє. Нині відмінності між союзними республіками й економічними регіонами (а як результат — і відмінності у використанні національного доходу на душу населення) стримують темпи руху суспільства до соціальної однорідності.

Перехід від переважно екстенсивного (ресурсного) підходу до інтенсивного, орієнтованого на соціальну ефективність, потребує перегляду ряду вихідних принципів соціального планування, зокрема його «адресності». Якщо раніше таке планування мало скоріше інструментально-витратну спрямованість, указуючи на конкретного замовника (галузь, відомство), то тепер його адресованість набуває дедалі ширшого суспільного звучання. Йдеться про необхідність якомога повнішого відображення в планах соціальних проблем не тільки підприємств і галузей, але й регіонів. Питання ставиться так: істотним боком перебудови є посилення саме територі-

³ Тоценко Ж. Т. Социальное планирование в СССР. — М., 1981. — С. 58.

ального підходу в плануванні й управлінні. «Це дуже важливо для такої великої, різноманітної за умовами і багатонаціональної країни, як наша»⁴.

Домогтися вирівнювання умов праці, побуту і дозволила трудящих можна різними шляхами. Наприклад, у багато разів збільшуючи капіталовкладення в соціальну інфраструктуру. Чи вийде з цього щось? Навряд чи. Соціологічними дослідженнями виявлено, що поліпшення так званих «гігієнічних» факторів праці здатне скоріше стабілізувати кадри на підприємстві, але не обов'язково ці заходи позитивно позначатися на продуктивності праці. Проте пріоритет нині належить саме останній. Практика підказує інший шлях — розв'язання виробничих і соціальних питань в їх єдності. Так, наприклад, створення молодіжних житлових комплексів (МЖК) зумовило зростання продуктивності праці молодих робітників і спеціалістів, дальший розвиток соціального на підприємствах-пайщиках і водночас розв'язання багатьох соціально-побутових питань.

Помилки в соціальному плануванні, на наш погляд, впливають з неправильного розуміння сутності НТР — тільки як техніко-технологічного прогресу у сфері виробництва. Це призводить, зокрема, до неадекватної оцінки негативних наслідків науково-технічної революції. Аналізуючи причини невдалого впровадження новачій, спеціалісти дійшли висновку, що соціалізм ще не повністю виявив специфіку власних, лише йому властивих підходів, рішень і шляхів розвитку технології⁵. Тому, прагнучи на практиці розв'язати проблеми, пов'язані з поліпшенням умов праці, вдаються до «пожежних» акцій. У принципі ж соціалізміві притаманна інша стратегія — не кидатись на ліквідацію небажаних наслідків НТР, коли вони вже з'явилися, а передбачати їх, заздалегідь плануючи найефективніші заходи. От чому економічні ре-

зультати — не самоціль, а засіб розв'язання соціальних завдань, котрі враховують і науково-технічні прогнози, і вплив нововведень.

У наступні 10—15 років соціальне планування зіткнеться з новою виробничою ситуацією, пов'язаною з розширенням господарської самостійності підприємств, піднесенням їхньої відповідальності за досягнення найвищих кінцевих результатів. У цій галузі господарської діяльності є як досягнення, так і нерозв'язані проблеми. Так, приміром, соціологічні дослідження, проведені на експериментальних підприємствах⁶, показали, що найкращих результатів досягнуто у виконанні поставок за договорами, збільшенні обсягів виробництва без збільшення чисельності працюючих, у зростанні продуктивності праці та низці інших показників. Однак про якісні зрушення говорити передчасно. Вкрай повільно знижуються витрати на карбованець товарної продукції, продовжує падати фондівіддача. Але не це головне. На жаль, незначна соціальна віддача і економічного експерименту. Головне гальмо — погані умови праці (зношеність устаткування, тісні приміщення, запиленість повітря та ін.) і низький рівень організації виробництва (простої, штурміщина, понаднормові роботи). Ці недоліки відзначає майже кожний третій робітник. Мало змінилась система матеріального стимулювання, яка все ще не відповідає трудовому внескові. Недостатньо розвинуто робітниче самоврядування: у плануванні роботи беруть участь лише 20,6% опитаних. Розвиток бригадного підряду, як і раніше, стримується слабким використанням госпрозрахункових принципів.

Загалом же можна констатувати, що економічний експеримент поставив багато проблем, котрі ще належить розв'язати. І одна з головних — визначення того, як повно вдалося реалізувати закладені в ньому принципи, які перешкоди заважають остаточному успіхові. Роз-

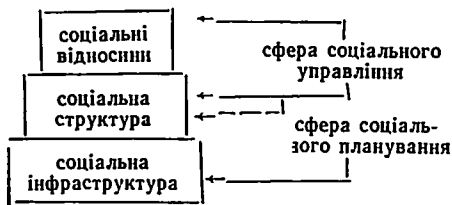
⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 44.

⁵ Ласев В. Г., Шкаратан О. И. Социальное нормирование и социальное планирование.— М., 1986.— С. 9—10.

⁶ Комозин А. И., Мецкеркин А. К. Коллективные формы труда в условиях экономического эксперимента // Социол. исслед.— 1986.— № 1.— С. 20—27.

виток нового в низових ланках стримується часом лише тому, що мислили і працювати по-новому не готові верхні поверхи. «Як показує аналіз, результати здійснюваних експериментів могли бути значно кращі, коли б, з одного боку, їм відповідала перебудова роботи галузевих міністерств і центральних економічних відомств, що, як і раніше, не залишають спроб обмежувати права підприємств, а з другого — стимули зростання ефективності були б доведені до кожної ділянки, бригади, робочого місця»⁷.

Сьогодні зростає цінність фундаментальних розробок із соціального планування, якісно нових рішень і підходів. Якщо раніше теорія соціального планування створювалась значною мірою як узагальнення практичних відкриттів, то нині домінуючим фактором її розвитку стає випереджаюче зростання теоретичних розробок. Саме серйозний заділ у галузі фундаментальних ідей дасть змогу, на нашу думку, створити необхідну основу для появи більш обґрунтованих і плідних практичних рекомендацій, посилить конструктивно-прикладну функцію соціології. Такий шлях розвитку сприятиме і проясненню методологічних і логіко-теоретичних основ соціального планування, перетворенню його на строгу наукову систему, що відповідає високим вимогам марксистської філософії.

Структура об'єкта соціального планування і соціального управління підприємством.

Аналіз планів соціального планування, як вони сьогодні розроблені на підприємствах, показує, що з усієї сукупності соціальних проблем до плану найчастіше включаються питання соціальної інфраструктури: будівництво житла, будинків відпо-

чинку, шкіл, гуртожитків, дитячих дошкільних закладів, культурно-побутових об'єктів, транспорту та ін. Чому соціальне планування в більшості випадків зводиться до розвитку матеріально-речового середовища, що обслуговує виробництво? Причин цього багато. По-перше, планування для керівників підприємств, в тому числі й соціальне, тільки тоді чогось варте, тобто реальне, коли під нього виділяються відповідні кошти і воно втілюється в зримі речі. По-друге, і це важливіше, поліпшення умов праці і побуту більше за будь-який інший фактор сприяє закріпленню кадрів на підприємстві, тобто розв'язанню однієї з найгостріших проблем.

На другому місці за поширеністю стоять питання вдосконалення соціальної (демографічної, професійно-кваліфікаційної та ін.) структури. Це вже питання внутрішньовиробничі. Важливо не тільки закріпити кадри, а й добрати потрібних спеціалістів, організувати підвищення їхньої кваліфікації, привести у відповідність структуру робочих місць і посадову структуру персоналу та ін.

Нарешті, найменше розроблені питання планування соціальних відносин, тобто того реального змісту, котрий ми маємо, коли соціальна структура приведена в рух, а не просто заповнені її клітинки. Проблеми міжособових відносин, згуртованості колективу, оптимізації психологічного клімату, усунення конфліктів, адаптації молоді й багато інших питань потребують ретельного наукового дослідження. Проте професійні соціологи є аж ніяк не на кожному підприємстві. Спроба розв'язати проблему інакше — наприклад, підключати до роботи громадських активістів — не завжди приносить успіх. Соціальні процеси, які в принципі не піддаються нормуванню, враховуються, однак, плановими показниками. Так, скажімо, нерідко планується по роках скоротити на стільки-то процентів число порушень дисципліни, прогулів, підвищити вдовolenість роботою та ін.

Вихід із названої ситуації, якщо перенести проблему в площину ме-

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 42.

тодології, вбачається в такому. Планування доцільно розуміти як довгострокову діяльність для зміни досить великих і фондомістких соціальних процесів. На *рис.* вони репрезентовані двома нижніми рівнями: розвиток соціальної інфраструктури й удосконалення соціальної структури підприємства. Сплановані по роках і відображені в системі обґрунтованих економічних і соціальних показників, у фінансових ресурсах, які виділяються на дані цілі, виражені в практичних заходах, виконання яких чітко закріплене за відповідними службами, ці процеси змалюють перспективу соціального розвитку трудового колективу. Навпаки, соціальному управлінню підпорядковані більш часткові, короткострокові, оперативні й здебільшого соціально-психологічні процеси на підприємстві: рух кадрів, оптимізація психологічного клімату, зміцнення трудової дисципліни та ін. Вони не потребують великих капіталовкладень і плануються більше з якісного, а не кількісного боку. Частково управління зачіпає також можливі зміни в соціальній структурі, що позначено на *рис.* пунктирною лінією.

Таке, в загальному вигляді, поле застосування соціального планування і соціального управління на підприємстві. Це два самостійні і взаємопов'язані види діяльності, кожен з яких має свій об'єкт і свої специфічні методи впливу на нього.

Інша важлива проблема соціального планування, котра потребує ґрунтовної методологічної розробки, — це сутність, функції і застосування соціальних показників. На практиці іноді помилково вважають: що більше кількісних показників введено в план, то переконливіше з наукової точки зору. В деяких випадках їх число сягає кількох сотень. Навряд чи така ескаляція кількості показників становить конструктивне розв'язання проблеми наукового обґрунтування плану.

Природа показників соціального розвитку виробничого колективу, на наш погляд, подвійна. З одного боку, вони узагальнюють у собі хід розвитку теоретичної думки, містять найбільш обґрунтовані й перевірені

ідеї, розроблені в інших галузях соціології — у сфері вивчення демографічних процесів, соціальної структури, проблем сім'ї, охорони здоров'я, праці та ін. У цьому розумінні соціальний показник становить собою вершину піраміди соціологічного знання, кожний з них виражає логічний результат наукового дослідження. Тому показники можна розглядати як теоретичні засоби управління.

З другого боку, соціальні показники мають бути максимально практичними, якомога простішими і зрозумілими не тільки для їх розроблювачів, але й для тих, хто їх застосовує. Іншими словами, вони постають як практичні засоби управління. Така двоєдність вимог до розроблення соціальних показників може бути виражена відомою максимой: немає нічого практичнішого за добру теорію. Якщо перша вимога є *визначальним* вихідним, то друга — *головним* цільовим критерієм.

Справді, науковий рівень розробленості, ступінь теоретико-методологічної ґрунтованості показника визначить його подальшу долю — бути відкинутим як необґрунтований чи прийнятим як практично корисний і ефективний засіб управління, планування. Проте в літературі ще надто часто пропонуються такі показники, котрі за своєю ілюзорною простотою й інтуїтивною очевидністю приховують теоретичну неопрацьованість.

Побудова ефективного соціального показника близька до конструкторського розроблення нового пристрою, механізму. Перш ніж бути практично використаним, будь-який показник як об'єкт наукового пошуку проходить тривалий шлях теоретичного аналізу, в ході якого він спочатку дедуктивно експлікується з певного теоретичного контексту, потім на основі цього будується теоретична модель, і, нарешті, він включається до програмн соціологічного дослідження. Не менш тривалий шлях він проходить і на стадії емпіричної верифікації, виявляючи всі свої практичні можливості, наслідки і способи докладання. Тільки такий спосіб одержання показника надає йому наукового ста-

тусу і гарантії практичної релевантності.

На жаль, багато хто з соціологів віддає перевагу коротшому шляхові, висуваючи неапробовані показники — не як результат наукового пошуку, а лише як апіорну заявку на нього. Зрозуміло, що плани підприємств, тези конференції, а іноді й публікації у солідній пресі зловживають такого роду «скороспілими», вигаданими показниками. Кількісне зростання тут нерідко випереджає змістову глибину і наукову новизну. Щодо цього можна запозичити корисний досвід методичного оформлення показників, нагромаджений, зокрема, в американській соціології. Його критичне переосмислення, безперечно, допоможе краще організувати розроблення й громадську атестацію соціальних показників. Одним із можливих шляхів у розв'язанні проблеми може бути такий.

В умовах розширення потоку соціологічних досліджень, програм і методик неминуче збільшується і число нових соціальних показників. При цьому відбувається їх дублювання, перевідкриття вже відомого, відкинутого наукою. Соціолог-практик, відірваний від великих наукових центрів, перебуває в складних умовах інформаційного пошуку в обширах літератури, потрібних йому рекомендацій і показників. Багато в чому це пояснюється і відсутністю однастайності в застосуванні термінів, понять, показників, якими позначають те числові величини, то якісні характеристики явищ, виражені в соціологічних змінних, то просто питання в анкетах. Показники часто-густо не забезпечуються потрібною концептуальною моделлю, яка виконує функцію теоретичного обґрунтування наукового знання, не описують предметне поле і практична сфера застосування, методика розрахунку, індикатори, за допомогою яких операціоналізуються змінні або показники.

Розробка оригінальних соціальних показників становить собою, на наш погляд, різновид наукового відкриття, винаходу, котрі мають бути відповідним чином оформлені. Стандартизація процедури оформлення

показників може виглядати як їх атестація, що нагадує систему централізованого державного патентування відкриттів і винаходів. Спеціальні картки, які містяться в банку показників, повинні включати такі моменти.

Назва показника, котра має гарантувати споживача інформації від неясності і двозначності його витлумачення. Наприклад, показник вдовolenості роботою має відрізнитись від схожих, таких, що нерідко отожнюються соціологами, показників вдовolenості умовами праці, її організацією, підприємством, стосунками та ін.

Формула показника — стисле, конспективне описання суті винаходу. Припустимо, фіксується, що показник вдовolenості роботою відображає ступінь розбіжності очікувань індивіда і реальних умов праці, вимірених в суб'єктивних оцінках. У літературі трапляються й інші визначення цього поняття, відповідно — й інші способи вимірювання. Споживач не повинен гаяти час через двозначну інформацію, а, ознайомившись з формулою, має вирішити, чи треба продовжувати пошук.

Зміст показника — розгорнутий виклад показника, елементи якого взаємопов'язані в єдину теоретичну модель, або концептуальну схему. Так, приміром, у книжці «Людина і її робота» концептуальна модель показника ставлення до праці включає три рівні: ставлення до неї як до соціально-нормативної цінності (рівень загального), ставлення до спеціальності (рівень особливого) і ставлення до даної роботи, робочого місця (рівень одиничного). Розкриття теоретичних зв'язків між вживаними поняттями і становить суть теоретичної моделі показника.

Методику вимірювання показника, репрезентовану блоком питань в анкеті, способом шкалювання відповідей, математичними методами оброблення первинних даних та ін. Тут же доцільно розв'язувати і питання про те, чи є даний показник величиною постійною чи змінною. Якщо змінною, то треба зазначити межі припустимого і реального варіювання кількісного значення показника.

Якщо це величина постійна, то чи належить вона до незалежних понять чи до залежних. Так, скажімо, вдовolenість роботою може залежати від ряду факторів: умов, змісту, організації праці, стосунків та ін. Можна зазначити, за допомогою яких саме питань в анкеті даний показник вивчається якнайкраще, а які — лише утруднюють процес. Американські соціологи І. Берг та Р. Квіні довели, що робітники висловлювали зовсім різну вдовolenість роботою залежно від того, яке саме питання їм ставилось (вона виявлялась вищою, коли питання стосувалося іншого, хай навіть гіпотетичного, робітника, а не самого респондента). Усі ці та інші методичні питання, котрі розкривають особливості «поведінки» показника (надійність і обґрунтованість, множинність способів інтерпретації та ін.), розглядаються в розділі, що описує методичний статус показника.

Поле практичного застосування показника. Наприклад, індекс групової згуртованості використовується під час вивчення якісних параметрів міжособових відносин у первинних виробничих колективах (бригада, дільниця), але він неефективний щодо інших спільностей. Споживач інформації прагне дізнатись, у розв'язанні яких конкретних ситуацій на виробництві цей показник може бути корисний і які практичні заходи звичайно розроблялись або рекомендувались у даному разі.

Історико-бібліографічні відомості про показник, які вбирають перелік дисертаційних праць, статей, монографій та інших видів наукових повідомлень, де: а) вперше було зафіксовано появу даного показника і названо автора; б) розглядались питання його дальшого розвитку, модифікації і застосування.

Звичайно, пропонований підхід не вичерпує поставленої проблеми. До того ж вона не обмежується тільки методичними аспектами. Розв'язання питання відкриває шлях до систематизації соціальних показників, наукової організації соціального планування. Методологічні переваги пропонованого підходу ще й у тому, що розв'язуються важливі теоретико-пізнавальні пи-

тання. В адресній картці соціально-го показника в стандартній формі зафіксовано як логіку відкриття, так і способи його доведення (логіка обґрунтування). Розкриття й аналіз його взаємозв'язків з іншими поняттями, з ширшим контекстом виявляє місце й роль соціального показника в системі наукового знання.

На жаль, на практиці показники здебільшого стають чимось самоодстатнім, метою як такою, і тоді відбувається те бездумне нарощування кількості показників, що на нього нерідко хибують плани соціального розвитку. Нині економічне планування розвивається по лінії згортання числа показників, які встановлюються «згори», за розширення прав і самостійності підприємств. Практика прямого регламентування, дріб'язкової опіки, як і надміру роздутий документообіг, зжили себе. Від цього сьогодні рішуче відмовляються. Однак сказане стосується більше економічного планування й аж ніяк не соціального. Як і раніше, в галузевих методиках соціального планування пропонуються все нові й нові показники, громіздкі й нікому не потрібні таблиці, які заповнюються на місцях суто формально, не дають і мінімальної практичної користі, але потребують (і це в умовах граничного браку кваліфікованих спеціалістів) значного часу й величезних працевитрат. Чи можна рухатись уперед у соціальному плануванні, відтворюючи вчорашній день планування економічного?

Відповідь може бути тільки однозначною: певна річ, ні! Проте суть справи зовсім не у відповіді, а у виробленні конструктивного виходу з ситуації, що склалась на сьогодні. Поки що рано давати остаточні проекти рішення; потрібний ретельний методологічний аналіз стану справ у цій галузі, хоча деякі попередні міркування варто висловити. Зокрема, вичерпною кількістю показників має бути в теоретичній моделі предмета соціального планування, а зовсім не в кожному конкретному плані на підприємстві, де, залежно від умов, можна обійтись і мінімумом. Але тоді ще питання: як будувати таку теоретичну мо-

дель? На нашу думку, вона має відображати три основні функції трудового колективу: 1) бути основним виробником матеріальних благ, 2) співвласником суспільної власності і 3) носієм політичної влади.

Згідно з логікою такого підходу перший розділ плану соціального розвитку трудового колективу відображає рівень і характер розвитку продуктивних сил і стан виробничих відносин на підприємстві. Виробничий колектив своєю матеріальною продукцією задовольняє ту чи ту суспільну потребу. Це вихідна й основна його функція. Тому сюди включаються насамперед економічні показники товарної продукції (обсяг, номенклатура), показники щодо праці (зростання продуктивності праці, норматив заробітної плати на один карбованець продукції, ліміт чисельності робітників і службовців, завдання із скорочення ручної праці, нормативи утворення фондів матеріального заохочення) та ін.

Для соціології праці важливо, що перший розділ плану підприємства виражає функціональний зміст праці, тобто розкриває категорію конкретної праці в економічних показниках її кількості й якості. Суспільний зміст праці розкривається в структурі засобів виробництва (верстати, устаткування) з погляду ступеня їх технічної прогресивності (відповідності плановому завданню і світовому рівневі) і соціальної прогресивності (шкідливий чи сприятливий вплив на здоров'я працівників). Індивідуальний зміст праці виражається в сукупності трудових функцій, ступені поділу і кооперації праці, взаємозв'язку робочих місць. Структура продуктивних сил буде розкрита неповно, якщо не показано основні характеристики робочої сили: чисельність, кваліфікація, відповідність структури і кваліфікації робочих місць якості наявної робочої сили та ін.

Логіка розкриття предмета планування в першому розділі будується як сходження від загального до часткового, а потім до одиничного. Після того як всебічно розкрито внесок трудового колективу в економічний добробут суспільства

(випуск продукції належної кількості, якості й асортименту, додержання госпдоговорів з партнерами й виконання державного плану), тобто показано його місце і роль у системі виробничих відносин, розкриваються внутрішні характеристики виробничої діяльності. Передусім — рівень розвитку продуктивних сил колективу, котрий показує, якою мірою підприємство забезпечене кадрами, як вони використовують обладнання та ін. Іншими словами, аналізується пропорційність речових і живих факторів праці, вплив перших на другі. З погляду соціології тут виявляються соціальні наслідки науково-технічного прогресу для людини, з позицій політекономії — техніко-функціональний аспект способу з'єднання працівників із засобами виробництва. Вивчення руху кадрів (реальної і потенційної плинності) доповнює картину соціальних наслідків НТП, сигналізує про невдоволеність тими чи тими сторонами виробничої ситуації.

Отже, другою особливістю побудови першого розділу плану є поступовий перехід від «суто» економічних показників до соціально-економічних і, нарешті, до «суто» соціальних. До останніх належить також норматив утворення фондів соціально-культурних заходів і житлового будівництва. А коли так, то сюди ж включаються показники соціальної інфраструктури: житлові умови, забезпеченість працівників дошкільними і шкільними закладами, лікарнями, санаторіями, піонертаборами, ідальнями, магазинами та ін. Важливо додержувати принципу: умови праці, які показують затрату фізичних сил працівників, треба ув'язувати з умовами побуту, де відбувається відновлення фізичних і психологічних сил. Отже, виробничі й відтворювальні умови в комплексі характеризують умови життєдіяльності робочої сили.

Другий розділ комплексного плану економічного і соціального розвитку підприємства розкриває іншу фундаментальну функцію трудового колективу — бути співвласником суспільної власності на засоби виробництва. З точки зору політекономії соціалізму і соціології праці,

предметом аналізу в даному разі виступає не зміст, а характер праці. Власність у марксизмі визначається як сукупність суспільних відносин, які складаються між людьми у зв'язку з привласненням засобів виробництва, робочої сили і предметів споживання.

Нагадаємо, що й раніше йшлося про виробничі відносини. Але в першому розділі перед нами були виробничо-технічні відносини, не опосередковані власністю: взаємовідносини між робітниками різних спеціальностей, між виконавцями й організаторами та ін. Даний тип виробничих відносин визначений функціональним змістом праці. У другому розділі, навпаки, має йтися про інше — про соціально-економічний тип виробничих відносин, котрі визначені соціальним характером праці за соціалізму. Вони виражають взаємовідносини людей, опосередковані їхнім відношенням до засобів виробництва.

Відношення до засобів виробництва включається як компонент і у відношення людини до праці. Важливими показниками останнього є виконання вимог трудової дисципліни (індикатори: запізнення, прогули, порушення та ін.), ставлення до своїх обов'язків (індикатори: перекладання доручень на інших працівників, небажання брати участь в управлінні виробництвом, «робота з холодком» та ін.).

Характерна риса соціальної організації підприємства полягає в тому, що через ставлення людини до праці розкривається її ставлення до іншої людини. Це третій рівень — міжособові відносини. Дійсно те, що справедливий чи несправедливий розподіл завдань і заробітку в бригаді, поділ робіт на «вигідні» і «невигідні», тобто соціальна організація праці, визначає і відповідну їй психологічну атмосферу в колективі. Показники групової згуртованості, пріоритетів, симпатії й антипатії та інші індикатори психологічного клімату розглядаються в даному розділі плану. Тут, на наш погляд, доцільно розрізняти поняття «соціальний клімат», яке характеризує трудовий колектив скоріше як соціальну організацію, і

«психологічний клімат», що розкриває колектив як соціальну спільність.

Третій розділ плану показує функцію трудового колективу як важливого соціального і політичного осередка суспільства. В його політичну структуру, крім партійної організації, входять й інші громадські організації, а також добровільні об'єднання. Показники ефективності їхньої роботи, виконання своїх функцій вводяться до даного розділу плану. Іншою важливою групою є показники ефективності політико-виховної й ідеологічної роботи, трудової і громадської активності працівників, участі трудящих в управлінні виробництвом та ін. (викладені в четвертому розділі методики ВЦРПС).

Пропонований підхід до теоретичного обґрунтування структури плану економічного і соціального розвитку підприємства не ставить за мету замінити традиційну систему показників, вироблену практикою. Його завдання — узгодити методіку соціального планування з теоретико-методологічними положеннями наукового комунізму й загальносоціологічної теорією. Крім того, соціальні й економічні показники не відокремлені один від одного, як раніше, а практично включені в усі розділи. Тому такий план можна назвати комплексним економічним і соціальним планом. Взаємозв'язок цих сторін розвитку трудового колективу, як і вся структура плану, дістає тим самим теоретичне і методологічне обґрунтування.

* * *

В практической работе по поиску социальных резервов перестройки важное место принадлежит социальному планированию. До последнего времени оно строилось преимущественно как обобщение практического опыта и было направлено на решение слабо увязанных экономических, социальных и культурных аспектов развития регионов, предприятий, трудовых коллективов. Чтобы сделать качественный скачок в развитии социального планирования, необходима разработка четких методологических и теоретических основ, превращающих его в строгую научную систему.

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СИСТЕМНІСТЬ ЧИ БАГАТОМАНІТНІСТЬ?

Шановні товариші!

З великим інтересом прочитав статтю В. П. Чорноволенка «Про подолання спрощених уявлень про соціальну структуру радянського суспільства» (1988, № 1). Цією статтею ви зачепили одну з найважливіших, на мою думку, проблем, котра становить не тільки теоретичний інтерес: від глибини і своєчасності її розкриття прямо залежатиме хід і доля розпочатих у країні перетворень.

Як відомо, В. І. Ленін обрав аналіз стану і тенденцій розвитку соціальної структури за основу розроблення науково обгрунтованої програми дій в усіх сферах суспільства, підкреслював методологічне значення цього підходу для вироблення стратегії і тактики партії. «Соціальна структура суспільства і влади,— відзначав він,— характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим... основні тенденції економічного і політичного розвитку,— ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча» (Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 176). Перепрошую за таку довгу цитату, але хотілося б повніше передати ленінську думку, тим паче, що ми ще до неї повертатимемось.

А зараз хочу привернути вашу увагу до одного дуже важливого питання. А саме: чи зберігає ця ленінська думка своє методологічне значення для аналізу сучасних процесів? Якщо так, то нас не може не насторожувати фактична відмова від цієї методологічної послилки, яка сталась у розробленні найважливіших аспектів концепції перебудови. Наприклад, економісти, розробляючи програму перебудови господарського механізму—серцевини стратегії прискорення, виходили з інших посилок, враховували «багатогранну систему відносин між людьми, галузями, регіонами країни...» (Абалкин Л. Полный хозяйственный расчет // Правда.— 1986.— 12 дек.). Називаються й інші, але вельми близькі варіанти, котрі не виходять за рамки загальної схеми: система інтересів особи, колективу і суспільства. Проте ця схема, маючи низку спільних елементів із соціальною структурою, все ж не збігається з нею, не тотожна їй, а тому й не може, як того вимагав В. І. Ленін, дати знання «рівнодіючої» всіх тенденцій, на базі якої тільки й можлива ефективна діяльність. Якщо вірити у відзначену Леніним детермінацію, то треба, на жаль, визнати неминучість розбіжностей між наміченою програмою перетворень і її майбутніми реальними результатами. Про можливий спектр цих розбіжностей нині можна лише гадати, хоча теоретично він може бути найширшим— аж до одержання нульового й протилежного результату. І в історії країни прикладів цього доволі. Треба тільки відзначити, що в такому ігноруванні аналізу соціальної структури суспільства не так провина, як біда економістів. Традиційне трактування соціально-класової структури вже не відповідає реальності й об'єктивно не може слугувати основою такого аналізу, що з більшою або меншою повнотою усвідом-

люється нині багатьма. А провина в цьому передусім наша — представників наукового комунізму, які розробляють проблеми розвитку соціально-класової структури соціалістичного суспільства.

Усе це перетворює проблему розвитку соціальної структури радянського суспільства на одну з центральних для сьогодишнього дня. Від її успішного розв'язання залежать своєчасність і ефективність дальшого поглиблення концепції перебудови, її уточнення й деталізації, доповнення необхідними компонентами, внесення певних коректив. Тим і цінна стаття В. П. Чорноволенка, що привертає увагу дослідників до цієї проблеми, становить спробу позитивного її розв'язання. Інша річ, наскільки продуктивна його власна концепція. Аналіз останньої тим потрібніший, що в літературі вже подибуються близькі позиції. Одна з них належить академіку Т. І. Заславській. Позиції обох авторів, зберігаючи певну авторську специфіку, об'єднуються двома істотними моментами, які відображують суть підходу згаданих учених до проблем соціальної структури.

По-перше, визнання корінної вади традиційного трактування соціальної структури в перебільшенні ролі класових відносин: «Явним спрощенням хибує вже саме зведення проблематики соціальної структури до аналізу класового складу населення...» (Чорноволенко В. П.— С. 4). Т. І. Заславська: «...реальна структура нашого суспільства не відповідає цій наперед спрощеній формулі — два класи і одна верства» (Известия.— 1987.— 21 апр.).

По-друге, визнання «множинності» (термін В. П. Чорноволенка) соціальної структури і необхідності «зосередити увагу на дослідженні реальної поведінки всіх верств і груп...» (Чорноволенко В. П.— С. 10), яких, кажучи вже словами Т. І. Заславської, навколо нас «десятки, коли не сотні» (Известия.— 1987.— 21 апр.).

Є всі підстави говорити про складання певної концепції соціальної структури сучасного радянського суспільства, котра до того ж уже нині покладається в основу програми соціологічних досліджень у нашій країні. Це робить особливо актуальним усебічний аналіз цієї теорії, обмін думками про її сильні й слабкі сторони, усунення останніх колективними зусиллями тих, хто зайнятий пошуками приведення поглядів на соціальну структуру у відповідність з існуючими реаліями. До одного з уразливих, на мій погляд, моментів запропонованої автором концепції я й хотів би привернути увагу колег.

Автор статті успішно критикує обмеженість традиційного трактування соціальної структури, розкриває наростання соціальної диференціації нашого суспільства, прагне дати уявлення про його реальну соціальну структуру. Проте останнє, на мій погляд, йому вдається лише частково: він значно розширює наші уявлення про рамки соціальної структури (і робить це переконливо), але в його концепції немає глибини розкриття сутності цієї нової соціальної структури. Причина — неврахування однієї з центральних методологічних посилок марксизму в розумінні соціально-класової структури — визнання її системної цілісності. Формально в статті йдеться про її органічність, цілісність, системність, але по суті ці посилки лишаються нереалізованими. Адже система — це не сума різних верств і груп, відбір яких здійснено до того ж за різними, не пов'язаними між собою основами, як фактично виявляється у В. П. Чорноволенка. Сутність системи детермінується не тільки елементами, що її складають, та їхніми властивостями, але й структурою — якісно визначеним порядком внутрішніх зв'язків між елементами системи. Як зазначав один з відомих спеціалістів з методології систем, «властивості об'єкта як цілого визначаються не тільки і не так властивостями його окремих елементів, як властивостями його структури, особливими інтегративними зв'язками розглядуваного об'єкта» (Садовский В. Н. Основания общей теории систем.— М., 1974.— С. 18—19). У концепції В. П. Чорноволенка

цей аспект аналізу соціальної структури практично відсутній, а отже, і питання про її сутність лишається відкритим.

Розкриття сутності соціальної структури суспільства класиками марксизму-ленізму завжди передбачало визначення логічного ядра системи, її системоутворюючого відношення, яке з найбільшою повнотою втілює інтегративну якість усієї системи. Саме про це свідчить логіка праць Маркса, Енгельса і Леніна, присвячених аналізу проблем соціально-класової структури в антагоністичних формаціях. З усіх соціальних спільностей вони особливо виділяли класи, а часом і просто обмежувались цим. І не тому, що не бачили всієї складності і багатомірності соціальної структури (проти такого припущення недвозначно висловлюються В. П. Чорноволенко і Т. І. Заславська). Суть у тому, що, як слушно зауважує В. П. Чорноволенко, «у класово-антагоністичному суспільстві взаємовідносини класів є справді домінуючими, визначають всі інші грані суспільного життя» (с. 4). Вказівка на відносини всього лише двох класів: раба і рабовласника, феодала і кріпака, буржуа і пролетаря, котру часто-густо подибуємо в працях основоположників марксизму-ленізму, для нас достатня не тільки для того, щоб назвати формацію, яку ці класи репрезентують, але й розкрити її сутність через характеристику їхніх відносин. Вона в «згорнутому вигляді» вже закладена в цьому відношенні, більше того — вона не існує поза цим відношенням. Вся реальна багатоманітність соціальних зв'язків може бути правильно зрозуміла лише через розкриття їхнього зв'язку з цим відношенням. У ньому логіка не тільки соціальної структури, але й самого суспільства. Усунути це відношення можна лише ліквідувавши дане суспільство або перетворивши його на якісно нове, що й відбувається при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

До речі, в цьому ще одне підтвердження слушності позиції В. П. Чорноволенка і Т. І. Заславської, які заперечують таку ключову роль відносин робітничого класу і колгоспного селянства в соціалістичному суспільстві. Вже цілі області, регіони країни функціонують за наявності лише однієї сторони цього «системоутворюючого» відношення — робітничого класу — і відсутності кооперативного селянства, не ставлячи, проте, на порядок денний питання про долю самого соціалізму.

Інша справа, як розуміти перехід від соціально-класової структури антагоністичного суспільства до соціальної структури соціалістичного. Чи означає це, що радикальні зміни, які відбуваються при цьому, не тільки ліквідують антагонізми, але й руйнують саму системність соціальних зв'язків і відносин? Чи, хоча втрата класами їхньої системоутворюючої ролі в соціальній структурі й зумовлює значні зрушення, але й нова структура все ж лишається цілісною системою, котра має своє ключове відношення?

Такою є центральна методологічна проблема аналізу сучасної соціальної структури радянського суспільства. І хоч автор статті прямо це питання не ставить, тим не менше він дає на нього однозначну відповідь, покладаючи в основу своєї позиції перший з названих варіантів, свідомо відмовляючись досліджувати внутрішню логіку соціальної структури, бо вважає це справою «надміру академічною» (с. 10), далекою від реальних запитів суспільної практики (там же). Гадаю, тут можна говорити одразу про два заблудження автора: і у виборі методології своєї концепції і в оцінці її практичної значущості.

Постараюся показати це на прикладі розв'язання одного з насутніх завдань перебудови — активізації її рушійних сил. Ще нещодавно головною рушійною силою комуністичного будівництва ми називали робітничий клас. Автор статті, згадавши мимохідь про догматичність старих уявлень, коли штучно намагались залічити до робітничого класу якомога більшу частину населення, і не пояснивши, чого стосується

цей закид у догматизмі — ідеї провідної ролі робітничого класу чи методів його «розширення», отождоженню рушійні сили перебудови з людським фактором, віднесенням не до окремої або окремих соціальних спільностей, а до всього суспільства.

У терміні «людський фактор», за неминучої відмінності в трактуванні його змісту окремими авторами, фіксуються два важливі положення марксизму. По-перше, визнання людини єдиною, в кінцевому підсумку, реальністю історичного процесу: «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 98). По-друге, всебічно розкриті класиками марксизму-ленізму закономірність зростання ролі особи в історії. Тому цілком припустимо говорити про людський фактор як рушійну силу перебудови (як, утім, і в розв'язанні всіх попередніх завдань, що стояли перед нашим народом з моменту підготовки і звершення соціалістичної революції). Але можна і не говорити, як не говорили раніше, коли здійснювались ці завдання, бо зазначені положення є (або скажемо точніше — мають бути) іманентною частиною самої концепції соціальної активності мас і особи.

Припускаючи певну необхідність використання цього терміна в пропагандистській практиці, поставимо собі питання: наскільки продуктивний розгляд проблеми рушійних сил перебудови крізь призму людського фактора? Треба відзначити, що широта вживання цього терміна аж ніяк не збігається з його внутрішніми потенціями. Більшість тих, хто до нього вдається і закликає до всемірної активізації позначуваного ним феномена щодо всіх членів суспільства, навіть не здогадуються, що одночасне зростання активності всіх членів суспільства (приміром — удвоє) поставило б країну на межу кризи або навіть спричинило її. Висновок може здатись парадоксальним, проте не варто поспішати з його оцінкою. Згадаймо ленінську цитату, наведену на початку листа: кожний конкретний стан суспільства — це рівнодіюча всіх тенденцій, які є в суспільстві. І хто не забув значення слова «рівнодіюча», той знає, що одночасне збільшення всіх цих складових сил в одній і тій самій пропорції дає один (тільки один) результат — таке саме збільшення самої рівнодіючої без зміни навіть на йоту її спрямованості. Тому якщо напрям попереднього розвитку суспільства, як визнає партія, *ще* вів до кризи, то прискорення руху суспільства в тому самому напрямі *вже* привело б до неї (а не до повної перебудови, як чомусь думає багато хто). Бо в суспільстві переважали негативні тенденції, пов'язані з «механізмом гальмування». І механізм цей, маємо визнати, працював не за «безлюдною технологією»! Не так-то просто розкрити ці сили — для цього саме й потрібне знання реальної соціально-класової структури, щоб, впливаючи на її елементи (підтримуючи одні, нейтралізуючи другі, борючись із третіми), і переломити напрям «рівнодіючої», спрямувати її в русло перебудови соціалістичного суспільства. І в розв'язанні цього завдання — класичного для марксистського розуміння соціально-класової структури — поняття людського фактора конструктивної ролі не відіграє.

Можна заперечити, що В. П. Чорноволенко і особливо Т. І. Заславська якраз і пропонують всебічний аналіз усіх реально існуючих соціальних груп з їхніми реальними, часом протилежними інтересами. Але вся складність у тому й полягає, що таким шляхом, як пропонують вони, необхідних знань здобути практично не можна. Обидва автори *орієнтують на вивчення частковостей без попереднього уточнення сутності цілого*. Реалізація на практиці такого підходу виявилась би надто розтрратливим і трудомістким заняттям. Не випадково Т. І. Заславська, як голова Радянської соціологічної асоціації, настійливо закликає до значного збільшення числа соціологів, соціологічних інститутів, створення пріоритету для розвитку соціології, а головне — «не шкодувати грошей для неї» (Известия.— 1988.— 8 марта). Усе це

потрібно, коли є впевненість в ефективності використання ресурсів, що виділяються на розвиток цієї справи. А такої впевненості немає.

Припустимо, що соціологи зможуть дослідити всі мислимі верстви і групи нашого суспільства. Та чи так це потрібно? Як не згадати В. І. Леніна, який казав, що для повного описання капіталістичного суспільства недостатньо було б і сімдесяти Марксів, але, додавав він, у цьому не було й потреби — бо Маркс дав головне: розкрив сутність і логіку його розвитку. Тому навіть одержавши інформацію про кожну реально існуючу соціальну спільність (для чого довелось би пере-кваліфікувати в соціологів значну частину населення), не можна буде створити загальну картину. Бо для цього потрібно знати алгоритм створення цієї картини, тобто знати систему соціальної структури, де кожній групі або верстві належить своє, строго визначене місце в диспозиції. Без цього кожному дослідникові вільно з одних і тих самих елементів конструювати різні, в тому числі й протилежні за змістом «картини» одного й того самого суспільства.

Для розв'язання окремих локальних завдань метод орієнтації на дослідження окремих груп може бути вельми результативним. А от для теоретичного обґрунтування механізму активізації рушійних сил перебудови загалом — такий підхід малоперспективний. Жодною мірою не бажаючи образити автора, все ж наведу одне висловлювання, де зачіпається методологія марксизму з даної проблеми: «Домарксівська «соціологія» та історіографія в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи *сукупність* усіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних *класів* суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх...» (Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 50—51).

Можна додати, що без знання цілісної системи не можна здобути вичерпних знань і про кожний із складових її елементів — роль і сутність останніх багато в чому детерміновані конкретним місцем у системі. Без урахування цього дослідникові загрожує помилка, від якої застерігав Володимир Ілліч: «...хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання. А... значить прирікати свою політику на найгірші хитання і безпринципність» (Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 350).

Не належачи до противників соціології і не сумніваючись у необхідності дослідження реальної багатоманітності соціальних спільностей та їхніх відносин, вважаю, проте, що продуктивними вони можуть бути лише на базі методологічно вивіреної концепції сучасної соціальної структури нашого суспільства.

В. П. Чорноволенко своєю статтею робить певний внесок у розроблення проблеми, але деякі положення його концепції видаються принаймні вразливими. Можливо, не безперечні і мої доводи, та все ж хотілось би бачити основні положення мого листа-рецензії опублікованими у вашому журналі. Гадаю, що порушені в ньому питання мають певне значення для вибору спрямування дальшої побудови концепції соціальної структури радянського суспільства.

З повагою

ПОСТУПНИЙ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ,
кандидат філософських наук, доцент кафедри наукового комунізму,
заст. директора Інституту суспільних наук
Харківського політехнічного інституту

НАМ ПОТРІБНА СОЦІАЛІСТИЧНА ШКОЛА!

ЛЕОНТЬЄВ Олексій Олексійович — доктор філологічних наук, доктор психологічних наук, професор Московського педагогічного інституту ім. В. І. Леніна.

Спеціаліст з питань психології спілкування, психолінгвістики, педагогіки. Автор книг «Язык, речевая деятельность» (М., 1969), «Психология общения» (Тарту, 1974), «Мир человека и мир языка» (М., 1984) та багатьох інших.

У журналі «Філософська думка» виступає оперше.

17—18 лютого 1988 року відбувся Пленум ЦК КПРС, де обговорювався хід шкільної реформи і було накреслено перспективи дальшої перебудови всієї системи освіти в країні. Чи не могли б Ви спробувати дати прогноз щодо результатів перебудови нашої школи!

Ні, прогнозувати я не наважусь. Не тому, що не вірю у реформу (ми просто змушені її здійснити, адже відступати нам далі вже нікуди). А тому, що чимало вже я бачив на своєму віку і гарних постанов, і взагалі добрих намірів, які, на жаль, не були втілені в життя.

Узяти хоча б відому концепцію М. М. Постникова щодо принципово нової побудови шкільної освіти, яка викликала свого часу величезний громадський інтерес. Але така радикальна перебудова просто нереальна для наших нинішніх умов, принаймні в найближчі десятиліття. Насамперед тому, що школа взагалі — дуже консервативна система.

— Але ж вона якраз повинна працювати з великим випередженням, чи не так!

— Звичайно, повинна. Але ж не працює! Тому цей природний консерватизм треба враховувати, коли ми хочемо мати достовірний прогноз. І стосовно перебудови школи, якщо ж загострити питання — то й стосовно перебудови суспільства загалом! Бо доки ми не створимо таку школу, яка б відповідала сьогоdnішнім (а то й завтрашнім) суспільним вимогам, всі наші спроби повернути соціалістичності його справжнє обличчя зазнають поразки. Як і б серйозно не були у нас наміри і плани, та якщо цю нашу громадянську і соціальну позицію не засвоїть наступне покоління, то з часом перебудова просто захлинеється. Для мене очевидно, що школа становить одну з найгостріших точок розвитку сучасного соціалістичного суспільства.

Виходячи з цього усі інші шкільні проблеми — на зразок перевантаження школярів чи, скажімо, навчання шестиліток та ін., навколо яких зосереджуються нині

найпекучіші пристрасті, — я назвав би другорядними дидактичними чи навіть технологічними питаннями. Принципове значення має інше. До підвалин соціалістичного оновлення суспільства має бути закладено і соціалістичне оновлення школи, а це якраз потребує наукового обґрунтування.

— Але побутує думка, що наша педагогічна наука, психологія, теорія взагалі у неоплатному боргу перед практикою, на відміну від здобутків вчителів-новаторів.

— Не можу беззастережно погодитися з цим. Як психолог, я можу запевняти, що навіть тих ідей, розробок і експериментів, які нагромаджені педагогічною психологією за останні — «застійні» — десятиліття, було б цілком досить, щоб уже тепер наблизити нашу освіту і виховання до вимог сьогоdnення. Я сказав би, що не лише наука — усе суспільство в боргу перед школою! Варто згадати хоча б ідеї В. В. Давидова, Д. Б. Ельконіна, П. Я. Гальперіна, Л. В. Занкова, М. Н. Скаткіна, словом, є чимало новаторських підходів, покликаних зробити нашу школу дійсно соціалістичною.

— Тоді виникає питання, якою мірою вона взагалі соціалістична на сьогоdnішній день!

— Дуже незначною, якщо не враховувати змісту навчання, який, звісно, не може не відбивати стану й напрямку розвитку суспільства, бо виходить з його «інформаційного фонду», з його провідних соціально-політичних установок. Однак якщо говорити про організацію навчання, про методи і навіть принципи відбору програмного матеріалу, то, на жаль, ми ще дуже недалеко відійшли від старої моделі, яку я б назвав «гімназичною».

— Чому ж у громадській думці, а часто — і в літературі ця модель, як правило, оцінюється позитивно!

— Тому насамперед, що свого часу вона була відпрацьована і становила струнку

систему. Але нас така система з багатьох причин не могла задовольнити. Не кажу вже про елітарність — і в організації навчання, і в орієнтації на певний соціальний прошарок — це закономірно; але не менш очевидно, що нам не підходила і сама концепція гімназичного навчання як передусім заучування. Далека від соціалістичного демократизму і гімназична дисципліна.

Отже, природно, що радянська школа принципово заперечила усі ці характерні риси гімназії. Перше, що зробила єдина трудова школа ленінського типу, — це зміна контингенту учнівства. Крім того, вона прагнула розвинути такі нові риси, як вихід у практику, творче начало, колективізм, формування соціалістичних за духом установок і переконань.

Ці проблеми дуже гостро поставила Н. К. Крупська ще на початку 20-х років. Її принципові праці з цих питань, які, зазначу, несправедливо недооцінюються нашими сучасними педагогами, становлять сьогодні модель бажаного майбутнього. Зокрема, Надія Костянтинівна писала, що потрібно не лише формувати колективізм у школярів, а й сам навчально-виховний процес будувати на колективних засадах. Вона звернула увагу, зокрема, на те, що усі підручники традиційно розраховані на індивідуальну роботу з ними. А чому б не стави і перед учнями завдання, які потребують колективного обговорення?

У Н. К. Крупської є чимало інших цінкових ідей щодо демократизації школи, в тому числі з боку її організаційних форм.

Такі ідеї стосовно виховання розвивав А. С. Макаренко. Ці й інші слушні його думки тепер, сказав би, «умовно забути». Наприклад, чудова думка про те, що не може бути окремо учнівського і вчительського колективу, а має бути єдиний шкільний колектив.

Існує чимало розмов про самоуправління школярів, хоча правильніше було б говорити про самоуправління школи. Безперечно, якісь проблеми слушно розв'язувати вчителям і адміністрації, інші — нехай порушують самі школярі. Не можу не згадати один випадок, що стався у школі, де я навчався, наприкінці 40-х років. Це була відома тоді 110 московська школа, директором якої був відомий Іван Кузьмич Новиков. Якось по школі пролетіла надзвичайна новина: Іван Кузьмич відійде аж на півтора місяця і замість себе залишає директором когось з десятикласників. Цей експеримент (і треба визнати — цілком успішний) показує, що навіть у ті, найважчі для нашої школи роки засилля авторитаризму, не вгасали пошуки демократичної думки.

— Що ви можете сказати взагалі про долю експерименту в нашій педагогіці?

— Ви, мабуть, прекрасно знаєте, що у 20-ті роки школа багато експериментувала (і в цьому теж велика заслуга Н. К. Крупської). Почасти тут апробувалися якісь західні моделі, скажімо, бригадний метод (безумовно, не все однаково добре працювало у наших умовах). Були й ціл-

ком самостійні пошуки. Словом, то був період творчості у педагогіці.

Але з початку 30-х років все це, на жаль, припинилося, і школа повернулася до старої гімназичної моделі навчального процесу. Скажімо, класно-урочна система, введена ще Яном Амосом Коменським. У 20-ті роки, вважалося, що вона застаріла, активно проводилися пошуки нових форм. А в 30-ті роки пошуки припинилися, бо усталилася думка, що класово-урочна система — основа основ нашої школи. Та хіба ж можна так взагалі ставити питання? Адже будь-яка оцінка правомірна лише стосовно конкретних умов і певних завдань. Для одних ця система доцільна, для інших — ні.

У наступні роки школа опинилася (і надовго) в дуже скрутному становищі. У самому стилі роботи шкільної адміністрації взяло гору авторитарне, бюрократичне начало. І це не могло не позначитися на стилі спілкування вчителя з учнями, на всьому спрямуванні його роботи. За таких умов, якщо вчитель і міг експериментувати, то лише постійно долаючи (пасивний, але часто — й активний) опір системи управління народною освітою. Неоціненна соціальна (навіть не педагогічна) заслуга наших нинішніх учителів-новаторів в тому і полягає, що вони вистояли, зуміли пробити стіну, яка існувала між ними і реалізацією їхніх ідей. На жаль, психологам, які створювали нову, по суті, модель навчання в школі, не вистачило сил, щоб пробити цю стіну.

— Чим це пояснити?

— Гадаю, що на відміну від учителів-новаторів, які з самого початку мали безпосередній зв'язок із практикою, вчений стикається ще й з додатковими перешкодами, пов'язаними із впровадженням нових ідей. Наприклад, навіть співробітникам Академії педагогічних наук, щоб вийти зі своїми пропозиціями на звичайну школу, та що там — навіть щоб відвідати урок у масовій школі — потрібен спеціальний дозвіл органів народної освіти. А скільки ще таких відомчо-бюрократичних перепон!

Проблема впровадження — це головна наша проблема, яка потребує загальнодержавного розв'язання. Існують експериментальні школи, але від них до масової школи — дуже велика дистанція. Так було і з експериментальними школами Іконіна і Давидова. Із представників цього напрямку на Україні я б хотів назвати В. В. Репкіна. Він керував експериментами в школах України, мав прекрасні власні розробки, але потім змушений був змінити роботу і нині може займатися справою, якій віддав двадцять років життя, лише у «вільний від роботи час». Не можна нехтувати такими людьми! Вони довели свою спроможність і своє право на участь у створенні майбутньої школи.

— Як Ви вважаєте, які завдання можуть бути розв'язані вже зараз?

— Перше важливе завдання, цілком досягне у найближчі роки, — це перетво-

рення навчання у так зване розвиваюче. Це, до речі, одна з основних ідей В. В. Давидова. Мається на увазі орієнтація навчання не на засвоєння певної інформації, а на випереджаючий розвиток інтелекту школяра, його особистості. В чому це перегукується з відомою думкою Л. С. Виготського про зону найближчого розвитку.

Говорячи про розвиваюче навчання, варто підкреслити й інші, пов'язані з ним вимоги, які мають бути в основі нової педагогічної моделі. Це — принцип активності, або, краще сказати, креативності (оскільки не завжди активність буває корисною), принципи проблемності навчання, його індивідуалізації. Адже сьогодні уся діяльність нашої школи — від початкової до вузу — розрахована на якогось середнього учня.

— І, я б додала, на такого ж середнього викладача.

— Але зважте, що вчитель — людина доросла, вже сформована як особистість, а коли ми намагаємося учнів підігнати під один ранжир, ми заважаємо розвитку їхніх індивідуальних рис, творчих здібностей, особистісного начала. Це, підкреслимо, суперечить основним нашим соціальним, суспільно-політичним цінностям. То ж чи можна вважати таку школу соціалістичною? Якщо уважно перечитати Маркса, Енгельса, Леніна, то стає очевидним, що для них умовою соціального розвитку в напрямі до соціалізму й далі до комунізму є максимальна індивідуалізація. Чим більше розмаїття неповторних людських особистостей, тим більша життєздатність суспільства.

— Побутує думка, що людина у своєму розвитку проходить два різних процеси — індивідуалізації й соціалізації. Це загалом спірно, але, якщо погодитись, що роль школи зводиться до соціалізації (в тому розумінні, що вона, мовляв, змушена за своїм статусом ліпшити з цього «живого матеріалу» якихось усереднених членів соціуму), то це, очевидно, хоч у чомусь пояснює сучасний стан справ, чи не так?

— Хай і пояснює, але аж ніяк не виправдовує! Взагалі уявлення про вихованця як глину, з якої скульптор-вихователі ліпить, що йому заманеться, викликає в мене глибоку відразу, хоч, на жаль, це має міцні корені в нашій педагогіці. Ні, ви тільки вдумайтесь: це ж жахливо! Дитина — не глина, не матеріал, це — жива людина, яка має право на повагу до своєї особи, таке саме право, як і ми з вами. Згадайте, як про це писали Корчак, Макаренко, Сухомлинський, — словом, усі видатні педагоги. Ми ж досі не навчилися поважати дитину...

— І вона проходить у нас школу зневаження особи і відтворює засвоєні уроки у своєму дорослому житті!

— Цілком справедливо. Ось чому я ще раз звернувся до макаренківської ідеї

єдиного шкільного колективу, яка саме передбачає повагу до кожного члена колективу — хай то дорослий, чи дитина. Лише в такому реальному колективі людина може визначити своє місце, а не в тій ігравковій моделі, яку ми пропонуємо, називаючи це «учнівським колективом». Як показали дискусії на XX з'їзді комсомолу, а також на відомій зустрічі з піонерами в «Артеку», наші діти, молодь гостріше за дорослих відчувають цю штучність соціальної атмосфери, яку ми створюємо для них у школі. І тут я знову мушу згадати Крупську. Вона вважала, що навчати дітей жити в суспільстві можна лише у реальному суспільстві. Тільки за таких умов можна сформулювати в них дійсну соціальну, громадянську позицію. А на «моделі» — ні.

— Які ще принципи навчання Ви можете виділити в тій новій педагогічній концепції, про яку ми говоримо?

— Поряд із принципами колективності, індивідуалізації, активності, можна, скажімо, поставити ще принципи проблемності й вмотивованості. Але хочу відразу застерегти: в реальному навчальному процесі вони мають бути взаємопов'язані, бо доповнюють, передбачають один одного. Більше того, не слід їх відносити лише до дидактичних принципів, оскільки реальний процес навчання так само пов'язаний з процесом виховання — отож, перелічені принципи пронизують весь цей навчально-виховний процес загалом.

Щодо принципу колективності — це очевидно. А от, скажімо, як працює принцип вмотивованості стосовно виховання: щоб мене виховувати, я повинен мати потребу в такому вихованні. Звісно, йдеться не про те, щоб вихованець сприймав діяльність наставника саме як виховання, таке його сприйняття свідчило б передусім про низький професійний рівень останнього. Та вихователі нічого не досягнуть, доки вихованець протиставлятиме себе його діям! Або візьмемо принцип проблемності. Нам давно вже треба поставити питання про проблемне виховання. Справжнє виховання можливе лише тоді, коли ми ставимо вихованця перед справжньою проблемою і показуємо, де і як слід шукати вихід з цієї проблеми. Нарешті, індивідуалізація виховання. У нас стало якось незручно говорити про це (а якщо й говоримо, то не вкладаємо в це ніяких справжніх цінностей)...

— І не знаємо, до речі, з якого боку до цього підійти. А питання про назрілу потребу в індивідуалізації виховної роботи, зокрема, ідейно-виховної діяльності, було поставлене навіть на XXVII з'їзді!

— Питання це ще зовсім не розроблене. Я вже близько 20 років керую секцією теорії і методики лекційної пропаганди російського республіканського товариства «Знання». І як же, виявляється, важко втілювати в життя настанови з'їзду навіть на такій обмеженій ділянці ідейно-виховної, пропагандистської роботи!

— А що Ви можете сказати щодо завдання інтернаціонального, патріотичного, естетичного виховання?

— Це суто теоретичне розмежування.

— Тобто воно відбиває передусім поділ праці, який склався серед теоретиків, а не є дійсним внутрішнім розмежуванням виховного процесу, чи не так?

— Без сумніву, так. На практиці усі ці «види» чи «рубрики» не можна відокремлювати одне від одного. Хіба можна спеціально виховувати людину інтернаціоналістом, спеціально — патріотом, спеціально — гармонійно розвиненою особою, а потім ще й прищеплювати їй почуття політичної відповідальності. Ні, голова у людини одна, і серце — одне!

Мимоволі пригадую нашімилу історію, що сталася у (тоді експериментальній, а нині заштатній) 91-й московській школі, коли учитель — керівник «військово-політичної підготовки», будучи п'яним, стріляв у школяра. Що ж, згідно з його звітами, військово-патріотичне виховання у школі було на належному рівні. Подібна людина могла бути вихователем лише в умовах так званих галочних заходів, коли все виховання прирівнювалося до списку таких заходів, ще й рознесених по різних «різновидах» виховання.

— А що ж пропонується на противагу цьому?

— У нас, у педагогіці виховання тепер є, по суті, три основних напрями. Перший — він особливо яскраво поданий у працях І. П. Іванова — виховання через дію. Другий напрям представлений у працях А. С. Макаренка. Це принцип виховання у колективі й через колектив. І нарешті, це — виховання загальнолюдських цінностей — якраз те, за що закидали В. О. Сухомлинському, те, що було прийнято називати «абстрактним гуманізмом». Але ж тим і сильні наші комуністичні цінності, що вони обіймають загальнолюдське, те, до чого завжди прагнуло людство.

Виховання людини має бути насамперед вихованням у неї гуманізму. Особливою звучання це набуває у зв'язку з новими тенденціями у міжнародному житті, з «новим політичним мисленням».

— А яка роль суспільствознавства в такому гуманітарному вихованні? Я розумію, що питання це скоріш риторичне, але мене цікавить Ваша думка, оскільки редакція планує так зване редакційне дослідження про труднощі викладання суспільствознавства у школі.

— Я сказав би так: завдання, що їх ми намагаємось розв'язати за допомогою шкільного курсу суспільствознавства, неможливо розв'язати лише засобами цього курсу. Подібно до того, як природничо-науковий світогляд формується засобами всіх природничих наук з усіма їх міжпредметними зв'язками, так само і суспільні погляди. Щоб в учня склалася

якесь цілісна концепція людини і суспільства, потрібна система предметів суспільствознавчого, гуманітарного циклу, до якого мають входити і література, і історія, і основи держави і права, і саме суспільствознавство. І всі вони мають працювати на створення єдиної системи переконань, цінностей, установок.

— Може, в цій системі є ще якісь «порожні місця»? От, скажімо, у шкільних програмах відсутні тепер такі традиційні предмети, як логіка, риторика. Чи потрібні вони учневі?

— Я вважаю, що в цих програмах чимало таких прогалин. Перш за все, ні історія, ні література як шкільні предмети ніколи своєї світоглядної функції не виконують. Тому мені зрозумілі наміри Є. М. Ільїна (хоч можна посперечатися — вдалі вони, чи ні), його спроби повернути літературі її світоглядне первородство.

Що ж до логіки, то вона, на мій погляд, не так уже й потрібна школяреві. Як говорив Г. І. Челпанов, логіка не навчає правильно мислити — вона навчає рефлексії над власним мисленням. Щодо цього, гадаю, значно потрібніша психологія, щоб навчити учнів саморефлексії, вмінню пізнавати себе, оволодівати саморегуляцією цього процесу. Нині створюються факультативи, спрямовані не лише на те, щоб учень усвідомив себе як члена суспільства або тієї чи іншої соціальної групи, але й побачив себе як учасника навчально-виховного процесу. Відмовитись від уявлення про учня як об'єкт педагогічної дії, зробити його співучасником у цій справі — це наш великий резерв.

Що ж до риторики, то вона в її класичному вигляді, гадаю, теж непотрібна. Хоча дефіцит ораторської майстерності, безперечно, існує. Т. О. Ладигенська у своїй книзі «Жива мова» дуже гостро ставить питання, чи можна обмежитись формуванням активної життєвої позиції у молоді, не навчаючи її грамотно висловлювати цю позицію?

— До речі, ця своєрідна німота дуже важка нашим випускникам, коли вони вступають до вузу, взагалі — в самостійне життя.

— Це дуже наболіла проблема. Я б навіть сказав, що це проблема більш загальної, суспільно-політичного звучання, особливо сьогодні, коли розгортається процес демократизації, стверджується гласність. Гласність, звяже, передбачає, зокрема, і те, що людина повинна мати свій голос. Навчаючись самостійно мислити, вона водночас має освоювати мистецтво обстоювати свої погляди у спорах із однодумцями і, особливо, з тими, кого я назвав би не ідеологічними ворогами, а, краще, людьми, що інакше мислять, інакше бачать проблему. Отже, завдання стоїть гостро — навчити кожну людину повною мірою реалізувати свої можливості, її свої права, які надас нам перебування.

Інтерв'ю підготувала С. М. Іващенко

А. М. Баранов, В. М. Сергєєв

ДО ПОБУДОВИ ТИПОЛОГІЇ ПРИРОДНОМОВНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

БАРАНОВ Анатолій Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту США і Канади АН СРСР. Автор статей з філософських питань природної мови, моделювання мови і мислення. У «Філософській думці» виступає вперше.

СЕРГЄЄВ Віктор Михайлович — кандидат фізико-математичних наук, завідувач лабораторією Інституту США і Канади АН СРСР. Галузь наукових інтересів — методи моделювання у міжнародних відносинах. Автор ряду наукових праць з питань моделювання і його застосувань. В нашому журналі раніше не публікувався.

Дослідження аргументації має тривалу традицію, що спирається на авторитет Арістотеля¹, Платона² та інших античних авторів. Досі її вивчення здійснювалося за двома основними напрямками — логічним і риторичним, чому передувало введення опозиції логічного і риторичного міркування (в Арістотеля «аналогічне» vs «діалектичне» доведення). При цьому логічне міркування було орієнтоване на проблеми істиннісної оцінки висловлювання, а риторичне — пов'язувалося зі способами переконання у правильності, доводжуваної тези.

В останньому випадку аргументацію розуміли в істотно ширшому контексті, враховуючи не стільки синтаксис, скільки семантику і прагматику. Однак, якщо у рамках логічного напрямку для відображення процесу міркування були розроблені спеціальні засоби (формальні системи; метамови та ін.), то в риторичній, що не обмежує свої завдання однією тільки категорією «істинність», метамову в строгому сенсі цього слова створити не вдалося. Лише останнім часом у комплексі таких наук, як філософія, логіка, лінгвістика, психологія та ін., під час розв'язання однієї з фундаментальних проблем штучного інтелекту — моделювання логіки практичного міркування, частиною якої є логіка природномовної аргументації, — став розроблятися необхідний концептуальний апарат. Тут аргументація розглядається вже як засіб впливу на прийняття рішень через зміну моделі світу у свідомості людини.

¹ Арістотель. Риторика // Античные риторикн. — М., 1978. — С. 15—166.

² Платон, Горгий // Собр. соч. : В 3-х т. — М., 1968. — Т. 1. — С. 256—366.

Модель когнітивного механізму прийняття рішень і типологія аргументації (комп'ютерна метафора). У зв'язку з інтерпретацією логіки аргументації як засобу впливу на когнітивні механізми, що регулюють процес прийняття рішень, виникає низка проблем, які задовільним чином можуть бути сформульовані у рамках комп'ютерного моделювання, що спирається на загальносеміотичні уявлення про інтелектуальну діяльність людини. З цього погляду, процес прийняття рішень передбачає ряд ментальних актів, кожному з яких відповідає один або кілька компонентів комп'ютерної моделі. В загальному випадку за наявності проблемної ситуації прийняття рішень визначається принаймні такими процедурами: усвідомлення існування проблемної ситуації (або її актуалізація); виявлення альтернативних ситуацій, що можуть бути розв'язками проблемної ситуації; вибір альтернативної ситуації і прийняття рішення (аналіз деяких із згаданих процедур)³.

З погляду комп'ютерної метафори актуалізації проблемної ситуації відповідає побудова її когнітивного уявлення та інтеграція цього уявлення в якусь «модель світу», яка існує у свідомості людини⁴. Друга ментальна процедура — виявлення альтернативних ситуацій — пов'язана з різними трансформаціями вихідної ситуації (перетин, розширення, суміщення учасників та ін.)⁵ і може бути подана як результат взаємодії моделі світу і логічного процесу, який містить правила оперування над елементами моделі світу. Оцінка альтернативних ситуацій здійснюється, мабуть, найменш розробленим компонентом когнітивної моделі — аксіологічним блоком, який включає, поряд з іншими елементами, цінності, подані у вигляді фреймів (семантичних структур, що описують деякі стандартні для даного поняття ситуації)⁶, ієрархії цінностей, що визначають систему переваг людини, і деякі усталені когнітивні структури ціннісного характеру (вони зазнають впливу і емоційної сфери), які сформувалися і зміцніли в свідомості суб'єкта внаслідок тривалої суспільної практики (наприклад, різні ритуали, що ґрунтуються на нескінченному повторенні тих самих дій, які сприяють виробленню умовного рефлексу). Останній ментальний акт — вибір альтернативної ситуації — повністю визначається оцінкою; у рамках комп'ютерної метафори функція вибору може обслуговуватися або аксіологічним блоком або особливим блоком вибору, що безпосередньо слідує за аксіологічним.

Процес прийняття рішень досліджувався з різних поглядів. Так, у рамках «інституціонального» підходу основна увага зверталася на способи організації діяльності системи, які забезпечують правильний вибір і прийнятний варіант розв'язання проблеми (порівняй: обговорення питань управління процесом переговорів)⁷. З другого боку, аналіз конкретних ситуацій прийняття рішень, виявлення закономірностей вибору за наявності або відсутності тих чи інших певних факторів дозволяє з допомогою «прецедентних» логік моделювати процес прийняття рішень конкретними особами для ряду тематично подібних ситуацій⁸. Описана нами схема, що включає три згадані процедури, орієнтована на когнітивний аспект прийняття рішень, який забезпечує

³ Ліндсей П., Норман Д. Переработка информации у человека.— М., 1974.— С. 498—529.

⁴ Там же.

⁵ Перцова Н. Н. Некоторые предпосылки описания ситуаций // Вычислительная лингвистика.— М., 1983.— С. 74—83.

⁶ Минский М. Структура для представления знаний // Психология машинного зрения.— М., 1978.— С. 250—338; Попов Э. В. Общение с ЭВМ на естественном языке.— М., 1982.— С. 160.

⁷ Winham G. R. Negotiation as a Management Process // World Politics.— 1977.— October.— 30.— N 1.— P. 87—114.

⁸ Див., наприклад: Bennet J., Alker H. S. When National Security Policies Breed Collective Insecurity: The War of the Pacific in a World Politics Simulation // Problems of World Modeling.— Cambridge; etc., 1977.— P. 215—302.

її відносну універсальність і застосовність до ситуацій вибору найрізноманітнішої тематики. Останнє, як ми побачимо, є важливою передпосилкою побудови типології аргументації.

Безпосередній зв'язок логіки аргументації з механізмами прийняття рішень, з одного боку, потребує виявлення способів взаємодії елементів розглянутої моделі прийняття рішень в аргументативному дискурсі, а з другого — дає можливість побудувати класифікацію способів аргументації, яка спирається на цю модель. До явних достоїнств такої класифікації треба залічити можливість визначення її відносної повноти (в рамках даної моделі прийняття рішення), що вигідно відрізняє її від предметних класифікацій різного роду, які мають по суті відкритий характер⁹. Причому в основі всіх типів аргументації лежить поняття цінності.

Логічна і емоційна ціннісно-орієнтована аргументація. До найважливіших результатів, одержаних в рамках риторичного напрямку вивчення аргументації, потрібно залічити уявлення про ціннісний характер аргументативного діалогу¹⁰. В основі будь-якого типу аргументування лежать поняття цінності й ціннісної ієрархії¹¹. За такого підходу можливо пояснити деякі особливості побудови тексту в «Риториці» Арістотеля. Розглядаючи техніку і прийоми аргументування, вирізняючи типи речей, розмірковуючи про особливості ораторської мови і про сутність риторичного мистецтва, Арістотель постійно чергує виклад з семантичним аналізом таких глобальних категорій, як «щастя», «благо», «задоволення», «приємне», «чеснота», «дружба», «сміливість», «сором» та ін. Неважко бачити, що більшість перелічених понять або можуть бути віднесені до цінностей, або пов'язані з ними. Тим самим, на думку Арістотеля, успішне володіння риторичними прийомами, правилами побудови мови передбачає звернення до цих категорій. З цього випливає, що загалом логіка природномовної аргументації є ціннісно-орієнтованою.

З погляду запропонованої когнітивної моделі, цінність може бути подана у формі фрейму, який дозволяє класифікувати ситуації за ступенем їх відповідності ціннісному фрейму. Тим самим ситуації можуть різною мірою сприяти реалізації ціннісного фрейму і, інакше кажучи, різною мірою задовольняти вимогам ціннісного уявлення. З цього випливає найважливіший спосіб аргументування, орієнтований на наявні в учасників ситуації спілкування цінності і їх ієрархії. В цьому випадку основне правило аргументування зводиться до такого: обговорювана ситуація трансформується таким чином, щоб ставав експліцитним ступінь її відповідності або невідповідності ціннісному фрейму. Останнє дозволяє оцінити тезу партнера. З другого боку, таке трансформування розглядуваної ситуації, щоб вона підійшла під заданий ціннісний фрейм, дає можливість висунути в ході аргументації свою власну тезу.

Указані правила аргументування можна умовно назвати логічною аргументацією. Істотною особливістю обговорюваного типу логіки природномовної аргументації є те, що аргументи такого роду не зачіпають структури цінностей учасників аргументативного дискурсу, не змінюють наявних ціннісних переваг. Можна сказати, що логічна аргументація спрямована на переінтерпретацію ситуації у рамках заданої цінності. Треба мати на увазі, що логічна аргументація передбачає виконання ряду ментальних процедур прагматичного характеру. Їй передують процедура встановлення відповідності між структурами цінностей учасників; якщо відповідність відсутня, то використання логічної аргументації, за визначенням, неможливе. Далі слідує процедура по-

⁹ Брутян Г. А. Аргументация.— Ереван, 1984.— С. 107.

¹⁰ Perelman Ch., Olbrecht-Tyteca L. The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation.— Paris, 1971.

¹¹ Rescher N. Introduction to Value Theory.— Washington, 1982.

рівняння обговорюваної ситуації з ціннісним фреймом. Порівняння дозволяє дати оцінку ступеня відповідності ситуації уявленню про цінності і, відповідно, експлікувати значущість обговорюваної тези. Отже, логічна аргументація забезпечується принаймні такими прагматичними процедурами: встановлення відповідності → порівняння → оцінка → експлікація значущості.

Як цінність можуть виступати також стійкі культурно опосередковані когнітивні структури, які формуються під безпосереднім впливом суспільної практики. В цьому разі логічна аргументація сволоцює в бік емоційної сфери, роль «розсудкового» мислення знижується до мінімуму. Фактично аргументація починає діяти за схемою стимул — реакція, що дозволяє ефективно впливати на свідомість реципієнта (використання ритуальних символів, афористичних лозунгів типу німецького антифеміністського девізу «Kirche, Küche, Kinder», клішованих висловів типу «життєвий простір» та ін.). Аргументацію такого роду можна назвати емоційною (порівняй поняття емоційної пропаганди)¹². Емоційна аргументація у певному розумінні є похідною від логічної, відрізняючись від останньої особливим типом цінності — фіксованою когнітивною структурою, яка безпосередньо впливає на структуру діяльності людини.

Діалектична і породжуюча ціннісно-орієнтована аргументація. Чи вичерпується логіка природномовної аргументації розглянутими типами аргументування? Аналіз матеріалу показує, що в разі незбігу систем цінностей учасників ситуації спілкування процес аргументації не припиняється, але вже спрямовується на обговорення конкретного складу цінностей і ціннісних ієрархій учасників аргументативного дискурсу. При невідповідності ієрархії цінностей метою аргументації стає усунення цих відмінностей у бік погодження ціннісних позицій партнерів до комунікації. Процес аргументації, спрямований на зміст ієрархій цінностей суб'єкта, може бути умовно названий діалектичною аргументацією. Цей тип аргументації безпосередньо зачіпає ціннісно-мотиваційну сферу особи співбесідника.

Невідповідність структур цінностей учасників аргументативного дискурсу може бути пов'язана з відсутністю тієї чи іншої цінності в когнітивних структурах одного з учасників або, навпаки, з наявністю небажаної цінності. В цьому разі метою процесу аргументації є створення (породження) або знищення відповідного ціннісного фрейму в свідомості співбесідника¹³, оскільки знищення небажаної цінності, як правило, супроводжується конструюванням іншої цінності, обговорюваний спосіб аргументування може бути визначений як породжуюча аргументація.

Виходячи з розглядуваної моделі процесу прийняття рішень, пропонується класифікація типів аргументування, що визначають логіку природномовної аргументації, є вичерпною, оскільки, з одного боку, вказані типи аргументування співвідносні зі всіма найважливішими елементами аксіологічного блоку: використання готової когнітивної структури для спонукання до дії (емоційна аргументація); оперування когнітивними структурами у рамках наявних цінностей (логічна аргументація); спонукання до зміни ціннісних ієрархій (діалектична аргументація); створення або знищення цінностей (породжуюча аргументація). З другого боку, використання в ході аргументації інших компонентів когнітивної моделі також виявляється залежним від аксіологічного блоку. Так, вказівка опоненту на невідповідність його уявлень про ту чи іншу ситуацію реальному стану справ, тобто аргументація з посиланням на елементи моделі світу, по суті, є логічною,

¹² Thomson O. Mass Persuasion in History: An Historical Analysis of the Development of Propaganda Techniques. — Edinburg, 1977.

¹³ Див., наприклад: Ibid.

але орієнтованою на цінність «істинність» або на аналогічні їй («правильність», «щирість» та ін.).

Відзначимо, що використання діалектичної і породжуючої аргументації звичайно передбачає дальше звернення до логічної аргументації, оскільки, з одного боку, діалектична і породжуюча аргументація забезпечують необхідне погодження структур цінностей учасників аргументативного дискурсу і тим самим готують ґрунт для логічної аргументації, а з другого — саме логічна аргументація (і емоційна як підпорядкована логічній) має безпосередній вплив на структуру діяльності людини і на процес прийняття рішень. З цього погляду, логічна аргументація є «базовим», вихідним способом аргументування і посідає центральне місце в логіці природномовної аргументації.

Запропонована класифікація способів аргументування загалом орієнтована на когнітивні моделі процесу прийняття рішень, сформульовані у рамках комп'ютерної метафори, що залишає за її межами значну кількість параметрів, які характеризують прагматичні (в широкому розумінні) властивості аргументативного дискурсу. Сюди можна залічити, зокрема, переконливість, дохідливість, моральність і навіть розважальність аргументації (згадаємо три способи переконання, виділені Аристотелем)¹⁴. Деякі з перелічених параметрів явно залежать від внутрішніх характеристик аргументативних текстів. Так, переконливість спростування значною мірою визначається наявністю, окрім власне заперечної тези, позитивного аргументу, істинність якого спричинює хибність заперечуваного твердження; при цьому дуже бажано, щоб ланцюжок висновку хибності твердження був по можливості коротким. Загалом прагматичний аспект аргументативного дискурсу потребує особливого вивчення¹⁵.

Використання природномовної аргументації: логіка аргументації в Мелійському діалозі Фукидіда. Щоб дослідити конкретні приклади, які ілюструють використання логіки природномовної аргументації, доцільно взяти класичний текст, якому притаманні літературні достоїнства і логічна витонченість. Як такий нами був обраний Мелійський діалог з історії Фукидіда¹⁶, враховуючи, що вже є певний досвід його аналізу з позиції природної логіки¹⁷. У Мелійському діалозі викладається хід переговорів між афінянами і мелосцями з питання приєднання Мелосу до Афіньського морського союзу. Цілі сторін на переговорах реконструюються досить однозначно: афіняни намагаються переконати мелосців у необхідності входження Мелосу до Афіньського морського союзу і неминучості втрати Мелосом державної самостійності; мелосці мають на меті зберегти статус Мелосу як суверенної держави в рамках нейтралітету (наприклад, § 87, 88, 89 діалогу).

Аналіз тексту Мелійського діалогу показує, що в аргументативному дискурсі переговорів домінуюче місце посідає логічна і діалектична аргументація. Використання діалектичної аргументації з певністю

¹⁴ Аристотель. Риторика // Античные риторикки.—М., 1978.—С. 19—21.

¹⁵ Деякі дослідження з цієї проблематики згадуються у кн.: Демьянков В. З. Аргументирующий дискурс в общении (по материалам зарубежной лингвистики) // Речевое общение: проблемы и перспективы.—М., 1983.—С. 114—131; див. також: Баранов А. Н., Сергеев В. М. Лингво-прагматические механизмы аргументации // Рациональность. Рассуждение. Коммуникация.—Киев, 1987.

¹⁶ Підкреслимо, що розглядуваний аналіз структури аргументації має суто методичний характер і не містить ні критики джерела, ні зіставлення одержаних висновків з історичною реальністю. Таке обумовлення досить істотне, оскільки є серйозні підстави сумніватися в точності опису Фукидідом ряду історичних подій. Наприклад, у цьому зв'язку Р. Дж. Коллінгвуд писав: «Він (Фукидід.—А. Б., В. С.) і не претендує на велику точність, бо, як він сам додає, передає висловлювання приблизно так, як, на його думку, повинні були б говорити люди в таких обставинах. Але, якщо ми розглянемо самі висловлювання в їх контексті, то нам важко буде не дійти висновку, що суддею того, «як говориться в таких-то обставинах», був сам Фукидід. Уже чимало років тому Грот доводив, що в Мелійському діалозі більше вигадки, ніж історії» (Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография.—М.; Л.—С. 31—32).

¹⁷ Alker H. The Dialectical Logic of Phucidides' Melian Dialogue.—Cambridge, 1980.

вказує на невідповідність ієрархії цінностей учасників переговорів. Дослідження переговорної аргументації (зокрема, цінностей, до яких апелюють сторони, послідовності зміни цих цінностей, конфліктних ситуацій та ін.) дозволяє певною мірою експлікувати структури цінностей учасників переговорного дискурсу і виявити актуальні ієрархії цінностей. Їх актуальність полягає в тому, що наведені нижче ієрархії цінностей повною мірою застосовні тільки до матеріалу Мелійського діалогу; в цьому специфіка їх актуальності, що межує з унікальністю.

Виявлені актуальні ієрархії цінностей афінян і мелосців у графічній формі можуть бути подані таким чином. Афіняни: *сила* $\geq$ *безпека* $>$ *загальний інтерес (користь)* $>$ *справедливість (право)* $>$ *честь* $>$ *надія*. Мелосці: *свобода* $\geq$ *честь* $\geq$ *справедливість (право)* $>$ *безпека* $\geq$ *надія* $>$ *загальний інтерес (користь)* $>$ *сила*.

Послідовність зміни цінностей в аргументативному дискурсі Мелійського діалогу великою мірою визначається наведеними вище ієрархіями. Діалог починається з того, що сторони приходять до висновку про неприпустимість використання в переговорах емоційної аргументації, що «вводить в оману багатьох людей» (§ 85, 86). Далі починається характерний для першого етапу переговорів процес погодження структур цінностей і вибору вихідної цінності, на основі якої можна було б проводити логічну аргументацію. Ця (в деякому розумінні — попередня) процедура обслуговується діалектичною аргументацією. Першим претендентом на роль вихідної цінності могло б бути поняття *права*, однак афіняни відкидають його, підкреслюючи, що «по праву справи робляться між людьми, лише коли сили їх рівні» (§ 89). Пріоритет *сили*, що випливає з цього, лишається найважливішою особливістю переговорної позиції афінян.

Дальший пошук вихідної цінності приводить сторони до обговорення поняття *загального інтересу* (користі). Афіняни намагаються переконати мелосців, що спільність інтересів полягає у підпорядкуванні останніх афінянам. Це вигідно не тільки афінянам, а й мелосцям, оскільки «охороняло [б їх] від найжахливіших злигоднів» (§ 93). Однак через те, що така інтерпретація *загального інтересу* входить у суперечність з *честю* — найважливішою цінністю мелосців, вони пропонують своє розуміння *загального інтересу*: Мелос набуває статусу дружньої Афінам держави, але при цьому зберігає нейтралітет. Така інтерпретація *загального інтересу* є для афінян небажаною, оскільки може бути зрозуміла як слабкість і шкодити їх *безпеці* (§ 91—99). Виникає ситуація, яка робить неможливим продовження логічної аргументації у рамках цінності *загального інтересу* і примушує учасників переговорів переходити до обговорення інших цінностей.

Дальший розвиток діалогу визначається кардинальною невідповідністю структур цінностей сторін. Афіняни, використовуючи діалектичну аргументацію, намагаються знизити значущість таких важливих для мелосців цінностей, як *честь* (§ 101. Афіняни: «...їдеться адже не про те, щоб сперечатися в доблесті з рівним противником і не посоромити себе, а й про те, як врятувати себе, не противлячись найсильнішому...»; § 111. Афіняни: «Адже не будете ж ви ввергати себе в ганебні й безперечні небезпеки з одного почуття честі, яке так часто запашало людей!») і *надія* (§ 103. Афіняни: «Надія — для всіх втіха в небезпеці, але хто її має у надлишку засобів, тим вона буде лише на шкоду, та не на загибель, а хто довіряє їй, марнотратниці, весь свій достаток, тим вона з'являється вже в катастрофі, коли тому, хто пізнав її, зберігати вже нічого»). Одночасно афіняни намагаються переконати мелосців в особливій значущості для них цінності *безпеки* (§ 111. Афіняни: «...ми помічаємо, що обіцяли ви міркувати тут про власний порятунок, а за стільки часу не сказали нічого такого, на чому можна ґрунтувати цей порятунок... Коли можна вибирати між війною і безпекою, не наполягайте на гіршому...»). При цьому, кажу-

чи про безпеку, афіняни експліцитно не роблять різниці в інтерпретації цієї цінності для себе і для мелосців, що дозволяє їм зберегти видимість справедливості і врахування інтересів мелосців. Проте стосовно себе афіняни мають на увазі безпеку держави, а щодо мелосців — особисту безпеку.

Безкомпромісність мелосців у питанні про суверенітет Мелосу, визначувана ціннісною структурою їх позиції, зводить нанівещь спроби афінян досягти вигідної для них угоди, за якою Мелос втрачав би статус самостійної держави. З другого боку, опора афінян на силу і основана на силі послідовність їх політики, яка відповідає державним інтересам Афін (§ 105. Афіняни: «Бо бачимо ми один закон — мабуть, божий, і вже достовірно, за всією природною незаперечністю, людський: хто де сильний, той там і панує... Цьому законowi ми і слідуємо»), не дає можливості мелосцям досягти поставлених цілей мирним шляхом. Неуспіх переговорів, зумовлений істотними відмінностями структур цінностей учасників, призводить до оголошення воєнних дій.

Семантична структура цінностей в Мелійському діалозі Фукідида. Важливою частиною вивчення процесу аргументації є семантичний аналіз застосування цінностей. Як відомо, проблема цінностей і ціннісних орієнтацій особи була одним із перших поставлена Сократом (згадаємо його міркування про благо¹⁸) і надалі широко обговорювалася у філософській традиції. Однак донині фактично відсутній концептуальний апарат, придатний для експлікації змістового аспекту ціннісних категорій. Оскільки назвами цінностей є слова, то дослідження їх семантики може інтерпретуватися як тлумачення значень відповідних лексем. Такий лінгвістично орієнтований підхід є надзвичайно важливим з трьох поглядів: по-перше, він дозволяє виявити наївне, природне розуміння цінності, яке, як правило, і використовується в ході практичного міркування; по-друге, він дає можливість виявити ті компоненти концептуальної моделі цінності, за якими спостерігається розбіжність в учасників переговорів; по-третє, нині є досвід використання семантичних метамов різного роду для опису значень мовних виразів (наприклад, гіпотеза семантичних примітивів А. Вежбицької¹⁹ або семантична метамова тлумачно-комбінаторного словника²⁰).

Однією з найважливіших вимог щодо тлумачення лексеми є необхідність і достатність її елементів для експлікації значення витлумаченого виразу²¹. Однак дослідження в сфері штучного інтелекту показують, що для успішної інтеграції лексеми в інтелектуальну систему потрібна наявність найрізноманітнішої інформації про умови її вживання, яка, як правило, відсутня в лінгвістичних тлумаченнях²². При цьому лексема подається у формі фрейма — семантичної структури, що відображає істотні характеристики деякої стандартної для даного мовного виразу ситуації²³. Принципових відмінностей між фреймом і тлумаченням, мабуть, не існує; скоріше, можна говорити про відмінності у способах уявлення семантичної інформації або про подробиці опису відповідної типової ситуації та ін.

Істотно, що інтерпретація необхідності й достатності елементів фрейма пов'язана з даною конкретною системою і допускає значне розширення порівняно з лінгвістичним тлумаченням. Наведені тут семантичні уявлення цінностей по використуваній в них метамові

¹⁸ Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. — М.; Л., 1935.

¹⁹ Wierzbicka A. *Lingua Mentalis*. — L., 1980.

²⁰ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974.

²¹ Ксенофонт Афинский. Цит. работа. — С. 95.

²² Див., наприклад: використання апарата теорії концептуальних залежностей для опису значень мовних виразів (Шенк Р. Обработка концептуальной информации. — М., 1980. — С. 27—81).

²³ Минский М. Структура для представления знаний // Психология машинного зрения. — М., 1978. — С. 250—338.

великою мірою орієнтовані на лінгвістичні тлумачення²⁴, але за повнотою і розумінням необхідності й достатності семантичних елементів відповідають фреймам інтелектуальних систем; як критерій тут виступає адекватність інтерпретації тексту Фукідіда.

Проведемо семантичний аналіз цінностей *справедливості, загальної користі, спільного інтересу, надії і безпеки*, широко використовуваних сторонами в процесі аргументації в Мелійському діалозі.

Справедливість ($X_1, \dots, X_j$ справедливі щодо $X_1, \dots, X_n$).

(1). Цінність характеризує ситуацію.

(2.1) В ситуації такого роду необхідна наявність більше як одного учасника: $X_1, \dots, X_n$; $X_i, \dots, X_j$, де $n \geq 2$ і фіксоване, а i, j можуть входити, а можуть і не входити до інтервалу $\langle 1; n \rangle$. Останнє означає, що особи, які реалізують справедливість (тобто указують ситуацію *справедливості*), не обов'язково самі є об'єктами справедливості. Відзначимо, що вимога наявності більше як одного учасника є досить строгою; наприклад, бути справедливим щодо самого себе можна тільки або в порівнянні з іншими людьми, або в ситуації темпорального (типу «я — колишній» і «я — теперішній») чи психічного роздвоєння особи. (2.2) $X_i, \dots, X_j$ розподіляють ресурси $R_k, \dots, R_d$ (де $1 \leq k, d \leq m$) між учасниками $X_1, \dots, X_n$, що мають ресурси $R_f, \dots, R_q$ (де $1 \leq f, q \leq v$), по параметру P , що характеризує наявність (ступінь наявності) або відсутність ресурсів $R_l, \dots, R_p$ (де $f \leq l, p \leq q$). Ресурси $R_l, \dots, R_p$ називаються регулюючими ресурсами.

(2.3) Параметр P має бути природним при оцінці ситуації, тобто результуючий поділ нормальний для даного соціуму.

(2.4) $X_1, \dots, X_n$ вважають $X_i, \dots, X_j$ правомочними здійснювати розподіл;

(3) Під час розподілу необхідне врахування інтересів $X_1, \dots, X_n$, що істотно обмежує $X_i, \dots, X_j$ у виборі регулюючих ресурсів і становить найбільшу складність у досягненні ситуації, що відповідає цінності *справедливості*, і в забезпеченні її стабільності.

У загальному випадку значення параметра P для учасників ситуації може бути однаковим. Неврахування параметра P або його свідоме спрощення призводить до зрівняльного (на противагу пропорціональному) розподілу (порівняй: виділення Арістотелем «зрівняльної» і «розподільної» *справедливості*²⁵; порівняй також: теорія справедливості розподілу Ж. Ж. Руссо). Загалом розуміння справедливості так чи інакше є пов'язаним з інтерпретацією параметра P (порівняй, наприклад: розуміння P як закону, тобто рівності перед законом, характерної для XVIII ст., або як рівності в природному стані — Т. Гоббс, Д. Локк, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та ін.). Відзначимо, що запропонована інтерпретація справедливості характеризує таку ситуацію, в якій усі учасники вважають проведений розподіл справедливим. Зрозуміло, вживання розглядуваної цінності можливе і тоді, коли результуючий розподіл справедливий тільки з погляду того, хто говорить; у цьому разі тлумачення дещо модифікується, зокрема, в нього вводиться компонент «той, хто говорить, вважає, що...».

Проведений семантичний аналіз показує, що розбіжність у розумінні *справедливості* може стосуватися насамперед вибору параметра P , тобто вибору регулюючих ресурсів; нормальності результуючого розподілу; правомочності $X_i, \dots, X_j$ здійснювати розподіл.

У Мелійському діалозі афіняни, характеризуючи своє розуміння *справедливості*, посилаються на те, що «по праву справи робляться між людьми, лише коли сили їх рівні» (§ 89). При нерівності сил розподіл ресурсів $R_k, \dots, R_d$ має, на їхню думку, проводитися пропорційно воєнній силі кожного учасника. Отже, як регулюючий ресурс

²⁴ Апресян Ю. Д. Цит. работа.

²⁵ Аристотель. Никомахова етика. Большая этика // Собр. соч.: В 4-х т.— М., 1984.— Т. 4.— С. 54—374.

береться *сила*. Оскільки співвідношення сил далеко не на користь мелосців, то врахування їхніх інтересів у такій ситуації буде мінімальним. У цьому випадку ситуація *справедливості* трансформується в ситуацію *сваволі*, дивовижним чином продовжуючи зберігати ряд своїх істотних характеристик — скажімо, властивості (1), (2.1), (2.2) і навіть почасти властивості (2.3), (2.4). Протиставляючи афініям свою аргументацію, мелосці виражають сумнів у правильності вибору регулюючого ресурсу і компетентності афінія як осіб, які здійснюють розподіл.

Надія (X сподівається на B).

(1) Цінність характеризує емоційний стан людини (однієї або кількох).

(2) Властивості цього емоційного стану такі, що той, що говорить, апелюючи до цінності *надія*, гадає, що: (2.1) є імовірність існування (в теперішньому або минулому) або здійснення (в майбутньому) події B , яка відмінна, від нуля, але не дорівнює одиниці (наприклад, *слабка надія*, *сильна надія*); (2.2) подія B бажана для X ; (2.3) X або взагалі не контролює подію B , або контролює її лише частково, тобто в розглядуваній ситуації X має «пацієнтний» характер (*Нам лишилося тільки сподіватися*).

Підкреслимо, що на відміну від Іорданської²⁶, яка в тлумаченні дієслова *сподіватися* накладає надзвичайно сильне обмеження на імовірність здійснення B («[той, хто говорить] вважає, що здійснення B високоімовірне»²⁷), ми дотримуємося тієї думки, що особа X може сподіватися на B і при цьому розуміти, що B малоімовірно (*Звичайно, це слабка надія, але що ж робити?*). Треба мати на увазі, що існує відмінність між *надією* як цінністю, яка характеризує емоційний стан людини (*надія*), і *надією* як позначенням конкретного об'єкта (ситуації), що є джерелом надії, для суб'єкта (*надія*₂) (*Золоті десятки були для нього останньою надією* [=надія₂]). Інакше кажучи, *надія* — це результат метонімічного перенесення властивостей ситуації *надія*₁ на один із її елементів.

Розбіжність в інтерпретації *надії*₁ пов'язана, як правило, з оцінкою імовірності події B або бажаності її для X . У Мелійському діалозі мелосці, переходячи до логічної аргументації, яка ґрунтується на надії перемогти афінія, вказують два основні фактори, які сприяють цьому: свою силу духу і союз з лакедемонянами (§ 104). Афініяни, у свою чергу, доводять, що ці фактори за відсутності реальної сили призведуть до загибелі (§ 103, 105, 107).

У діалозі в процесі аргументації широко використовуються також такі цінності, як *загальний інтерес*, *загальна користь* і *безпека*. Ось деякі міркування про їх семантику:

Загальний інтерес ($X_1, \dots, X_n$ зацікавлені в Q)²⁸.

(1) Цінність характеризує інтелектуально-емоційний стан людини.

(2) Властивості цього стану такі, що той, що апелює до цінності «загальний інтерес», гадає: (2.1) є особи $X_1, \dots, X_n$, де $n \geq 2$ (той, що говорить, може входити до їх числа); (2.2) в наявності фактор Q , від якого особи $X_1, \dots, X_n$ залежать таким чином, що відсутність Q перешкоджає досягненню ними своїх цілей (аж до неможливості їх досягнення); (2.3) цілі $X_1, \dots, X_n$ не обов'язково збігаються; (2.4) якщо фактор Q існує, то $X_1, \dots, X_n$ хочуть експлуатувати Q для досягнення своїх цілей; якщо фактор Q відсутній, то $X_1, \dots, X_n$ бажають каузативу Q .

²⁶ Іорданская Л. Н. Попытка лексикографического толкования группы глаголов со значением чувства // Машинный перевод и прикладная лингвистика. — М., 1970. — Вып. 13. — С. 3—26.

²⁷ Там же. — С. 44.

²⁸ Мається на увазі вживання слова *інтерес* у значенні *вигода*, *прибуток*, яке реалізується в прикладах типу: *У ваших же интересах поспішати*.

Легко побачити, що пункт (2.4) виводиться з (2.2) правилами логіко-прагматичної інтерпретації, однак, якщо його експліцитно вказати, це сприяє розумінню всього тлумачення загалом. Якщо виходити з такого розуміння *загального інтересу*, то ціннісна категорія *загальна користь* у першому наближенні може бути проінтерпретована як результат експлікації фактора Q особами $X_1, \dots, X_n$, що сприяє досягненню ними своїх цілей (аналіз використання цих цінностей у Мелійському діалозі поданий вище).

Ціннісна категорія *безпеки* належить до найбільш часто вживаних цінностей. Політологічним аспектам цієї категорії присвячена значна література²⁹. Однак відсутність експлікації значення слова «безпека» значною мірою утруднює її аналіз як політичного терміна і як цінності аргументативного дискурсу. Подане у тлумачних словниках визначення безпеки як відсутності небезпеки не дає навіть попередньої інформації про семантику цього слова³⁰. Проте аналіз мовного матеріалу показує, що обговорювана лексема вживається принаймні у двох значеннях: *безпека*₁ = *абсолютна безпека* і *безпека*₂ = *відносна безпека*. З погляду процесу аргументації, *безпека*₁ характеризує унікальну ситуацію, яка досить рідко виникає насправді. Коротко її можна описати так: *Безпека*₁ для X в ситуації $C \approx$ «ситуація C така, що не існує Y , такий, що Y здатний бути загрозою для X ». Як правило, у ході аргументації сторони апелюють до *безпеки*₂, навіть якщо фактично вони бажали б для себе *безпеки*₁. У цьому розумінні відносна безпека є компромісом. Оскільки *безпека*₂ частіше застосовується в процесі аргументації, розглянемо її докладніше.

*Безпека*₂ (для X у ситуації C).

(1) Цінність характеризує відношення системи X з її оточенням в ситуації C . (2) Апелюючи до *безпеки*₂ системи X в ситуації C , той, що говорить, має на увазі таке: (2.1) X — система, яка має внутрішню структуру (підструктури, які забезпечують існування систем, інші підструктури і зв'язки між ними); модель дійсності; функції (які забезпечують існування X як даної системи; інші можливі функції); ресурси (що забезпечують існування системи; інші ресурси); цілі (бажані системою стани справ, на які витрачаються ресурси); інтереси (можливі стани системи, суб'єктивно розглядувані нею як бажані); (2.2) крім X в ситуації C , є й інші системи і відношення між ними, тобто оточення X ; (2.3) в ситуації C в наявності фактор Q , який загрожує системі X , загрожуючи існуванню підсистеми X , будь-якої функції X , доступі X до ресурсів, досягненню цілей X , інтересам X (діє один, декілька або всі зазначені фактори загрози); (2.4) наявність фактора Q може залежати від деякого Y , що може бути частиною оточення X або частиною самої системи X ; (2.5) якщо Y усвідомлює загрозливий характер Q для X і не усуває його, то або він байдужий до інтересів X , або загроза відповідає цілям і інтересам Y , або те й інше разом (в останньому випадку Y може мати на меті загрожувати з допомогою Q , деякому Z , будучи байдужим до X ; у такій ситуації загроза для X вторинна і має супутній характер);

(2.6) загроза для Y з допомогою Q не призводить до руйнування системи X або її життєво важливих функцій, не заважає допускові до життєво важливих для X ресурсів, не стає на заваді здійсненню життєво важливих для X цілей, не перешкоджає збереженню життєво важливих для X інтересів.

Фрагмент семантичного уявлення (2.5) є наслідком компонентів (2.3) і (2.4); його використання сприяє великій експліцитності тлума-

²⁹ Див., наприклад: Oppenheim F. E. Political Concepts, a Reconstruction.— Chicago, 1981.

³⁰ Див., наприклад: Словарь русского языка: В 4-х т. // Под ред. С. Г. Бархударова и др.— М., 1958; Толковый словарь русского языка: В 4-х т. // Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935—1940.

чення. Найважливішою особливістю семантики цінності *безпеки*₂ є та міра безпеки, яка все-таки дозволяє говорити про *безпеку*, хоча й відносно. Ця міра (або норма) небезпеки експлікується в компоненті тлумачення (2.5). Основні розбіжності в інтерпретації *безпеки*₂ пов'язані саме з «нормою небезпеки». При цьому досить характерні звинувачення протилежної сторони в тому, що вона хоче для себе *безпеки*₁, тобто *абсолютної безпеки*. В ході аргументації може також піддаватися сумніву загрозуючий характер фактора *Q* для системи *X* і відповідальність *У* за *Q*.

У Мелійському діалозі проблему *безпеки*₂ порушують першими афіняни, вказуючи мелосцям на те, що підлеглість Мелосу є однією з умов *безпеки*₂ для Афінів (§ 97). Крім того, афіняни намагаються переконати мелосців в особливій значущості для них цієї ціннісної категорії (§ 111 і далі). При цьому, як уже відзначалося, *безпека*₂ для держави імпліцитно підмінюється афінянами особистою *безпекою*₂, оскільки після приєднання Мелосу до Афіньського морського союзу недоцільно говорити про *безпеку*₂ для Мелосу як самостійної держави, але далеко не безглуздо говорити про особисту *безпеку*₂ для його жителів. Мелосці зі свого боку роблять спроби змінити уявлення афінян щодо норми небезпеки, вказуючи їм на небезпеку воєнних дій (§ 96).

Викладений матеріал, гадаємо, з певністю вказує на те, що дослідження структури природномовної аргументації потребує врахування ряду факторів, які характеризують логіку практичного міркування. До них, зокрема, належать: типологія способів аргументування; склад цінностей і їх ієрархії, що визначають ціннісно-мотиваційну сферу особи; послідовність зміни аргументів і цінностей. Дослідження аргументативного дискурсу засобами семантичного аналізу використовуваних цінностей дозволяє експлікувати розбіжності у думках партнерів по комунікації.

Запропонована типологія і модель ціннісно орієнтованої аргументації може бути використана для дослідження аргументативного дискурсу в найрізноманітніших ситуаціях, але тільки в межах комунікації на природній мові (це єдине, але істотне обмеження).

Розширення матеріалу і вивчення культурних традицій побудови аргументативного діалогу дозволить докладніше розкрити способи аргументування у рамках тієї самої цінності, а також виявити прагматичні правила переходу від однієї цінності до іншої, що в кінцевому підсумку дасть можливість точніше сформулювати закономірності основного типу аргументування — логічної аргументації, яка лежить в основі процесу аргументації загалом.

Ми не вказуємо тут на можливості практичного використання теоретичних висновків з наведеного фрагменту дослідження, бо вони, здається, очевидні. Наприклад, сучасні міжнародні переговори, ясна річ, набагато відповідальніші, ніж Мелійський діалог, але їх логічно-семантична структура мало змінилася за останні кільканадцять століть. Так само актуальне і наукове обґрунтування таких понять, як «справедливість», «цінність» та ін. Отже, вивчення типології природномовної аргументації — це завдання, що має не лише історико-філософський чи «суто науковий», а й цілком сучасний практичний аспект.

* * *

Утверждая непосредственную связь логики аргументации с когнитивными механизмами принятия решений, авторы на этой основе разрабатывают типологию и модель ценностно ориентированной аргументации. Это позволяет, в частности, проанализировать на примере Мелийского диалога Фукидида естественноречевую аргументацию с точки зрения ее логики и семантической структуры ценностей. Предложенный подход дает возможность на широком культурном материале выработать универсальные правила перехода от одних ценностей к другим, что является необходимым моментом аргументирования в целом.

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

ВІД РЕДАКЦІЇ. Як було обіцяно в минулому випуску «Офіційного відділу», розміщуємо тексти «Професійного кодексу соціолога», ухвалений пленумом правління РСА (Суздаль, квітень 1988 р.).

Професійний кодекс соціолога

I. Загальні положення

Як громадянин соціалістичного суспільства, якому дано можливості і умови для проведення соціологічних досліджень, соціолог у своїй повсякденній діяльності керується насамперед загальнодержавними інтересами. Як представник марксистсько-ленінської соціології, соціолог дотримується принципу партійності науки, обстоюючи чітку класову позицію в аналізі соціальної дійсності.

Соціолог не має морального права складати з себе відповідальність за економічні, соціальні, політичні і морально-психологічні наслідки застосування (впровадження в практику) одержаних ним результатів. Ця відповідальність не скасовується і тоді, коли одержані результати схвалені і прийняті до реалізації державними, громадськими органами, установами і організаціями — замовниками досліджень.

II. Дослідницька діяльність

1. Соціолог виявляє професійну компетентність, наукову чесність і коректність на всіх етапах соціологічного дослідження.

2. Керуючись ідеалом досягнення істини, соціолог приділяє особливу увагу прагненню до максимальної вірогідності і надійності соціологічної інформації та висновків, які робляться на основі аналізу цієї інформації.

3. Як представник науки про суспільство, соціолог не допускає того, щоб в аналізі соціальних проблем і процесів його особисті інтереси та інші побічні впливи перешкождали встановленню наукової істини.

4. Соціолог несе особисту відповідальність за результати, одержані ним на базі програм і методик інших дослідників, а також за використання чужих ідей і результатів у власній науковій праці.

5. Плагіат і присвоєння в будь-яких формах чужих ідей неприпустимі і несумісні з професією соціолога.

6. Соціолог вважає своїм обов'язком спиратися не тільки на ідеї і результати прямих попередників у своїй науці, а й на знання, одержані в суміжних сферах наукових досліджень.

7. Соціолог зобов'язаний будувати свою дослідницьку діяльність так, щоб вона не виходила за рамки обмежень, пов'язаних з обсягом наявних ресурсів, пізнавальними можливостями методів і техніки дослідження.

8. У стосунках з замовниками соціолог забезпечує професіональне розв'язання проблем, строго додержується умов, передбачених договірними відносинами або зобов'язаннями, прийнятими на себе в будь-якій іншій формі.

9. Соціолог вправі спиратися на підтримку і допомогу Радянської соціологічної асоціації, її органів і відділень на місцях в створенні умов для своєї дослідницької діяльності, захисті своєї професійної гідності й честі.

III. Наукові дискусії і полеміка

1. Соціолог обстоює свої погляди, ідеї і концепції, незважаючи на кон'юнктуру і авторитети. Обстоювання своїх поглядів, виявлення наукової чесності і принциповості вимагають від нього моральної твердості і громадянської мужності, здатності вступати в суперечку з усталеними поглядами на те чи інше явище суспільного життя, з авторитетами в науці. Передумовами обстоювання такої позиції є стійкість особистого світогляду, наявність чіткої політичної і моральної позиції.

2. Ставлення соціолога до інших ідей і людей — авторів або прихильників цих ідей — відзначається терпимістю і повагою. Наукова критика і полеміка, як природні для науки форми її розвитку, не сумісні з навішуванням ідеологічних

ярликів і тим більше з будь-якими спробами звести рахунки, розправитися з опонентами.

3. Повсякденну діяльність соціолога, його контакти і зв'язки з колегами характеризують взаємна підтримка в боротьбі за істину, висока культура почуттів, тактовність, товариськість і вміння поводитися, не втрачаючи гідності вченого-суспільствознавця.

IV. Наукові публікації

1. Незважаючи на об'єктивну потребу якнайшвидше розголошувати одержані нові знання, соціолог утримується від поспішних публікацій, якщо їх висновки і рекомендації недосить перевірені і обгрунтовані.

2. Соціологічні публікації, особливо якщо вони спираються на емпіричну базу, крім відповідності загальнонауковим вимогам, повинні містити інформацію, яка дозволяє професійно оцінити коректність постановки дослідницьких завдань і досягнутий ступінь вірогідності одержаних даних.

Соціолог дбає про те, щоб матеріали преси, радіо і телебачення, які прямо або побічно використовують результати проведеного ним дослідження, також задовольняли б цим вимогам.

3. Повага до праці своїх колег і попередників, зобов'язаність згадувати про їхню участь і зв'язок з науковою працею (звітом про дослідження), що публікується, вдячність за будь-яку допомогу, яка не дає права на співавторство, є неодмінними нормами наукового спілкування соціологів.

V. Респонденти і обстежувані

1. У стосунках з респондентами соціолог повинен строго додержуватись гарантії конфіденційності, нерозголошення зроблених респондентом повідомлень. Виняток становлять випадки, коли це не передбачається програмою збирання даних, що має бути доведено до відома респондентів (обстежуваних).

2. Закон соціологічної діяльності — не допускати використання методів, техніки, процедур, що принижують особисту гідність респондентів (обстежуваних), їхні інтереси.

VI. Відповідальність за порушення професійного кодексу соціолога

1. Вступ до PCA є водночас актом прийняття на себе відповідальності і зобов'язань, що випливають з положень і вимог Професійного кодексу соціологів.

Соціолог зобов'язується оберігати честь свого професійного товариства; він не використовуватиме членство в PCA так, щоб це могло завдати шкоди громадській репутації PCA.

2. Член PCA, який порушує професійний кодекс, а тим більше навмисне ухиляється від додержання його положень і вимог, має бути морально засуджений і підданий критиці з боку своїх колег, а в окремих випадках — покараний відповідно до статуту PCA.

3. Про випадки порушення Професійного кодексу соціолога повідомляється на загальних зборах (конференціях) членів PCA і у відповідних виданнях PCA.

Комюніке XIX Міжнародної наради головних редакторів філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн

Згідно з програмою наукового співробітництва академій наук соціалістичних країн з 30 травня по 1 червня 1988 року у Варшаві відбулася XIX Міжнародна нарада редакторів філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн. В її роботі

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

взяли участь делегації НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРСР, ЧССР — представники 20 філософських і соціологічних журналів.

На нараді заслухано і обговорено доповідь проф. Ю. Боргуша «Філософські проблеми війни, миру і соціального прогресу» (ПНР), в якій були порушені актуальні проблеми розвитку суспільства, людини і сучасного світу.

Учасники наради обмінялись досвідом роботи, розповіли про перспективи і плани своєї діяльності, зробили ряд пропозицій щодо інтенсифікації співробітництва філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн, зважаючи на зростаючу роль філософів і соціологів в контексті розв'язання завдань оновлення соціалізму.

НАРАДА УХВАЛИЛА:

1. Здійснювати регулярну систематичну взаємну інформацію про найцікавіші статті та інші матеріали з метою їх можливого перекладу і опублікування в інших країнах.

2. З'ясувати питання про взаємну публікацію оглядів філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн.

3. Вважати конче потрібним видання англійською мовою щорічника статей, що їх надсилатимуть філософські і соціологічні журнали соціалістичних країн. Продумати технічний бік реалізації цієї пропозиції.

4. Провести міжнародний конкурс на кращі статті, опубліковані у філософських і соціологічних журналах соціалістичних країн і присвячені тематиці майбутньої наради редакцій журналів.

5. Запропонувати для обговорення на нараді філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн яка має відбутися через 2 роки в Болгарії, тему «Універсальні принципи і національні моделі соціалізму: філософські і соціологічні проблеми в перспективі нового мислення».

6. Запланувати, на майбутній нараді редакторів філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн проведення окремого засідання редакторів соціологічних журналів.

7. Розширити співробітництво філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн, зокрема, залучаючи до участі в нарадах редакцій журналів представників Куби, В'єтнаму, Монголії, Китаю, Югославії та ін. країн. Рекомендувати організаторам наради в 1990 р. запросити на неї філософів і соціологів, що працюють у теоретичних журналах компартій.

Учасники наради висловили подяку Інституту філософії і соціології АН ПНР і редакції журналу «*Studia filozoficzna*» за організацію і проведення даної зустрічі.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Згідно з Комюніке звертаємо увагу наших дописувачів на те, що рукописи, присвячені аналізу комплексу проблем «Універсальні принципи і національні моделі соціалізму», які одержить редакція, матимуть пріоритет при редпідготовці і вміщуватимуться позачергово.

Л. М. Топюк, В. А. Полторах

СТАЦІОНАРНА СИСТЕМА ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В МІСТІ

(З досвіду створення СОГД в Дніпропетровську)

ТОПЮК Лідія Матвіївна — кандидат історичних наук, заст. завідуючого відділом пропаганди і агітації, завідувача Будинком політосвіти Дніпропетровського обкому Компартії України. Галузь наукових інтересів — проблеми ефективності ідеологічної роботи. Автор праць: «Некоторые вопросы организации идеологической работы в современных условиях» (в кн.: «Пути совершенствования идеологической подготовки в свете решений шоньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» — М., 1984); «О социальном аспекте партийной информации» (в кн.: «Информация в работе партийных комитетов» — Киев, 1986), та ін. В нашому журналі виступає вперше.

ПОЛТОРАК Володимир Абрамович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту ім. Ф. Е. Дзержинського. Галузь наукових інтересів — проблеми промислової соціології, соціологічного знання, громадської думки, соціології освіти. Автор праць: «Гласность в соревновании» (К., 1986, у співавт.); «Организация на предприятии социалистического соревнования по рубежам» (К., 1986, у співавт.); «Порівняність — найважливіший принцип змагання» (К., 1986) та ін. Постійний автор нашого журналу.

Одним з головних напрямів дальшого розвитку соціалістичної демократії є всебічне вивчення громадської думки, її використання партійними комітетами в аналізі соціальних, особливо ідеологічних, процесів і прийнятті управлінських рішень. Особливого значення вивчення громадської думки набуває на нинішньому етапі розвитку нашої країни, коли здійснюється перебудова, поглиблюється процес демократизації всіх сторін життя суспільства, виникають нові реальності, з якими ми не можемо не рахуватися¹. «...Перший висновок, — зазначалось на червневному (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, — який впливає з досвіду двох останніх років, полягає в тому, щоб не тільки зберігати й підтримувати, а й всемірно поглиблювати і розвивати обстановку гласності, відкритості, яка склалася в країні і яка дає змогу кожній людині виявити свою громадянську позицію, брати активну участь в обговоренні та розв'язанні життєво важливих проблем суспільства, прискорювати процеси, що йдуть у цьому напрямі»².

¹ Див.: Горбачов М. С. Про завдання по докорінній перебудові управління економікою: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 25 черв. 1987 р. // Рад. Україна. — 1987. — 26 черв.

² Там же.

Ще в 1983 р. на Пленумі ЦК КПРС було поставлено питання про створення Всесоюзного центру з вивчення громадської думки, формування якого здійснюється з допомогою Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Завдання організації системи масових опитувань громадської думки у масштабах країни, що давала б змогу «домагатися такого ступеня вірогідності і представницькості їх результатів, за яких вона могла б виступати надійною підмогою для практики партійного керівництва і державного управління»³, не може бути успішно розв'язане без створення аналогічних систем у республіках, областях, містах. По-перше, тому, що вдосконалення практики вивчення, прогнозування ідеологічних процесів має охоплювати всі «поверхи» партійного будівництва, здійснюватися партійними комітетами різного рівня. По-друге, тому, що без формування подібних структур на місцях навряд чи можливе ефективне функціонування Всесоюзного центру вивчення громадської думки, який має спиратися на них.

Значний досвід аналізу настрою мас, їхніх інтересів і потреб нагромаджено в Азербайджані, Білорусії, Грузії, Латвії, Узбекистані, у ряді обкомів РРФСР та на Україні. В даному разі йдеться про науково-консультативні органи соціологічного профілю (центри, ради, інститути, групи та ін.) з вивчення громадської думки, які функціонують при партійних комітетах. Що ж стосується досвіду створення і впровадження у практику партійної роботи стаціонарних систем опитування громадської думки, то він поки що вельми обмежений. Можна назвати лише систему з вивчення громадської думки в Ленінграді⁴, постійно діючу мережу інтерв'юєрів Гостелерадіо УРСР, стаціонарну систему опитування громадської думки у Дніпропетровську⁵.

У пропонованій статті висвітлюються основні цілі і принципи побудови останньої з названих систем, аналізується досвід її розроблення, шляхи розв'язання багатьох методичних та організаційних проблем, що виникають у процесі її впровадження.

Створення стаціонарної системи опитування громадської думки (СОГД) у Дніпропетровську⁶ розпочиналося з уточнення її найважливішої функції, якою було визнано управлінську. Це не означає, звичайно, що інформація про стан громадської думки, одержувана через СОГД, не може бути використана для аналізу процесів формування громадської думки, ефективності функціонування каналів її вираження та ін. Однак головне, для чого формується система, — це використання громадської думки у процесі регіонального керівництва як головного, управлінського фактора. Можливість і необхідність такого підходу до розгляду проблеми зумовлені тим, що «соціальне управління базується на широкому комплексі відомостей, які характеризують об'єктивний стан речей у відповідній галузі. Проте ефективне соціальне управління неможливо уявити без «суб'єктивної» інформації — як тієї, що відображує реальну дійсність, так і іншої, що дозволяє оцінити якості самої

³ Социологические исследования: результаты, проблемы, задачи // Коммунист. — 1980. — № 13. — С. 90.

⁴ Див.: Алексеев Б. К., Докторов Б. З., Фирсов Б. М. Изучение общественного мнения: опыт и проблемы // Социол. исслед. — 1979. — № 4; Алексеев Б. К., Докторов Б. З., Фирсов Б. М. Изучение общественного мнения: вопросы организации исследований // Социол. исслед. — 1981. — № 1; Рукавишников В. О., Паниотто В. И., Чурилов Н. Н. Опросы населения. — М., 1984. — С. 133.

⁵ Див.: Идеологическая работа: опыт, проблемы. — Киев, 1983. — Вып. 2. — С. 158—159; Горшков М. К. Использование опросов общественного мнения в практике партийной работы // Социол. исслед. — 1984. — № 2. — С. 31—32.

⁶ Стаціонарна система опитування громадської думки у місті розроблялась у 1979—1980 роках. Її було використано у проведенні ряду опитувань за завданнями міському партії у 1980—1983 роках. Організаційно СОГД функціонує в рамках Громадського інституту соціологічних досліджень при Дніпропетровському міському Компартії України.

масової свідомості: думки людей, їхні інтереси, уявлення, потреби, настрої»⁷.

Для здобування такої інформації і потрібне створення стаціонарної СОГД, що становить собою комплекс спеціально організованих інформаційних інститутів, які функціонують з метою збирання надійної, репрезентативної та оперативної соціологічної інформації про громадську думку трудящих, населення, покликаной піднести ефективність рішень, які приймаються органами управління, і забезпечити якнайповнішу їх реалізацію.

Організація такої системи опитування громадської думки передбачає розв'язання багатьох складних організаційних і методичних проблем. Відомо, що в ряді соціалістичних країн є досвід формування таких систем за допомогою створення спеціалізованих організацій, центрів, інститутів, призначених для вивчення громадської думки, з власним штатом соціологів, психологів, математиків, відповідними службами, включаючи штатних і підрядно оплачуваних інтерв'юєрів. Їхня діяльність, як правило, вельми ефективна, і цей досвід, безперечно, потрібно використати в організації систем опитування громадської думки.

Водночас уже тепер зрозуміло, що це не єдиний шлях розв'язання проблеми систематичного й ефективного вивчення громадської думки. В умовах реального соціалізму врахування її у прийнятті управлінських рішень є важливою функцією кожного партійного органу. У Дніпропетровську, приміром, при міському і районних комітетах партії, парткомах підприємств активно працюють ради з вивчення громадської думки. Такий досвід нагромаджений і в інших містах країни. Однак цілком очевидно, що створити свій власний, «штатний» центр для вивчення громадської думки можуть (та й навряд чи це доцільно) зовсім не всі партійні комітети, навіть в умовах широкого розвитку соціологічних досліджень у нашій країні.

Практика свідчить, що є інший, значно реальніший в сучасних умовах шлях організації стаціонарної системи опитування громадської думки при партійних комітетах. Яка ж має бути її структура? Великий досвід проведення соціологічних досліджень у Дніпропетровську показав, що система має включати такі елементи (див. схему 1): а) власне опитувальна мережа (об'єкти опитування, інститут анкетерів, пункт збирання первинної інформації, пункт обробки інформації до прийняття рішень, орган управління); б) банк методик для опитування громадської думки.

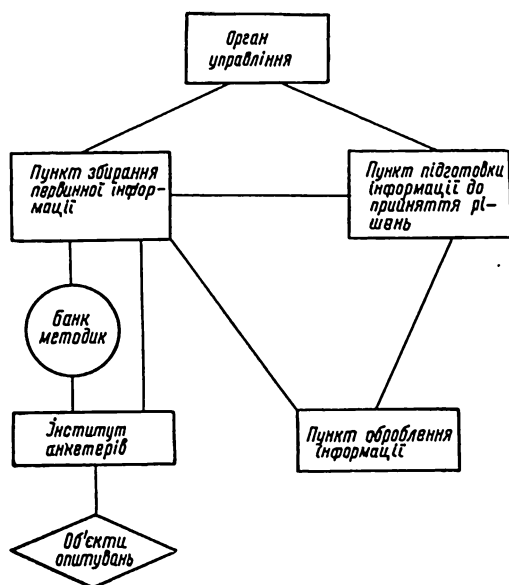
Аналіз наведеної схеми показує, що в регіоні, де є необхідні передумови, партійний комітет може створити постійну опитувальну мережу для вивчення громадської думки. Якнайкраще про це свідчить практичний досвід Дніпропетровська. У місті працює понад 20 соціологічних підрозділів у вузах і на заводах, на багатьох підприємствах є заводські соціологи. Функціонує широка мережа обчислювальних центрів з найсучаснішими ЕОМ і спеціальними програмами для оброблення соціологічної інформації та ін.

Однак було б помилковим уявлення, що просте, «механічне» поєднання різних елементів майбутньої мережі (соціологічних підрозділів, обчислювальних центрів та ін.) може привести до створення ефективної системи опитування громадської думки. Уже перші кроки в її формуванні засвідчили, що тут виникає безліч різноманітних, іноді складних для розв'язання, проблем.

Зокрема виявилось, що практично всі компоненти опитувальної мережі мають по-різному «включатися» до неї. Деякі з них (наприклад соціологічні служби) могли бути залучені лише на громадських засадах;

⁷ Грушин Б. А. О двух подходах к изучению общественного мнения // Социол. исслед.— 1982.— № 4.— С. 54.

інші — частково використані в рамках виконуваних планових робіт (приміром, обчислювальні центри, на які, як правило, покладено забезпечення автоматизованих інформаційних систем у містах, районах); треті — мали перебудувати методи своєї основної діяльності з урахуванням такого нового фактора, як стаціонарна СОГД (органи управління).

Тому основними принципами побудови системи стали: виділення серед наявних у місті і районах управлінських, організаційних, наукових структур тих, які в тому чи тому вигляді могли б перетворитись на елементи, компоненти СОГД; об'єднання їх, «включення» в опитувальну мережу; чітка регламентація їх функцій; науково обгрунтоване розв'язання питань — з підключенням задля зазначених цілей спеціального соціологічного підрозділу — про підготовку репрезентативної вибірки для проведення опитувань, про розроблення методичного інструментарію та ін.

Отже, описувана СОГД становить собою ретельно продумане і обгрунтоване об'єднання наявних у місті структур, які за умови відповідного наукового і методичного керівництва можуть виступати як спеціальна система вивчення громадської думки. Досвід створення СОГД показав також, що для розв'язання всього комплексу методичних та організаційних питань, які виникають у процесі її розроблення, потрібне залучення соціологічного підрозділу, обізнаного з роботою над дослідженням громадської думки, та відповідних спеціалістів. На нього покладається розроблення системи і виконання всього комплексу робіт з організації об'єктів дослідження, формування інституту анкетерів, створення банку методик та ін. (У Дніпропетровську ці функції виконувала соціологічна лабораторія хіміко-технологічного інституту.)

Розглянемо процес формування СОГД на прикладі її окремих елементів.

Об'єкти опитувань. Організація опитувальної мережі здійснювалась за мішаною територіально-виробничою вибіркою. На першому етапі було проведено підбір територіальних одиниць — адміністративних районів Дніпропетровська: мережі створювались в усіх восьми районах міста, однак зважалося на те, що міська опитувальна мережа може

включати як усі райони, так і частину з них, що виділяється за різними ознаками залежно від цілей конкретних опитувань. На проміжному, другому етапі проводився відбір виробничих одиниць: до вибірки увійшли тільки промислові підприємства, включаючи заводи будіндустрії. Саме специфікою описуваного підходу прояснюється те, що СОГД у місті формувалась на промислових підприємствах. Для організації системи опитувань громадської думки населення загалом (за місцем проживання) знадобився б великий спеціалізований соціологічний підрозділ зі штатом інтерв'юерів (анкетерів).

Врешті, на останньому етапі здійснювався відбір трудящих для опитувань за місцем роботи. За генеральну сукупність було взято промислово-виробничий персонал підприємств. Формування вибіркової сукупності проводилось за квотним принципом. Виділення квот мало за основу загальну схему у вигляді пропорцій квотних ознак. За такі правила: соціальне становище (робітники, ІТП, службовці); стать; вік (до 30 років, 30—50 років, понад 50 років).

Використання в організації СОГД квотного типу вибірки було зумовлене тим, що саме вона, завдяки великим можливостям забезпечення якісної репрезентації генеральної сукупності, є одним з найнадійніших інструментів вивчення громадської думки. Водночас відомо, що квотна вибірка має й таку негативну якість, як можливість «свавілля» анкетера в рамках запропонованої йому для опитування квоти, що часто-густо призводить до відхиленй від запланованої моделі.

Для того щоб нейтралізувати це небажане явище, було проведено такий експеримент. В одному з районів міста (Ленінському) «заповнення» квот здійснювалось у ході організації СОГД її розроблювачем, причому відповідно до вибірки було підготовлено три варіанти списків опитуваних. Звичайно ж опитування здійснюється анкетером за одним із списків. Згідно із спеціально розробленою методикою особи, включені до інших списків, можуть бути використані для рівноцінної заміни респондентів, які внесені до основного для даного опитування списку, в разі їх відсутності із об'єктивних причин (хвороба, відпустка, відрядження та ін.). Природно, такий підхід до організації вибірки потребував величезної підготовчої роботи. Так, скажімо, для згаданої мережі в Ленінському районі Дніпропетровська обсягом 806 чол. (двопроцентна вибірка) знадобилось скласти списки, до яких увійшли понад 2000 респондентів. Однак усі ці попередні «витрати» в процесі організації опитувальної мережі з верхом окупились у ході її експлуатації. Система трьох «квотних списків» дозволяє забезпечити вищу надійність мережі, полегшити роботу анкетерів, здійснювати жорсткий контроль за процесом опитувань, збільшити довговічність опитувальної мережі (респонденти, які вибули з одних списків з різних причин, можуть бути замінені рівноцінними з інших списків). На користь застосування системи «квотних списків» свідчить і та обставина, що, коли опитувальна мережа створюється за промислово-виробничим персоналом підприємств, її «старіння» вельми незначне. Так, наприклад, протягом року з мережі Ленінського району вибуло 8% респондентів. Система кількох «квотних списків» має ще одну важливу перевагу. В цьому разі у районі фактично формується не одна, а кілька опитувальних мереж з різною кількісною репрезентацією генеральної сукупності. Водночас через обмежені можливості базового соціологічного підрозділу реалізацію системи «квотних списків» для всіх районів міста було визнано недоцільною.

Нині для опитувань громадської думки у Дніпропетровську використовуються 8 районних СОГД та інтегруюча міська система, що охоплює 136 промислових підприємств (1763 чол. за однопроцентною вибіркою). У кожному районі є відповідна квота опитувань, усім підприємствам видано квотні інструкції. Ці документи, поряд з іншими (детальна структура системи, списки анкетерів, методичні положення

про базовий соціологічний підрозділ, роботу партійних комітетів із соціологічною інформацією, інструкції анкетерів, методики для опитувань та ін.), ретельно розроблені і входять до організаційно-методичної документації СОГД.

Інститут анкетерів. Складною проблемою в організації опитувальної мережі описуваного типу є формування інституту анкетерів. І головна трудність полягає в тому, що опрацювання всіх можливих варіантів створення його показало: єдино можливий вихід з даної ситуації — відбір і використання анкетерів безпосередньо на тих підприємствах, на яких проводиться опитування. Зумовлено це тим, що, по-перше, створення великого штатного інституту анкетерів — проблема зовсім не проста; по-друге, «перехресне» використання анкетерів (ті, які працюють на одних підприємствах, здійснюють опитування на інших) зводить нанівець одну з головних переваг системи — її оперативність.

Використання у ході опитувань анкетерів, які працюють на тих самих підприємствах, що й опитувані, породжує, природно, низку типових проблем, характерних для подібних ситуацій (труднощі у забезпеченні анонімності опитувань та ін.). Однак більшість негативних наслідків такої організації опитувальної мережі вдається нейтралізувати. Практично на всіх великих підприємствах опитування здійснюються «власні» соціологічні підрозділи або штатні соціологи, і отже, «поле опитування» вже достатньо «прив'язане» до них у процесі регулярних соціологічних досліджень, здійснюваних на заводах до створення мережі.

Крім того, в ролі анкетерів широко використовуються випускники дворічного відділення соціологічних досліджень вечірнього університету марксизму-ленізму при обкомі партії, які мають достатню для цієї роботи підготовку. Нині у місті налічується близько 500 випускників цього відділення і працюють вони на більшості підприємств, що входять до СОГД. Потрібно, проте, відзначити, що відсутність в тому чи тому місті подібного соціологічного відділення аж ніяк не є фактором, який надто утруднює створення інституту анкетерів. Для підготовки їх, як показує досвід, цілком достатньою виявляється організація короткострокових (два — три дні) курсів при райкомах партії.

Для систематичного й оперативного проведення опитувань на кожному підприємстві створюється група анкетерів, очолювана виконробом. Чисельність цієї групи зумовлена обсягом квотної інструкції для підприємства (приблизно один анкетер на 10—20 опитуваних). Для організації безперебійної роботи опитувальної мережі, крім основного складу анкетерів, виділяється резервний. Конкретний відбір анкетерів здійснюється партійним комітетом підприємства в контакт з відповідним соціологічним підрозділом. Причому партком стежить за врахуванням політичних, ідеологічних та інших вимог, що ставляться до анкетера, а соціологічна служба перевіряє його придатність для такої роботи.

Пункти збирання, оброблення і видання інформації. Ще одна важлива проблема, яка розв'язувалась розроблювачем опитувальної мережі, — організація і забезпечення ефективної роботи названих пунктів. Простіше за все розв'язується питання про пункти оброблення інформації, якими виступають обчислювальні центри, виділені партійними комітетами.

Набагато складнішим є процес формування пунктів збирання первинної інформації і пунктів підготовки інформації до прийняття рішень, які в рамках описуваної СОГД, як правило, об'єднані (див. схему 1). Саме ці елементи системи опитувань громадської думки мають здійснювати значний комплекс найбільш трудомістких і спеціалізованих операцій у забезпеченні ефективного функціонування опитувальної мережі: від отримання з міськкому (райкомів) партії завдань на проведення опитування громадської думки — до передавання зібраних і перевірених анкет до пунктів оброблення інформації (у першому випадку); і від

отримання табуляграм — до видання експрес-звітів з аналізом результатів досліджень (у другому).

Очевидно, що для організації цих пунктів потрібно використати — як базові — соціологічні підрозділи. У тих районах міста, де їх немає, цю роль у рамках СОГД виконують ради з вивчення громадської думки при райкомах партії, до складу яких входять відповідні спеціалісти, в тому числі соціологи, психологи, які працюють на підприємствах і в організаціях району.

Органи управління. Оскільки головне завдання описуваної системи громадської думки — видання інформації, потрібної для підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень, велике значення має розв'язання питань про виділення того чи того керівного інституту як органу управління в структурі опитувальної мережі і визначення його функцій, специфіки роботи з відповідною інформацією. Природно, пропозиції про шляхи розв'язання даних питань у процесі формування опитувальної мережі мають рекомендаційний характер, тому що названі проблеми належать до компетенції партійних, державних і громадських органів.

Органами управління у стаціонарній СОГД, що функціонує в Дніпропетровську, виступають міським партії (для міської опитувальної мережі) і райкоми партії (для районних мереж). Певна річ, давати завдання на проведення опитувань громадської думки, а також використовувати їх результати можуть й інші органи управління (радянські, громадські). Однак координує цю роботу, регулює «завантаження» опитувальної мережі і т. п. партійний орган.

Практика показала, що оптимальний шлях «контакту» органу управління з іншими інститутами опитувальної мережі такий. По-перше, зосередження всієї діяльності щодо керівництва системою в одному відділі (пропаганди і агітації); по-друге, координування цим відділом діяльності всіх інших підрозділів партійного органу (відділів, секторів, комісій та ін.) у здійсненні опитувань з відповідної їхнім функціям проблематики; по-третє, підготовка всіма основними відділами партійного комітету мінімум одного працівника, який опанував би принципи і специфіку використання соціологічної інформації в процесі вироблення рішень.

Орган управління виконує такі функції у процесі роботи із системою опитувань громадської думки: здійснює постійний і ефективний контроль за діяльністю всіх «ланок» опитувальної мережі, за регулярністю і якістю проведення опитувань громадської думки, їх періодичністю; розв'язує фінансові, організаційні та інші питання функціонування опитувальної мережі (забезпечує подання даних для розроблення і коригування квотних інструкцій, тиражування анкет, утверджує списки анкетерів і т. п.); відповідно до потреб органу управління, згідно з наявними типовими методиками, видає пунктам збирання первинної інформації своєчасні і чіткі завдання на проведення опитувань громадської думки; отримує з пунктів підготовки інформації до прийняття рішень експрес-звіти про результати опитувань громадської думки й оперативно та ефективно використовує цю інформацію у процесі підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень; забезпечує зберігання інформації про опитування громадської думки та її ефективне повторне використання з метою аналізу соціальних процесів у динаміці, порівняння з інформацією, здобутою в інших районах, та ін.

Нижче ми докладніше спинимося на тому, як і з якою ефективністю використовується партійними комітетами інформація, здобута за допомогою СОГД. Тут же наведемо лише один приклад. У 1980 р. опитувальною мережею Ленінського району міста (17 підприємств) було проведено дослідження, присвячене проблемам зміцнення трудової дисципліни. Поміж багатьох інших факторів було виявлено, що в трудових колективах району недостатньо використовуються такі засо-

би боротьби з порушниками, як переведення на нижчеоплачувану роботу, пониження в посаді (8% опитаних), відстрочка у наданні житла (8%), перенесення відпустки (12%). Міськкомом і райкомами партії було розроблено і передано трудовим колективам відповідні рекомендації.

У 1982 р. за тією ж методикою в Ленінському районі було проведено повторне опитування. Воно показало, що стан справ певною мірою змінився. Зокрема, застосування перелічених вище санкцій до порушників трудової дисципліни відзначили вже відповідно 14%, 9% і 16% опитаних.

Банк методик СОГД. Під час формування описуваної системи спочатку було розв'язане питання про поділ всього її методичного інструментарію на дві частини: документація, що належить безпосередньо до самої опитувальної мережі, і банк методик для опитувань громадської думки. Перша група документів включає відносно постійний інструментарій, який належить безпосередньо до опитувальної мережі (районні і міську квоти, квотні інструкції для підприємств, програму оброблення інформації на ЕОМ та деякі інші) і перебуває у відповідних інститутах СОГД.

Друга група документів — банк методик — є «змінним» інструментарієм. Йдеться про те, що створений спочатку банк методик, призначений для вивчення різних проблем життя міста, у ході функціонування СОГД постійно нарощується, коригується у процесі розробки нового інструментарію, перероблення наявного, вилучення застарілого або такого, що виявився непридатним⁸⁻⁹. Банк методик складається із загальної інструкції анкетерів і власне набору методик для опитувань громадської думки. Методики у складі банку строго стандартизовані як за набором включених до них компонентів, так і за внутрішньою структурою належних до них документів. Уніфіковано і систему зберігання, передавання та використання методик.

Принципово важливим, але недостатньо розробленим на сьогодні є питання про структуру методики, призначеної для оперативних опитувань з використанням стаціонарної СОГД. Досвід показав, що оптимальною з цього погляду є така структура: характеристика цілей опитування; ключ до анкети; анкета; додаткові інструкції анкетерів.

Перша частина методики становить короткий варіант програми дослідження і слугує для забезпечення інтерпретації в регіональних пунктах підготовки інформації до прийняття рішень здобутих у ході опитування даних. Практично, це остання частина програми звичайного соціологічного дослідження, де висувуються конкретні завдання, які належить розв'язати під час опитування. Наприклад, у методиці з питань ефективності організації соціалістичного змагання цілі формулюються в такий спосіб:

I. Визначити загальний рівень задоволеності трудящих організацією соціалістичного змагання в колективах.

II. Виявити громадську думку щодо реального стану організації змагання на різних його етапах:

1. Організаційний етап.

2. Підготовчий етап.

3. Змагальний етап.

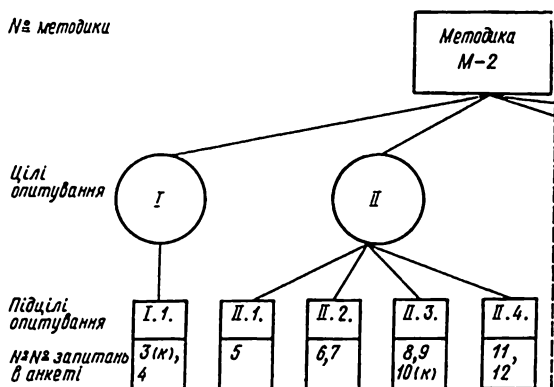
4. Підсумковий етап...¹⁰.

Наведена коротка характеристика цілей дослідження має, природно, певні вади, оскільки не дозволяє особам, які аналізують результати опитувань, уявити картину здійснюваної роботи в повному обсязі. Од-

⁸⁻⁹ Нині для банку підготовлено 16 методик, за допомогою яких можна вивчати громадську думку щодо проблем ефективності організації робітничих зборів, соціалістичного змагання, виховної роботи, лекційної пропаганди, впровадження бригадних форм організації і стимулювання праці та ін.

¹⁰ Характеристика цілей опитування наведена частково.

нак, як показав досвід пробних опитувань, у цьому, як правило, і немає потреби. Адже головне завдання СОГД — максимально оперативний і диференційований аналіз здобутої за допомогою опитування інформації. А саме з цього погляду короткий перелік цілей дослідження виявляється незамінним інструментом аналізу. Особливо якщо зважити на ту обставину, що до нього додається так званий «ключ» до анкети, який показує, на основі яких запитань досягаються ті чи ті цілі та підцілі здійснюваного опитування (див. схему 2).

Маючи перелік цілей опитування і «ключ» до анкети, соціологи в регіональному центрі підготовки інформації до прийняття рішень (навіть за умови дуже «скромної» соціологічної кваліфікації), отримавши з центру оброблення даних табуляграми, можуть оперативно підготувати і подати до органу управління короткий структурований звіт про результати опитування.

Третім елементом методики є самий текст анкети для опитування громадської думки. Тут треба відзначити, що анкета, яка становить частину методики, використовуваної у стаціонарній системі опитувань громадської думки, має деякі особливості. По-перше, в ній укрای обмежене число відкритих запитань (через складність їх оперативної обробки) і, по-друге, не завжди є можливість забезпечити логічну послідовність запитань, «переходи» від однієї їх групи до іншої і т. ін., оскільки документ обов'язково має бути коротким і жорстко структурованим відповідно до цілей опитування. Як правило, в анкетах, що входять до банку методик, міститься не більш як 35—40 запитань.

Остання, четверта частина методики — це додаткові інструкції анкетерів. Вони готуються лише в тому разі, коли для проведення опитувань за певною методикою недостатньо вказівок загальної інструкції.

Використання результатів здійснюваних опитувань. Рамки даної статті, присвяченої в основному описові шляхів розробки і формування стаціонарної СОГД, не дозволяють, на жаль, докладно висвітлити всі питання її функціонування, результати проведених на її основі опитувань громадської думки. Відзначимо лише деякі очевидні переваги системи.

Якщо вести річ про оперативність роботи СОГД, то вже здійснення першого, згадуваного вище опитування, показало, що рівень її вельми високий¹¹. Загальний строк здійснення дослідження становив 23 дні. Причому весь цикл від постановки завдання на опитування до передання первинної інформації у пункти оброблення — 5 днів. Основний час пішов на набивання інформації на перфолісти її обчислення інформа-

¹¹ Опитування з проблем зміцнення трудової дисципліни здійснено СОГД Леоніського району міста у 1980 р. на 17 промислових підприємствах. Квота опитування 806 чол. (двопроцентна вибірка). Реалізація в ході дослідження — 97%.

ції на ЕОМ (14 днів), що свідчить про можливості ще більшого підвищення оперативності за рахунок стиснення у часі зазначених операцій (організація набивання інформації в ряді обчислювальних центрів та ін.).

Крім того, оперативність роботи системи залежить від специфіки результатів опитування, які подаються органу управління. Тут ми б виділили два типи досліджень залежно від характеру і повноти звіту. Перший — зондування громадської думки. Гранічний строк аналізу матеріалів опитування, виходячи з вимоги оптимальної оперативності СОГД, в цьому разі навряд чи може перевищувати 2—3 дні. Тому інформація, що подається до органу управління має скоріше аналітичний, оцінний, ніж конструктивний характер. Це означає, що в експрес-звіті основна увага приділяється аналізу висловлювань трудящих з тем, які зачіпаються під час опитування, їхніх оцінок, пропозицій. Конкретні ж рекомендації щодо вдосконалення соціальних процесів наводяться лише в тому разі, якщо вони безпосередньо «підказані» респондентами або ж можуть бути сформульовані на основі попереднього аналізу. В цьому разі (до нього належить і згадуване опитування з питань зміцнення трудової дисципліни) органу управління подаються короткий експрес-звіт (обсяг 10—15 сторінок) і повний склад отриманих із пункту обробки інформації табуляграм (300—500 таблиць).

Другий тип опитування — власне дослідження громадської думки — проводиться в тому разі, якщо є достатній час для детального аналізу інформації, вироблення обґрунтованих і аргументованих практичних рекомендацій. Так, наприклад, у 1982 р. у Дніпропетровську було здійснено опитування для вивчення шляхів підвищення ефективності патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих¹². Його результати і розроблені на їх основі рекомендації широко використовувались у підготовці Пленуму міськкому партії.

Ефективно використовувані у виробничих колективах міста форми патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих (у процентах)

Форми виховання	Райони міста (райони СОГД)								Усього (міська СОГД)
	Амур-Нижньодніпровський	Бабуський	Жовтневий	Кіровський	Червоногвардійський	Ленінський	Самарський	Індустріальний	
Народні університети	17	5	14	12	4	9	7	17	11
Лекторії	4	6	10	4	11	7	8	15	8
Школи комуністичної праці	70	58	70	69	64	58	71	62	64
Політичне інформування	75	67	64	64	62	58	60	60	64
Система політичної освіти	68	62	59	53	55	52	44	60	57
Система економічної освіти	44	51	41	50	42	37	31	34	41
Наочна агітація	22	35	26	37	38	25	37	19	29
Вечори запитань і відповідей	4	3	3	4	4	5	5	3	4
Заводське радіомовлення	30	11	11	1	16	21	16	25	18
Багатотиражна і стінна преса	30	19	15	5	18	28	9	25	21

Важливою перевагою міської стаціонарної СОГД є те, що вона створює для органу управління можливість зіставлення результатів опитувань, проведених у різних районах і в різний час, аналізу гро-

¹² Опитування здійснено у міській СОГД на 136 підприємствах міста. Квота опитування 1763 чол. (реалізація в ході даного дослідження — 99,4%).

мадської думки в динаміці. Відомо, що саме ці проблеми поки що неповно розв'язуються партійними комітетами під час організації опитувань громадської думки, що є основною перешкодою для ефективного аналізу стану ідеологічної роботи, впровадження практичних рекомендацій щодо її вдосконалення.

Використання стаціонарної СОГД дозволяє здобувати необхідну репрезентативну інформацію не тільки стосовно окремих підприємств, але й районів, міста в цілому. Приміром, під час згаданого дослідження (див. табл.) було зроблено висновки про істотні відмінності у використанні деяких форм патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих (лекторіїв, наочної агітації, радіомовлення) в різних районах міста.

Не менше значення має і вивчення стану громадської думки в динаміці, що дозволяє простежити ті зміни, які відбуваються в розвитку соціальних процесів. Скажімо, порівняння даних панельних опитувань, проведених за допомогою СОГД Ленінського району міста в 1980 і 1982 роках дозволило виявити, що за цей період відбулося явне скорочення таких видів порушень трудової дисципліни, як прогули, заняття сторонніми справами під час роботи. Водночас практично не зменшились (а в деяких колективах навіть зросли) втрати робочого часу через запізнення.

Отже, досвід розроблення і впровадження в Дніпропетровську міської і районних СОГД свідчить, що їх формування на основі інтеграції уже сформованих структур, які належать до сфери вивчення громадської думки, за умови відповідного методичного і організаційного керівництва — завдання цілком здійсненне.

Природно, така система забезпечує виконання не всіх вимог, які ставляться до ефективного вивчення і використання громадської думки. Однак можна сміливо твердити, що властиві їй вади (неповна «жорсткість» системи, зумовлена різним ступенем «включеності» до неї окремих елементів; можливість її створення здебільшого за виробничою вибіркою через відсутність штатних анкетерів та деякі інші) цілком компенсуються її перевагами. Головна з них — можливість широкого застосування такого підходу в організації систем опитувань громадської думки у різних регіонах, а також на підприємствах та в організаціях з урахуванням сьогодишнього рівня розвитку соціології та її організаційної будови.

* * *

Выдвинутые партией на современном этапе развития общества задачи дальнейшего развития социалистической демократии требуют создания в республиках, областях, городах систем массовых опросов общественного мнения, которые призваны повысить уровень надежности социологической информации, оперативности опросов общественного мнения, обеспечить сопоставимость результатов опросов и возможность анализа общественного мнения в динамике.

В статье рассматривается один из возможных подходов к созданию партийным комитетом стационарной системы опросов общественного мнения в крупном городе на основе организационной интеграции существующих исследовательских структур. Анализируются методические проблемы функционирования различных элементов системы: объектов опросов, института анкетеров, пунктов сбора информации, ее обработки, подготовки к принятию решений органов управления, а также структура методического инструментария для оперативных опросов общественного мнения.

О. В. Крижановський

СОЦІАЛЬНА ЯКІСТЬ ПРОДУКЦІЇ:
ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

КРИЖАНОВСЬКИЙ Олег Володимирович — аспірант Інституту філософії АН УРСР. Спеціалізується в галузі методики соціологічних досліджень. Дана стаття є його першою публікацією.

Концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни і переходу до інтенсивних методів господарювання, розроблена XXVII з'їздом КПРС, висуває в число першорядних завдань поліпшення якості продукції і якісних показників усіх видів суспільної діяльності.

У розв'язанні цього завдання особливого значення набуває створення адекватних засобів і умов оцінки якісних характеристик, розробка її досконалих процедур і методик. Цим зумовлюється, зокрема, і посилення інтересу до процедури експертизи і методу експертних оцінок.

Експертиза якості звичайно передбачає порівняння об'єкта із заданими нормативними параметрами, котрі стосуються його технічної, технологічної, економічної сторін. Існує, проте, ще один вельми важливий, а часом — і провідний аспект: соціальний, який, на жаль, не завжди належною мірою береться до уваги (особливо це стосується минулого) в практиці експертної роботи. А це часто призводить до негативних наслідків: приміром, спорудження народногосподарського об'єкта може виявитись суспільно недоцільним; демонстрація морально небездоганного, але «касового» фільму — спричинити поширення чужих нам поглядів; гарно пошита сукня — не відповідати моді та ін. От чому розроблення соціологічних проблем використання методу експертних оцінок і методологічного аналізу ситуацій експертизи соціальної якості стає дедалі значущішою із суспільної і наукової точок зору. Тим більше, що саме аналіз соціальних властивостей предметів і явищ повинен передувати аналізу й оцінюванню інших їх якостей, і залежно від його результатів має прийматись рішення про доцільність оцінювання інших груп показників.

Визначення соціальної якості передбачає: адекватність експертних оцінок, розроблення універсальних і локальних показників соціальної якості, диференціальний аналіз якісної визначеності, притаманної як індивідуальним об'єктам, так і їх масовим, системним утворенням. В останньому разі якість виявляється двояко: і як характеристика елементів, і як властивість систем.

Соціальна якість за своєю сутністю принципово відмінна від природних властивостей предметів і має власну (групову) диференціацію. До першої групи можна залічити ті соціальні характеристики, котрі матеріально втілені в конкретному типі предметів і звичайно набуваються разом із формою, що її прибирає природний матеріал у процесі праці. Як правило, вони визначають споживну вартість предмета, його функціональну, утилітарну користь.

Соціальні характеристики другої групи не пов'язані безпосередньо з природним матеріалом, не закріплені жорстко за певним типом предметів. Вони — вторинні і можуть бути властиві різним об'єктам за пев-

них умов. Їхня незалежність від речової форми виявляється в тому, наприклад, що один і той самий предмет, не змінюючи своєї матеріальної природи, може за різних обставин мати чи не мати певну соціальну якість, або мати її різною мірою та ін. Ця якість властива об'єкту як елементові соціальної системи, котрий певним чином включений у суспільні відносини і функціонує в їх сфері.

Існування якості другого типу, відкрите К. Марксом під час аналізу суспільного виробництва¹, можна, мабуть, розглядати як універсальну характеристику об'єктів людської діяльності. Саме ця якість характеризує передусім «другу природу» речей і явищ, найповніше відображає суспільну сутність того чи того об'єкта, його соціальне буття.

До такого розуміння соціальної якості близько примикає за змістом інше поняття — «соціальна цінність». І перше і друге характеризує суспільні об'єкти, будь-які речі, явища, події, здатні в системі людської діяльності опосередковувати соціальні відносини. Але якщо під соціальною якістю маються на думці певні характеристики об'єктів, котрі розглядаються як об'єктивні, то поняття «соціальна цінність» відображає їх реальну значущість у суспільному житті і відповідне ставлення людини до них. Очевидно, що цінність можуть мати як природні, так і соціальні явища, і термін «соціальна цінність» у даному контексті визначає не сферу їх існування, а соціальну природу вираженої в них якості, міру і характер їх включеності у суспільне життя.

Завдання визначення соціальної якості і соціальної цінності об'єкта, сформульовані як дослідницькі проблеми, звичайно взаємодоповнюють і взаємозумовлюють одно одне. Їх розв'язання передбачає розробку і застосування методу, котрий дає змогу адекватно відобразити специфіку досліджуваних явищ. Основна трудність тут полягає в необхідності врахування не тільки об'єктивних даних, але й суб'єктивних — думок, оцінок, пріоритетів та ін. Принцип, згідно з яким для здобуття об'єктивного знання треба позбутись суб'єктивності уявлень, у даній ситуації не спрацьовує. Адже самі об'єкти (соціальна якість, цінність) існують лише в сфері суб'єкт-об'єктних (соціальних) відношень і знання про них передбачає наявність певного елемента суб'єктивності. На наш погляд, досить ефективним методом, який дає змогу розв'язати цю специфічну науково-пізнавальну ситуацію, і є, зокрема, метод експертних оцінок. Але оскільки він пов'язаний з вельми суб'єктивними, на перший погляд, думками, позиціями і висновками, то природно, що основним і тут є саме питання про ступінь його об'єктивності, вірогідності і коректності. Позитивна характеристика цього методу має, проте, цілком надійну підставу як у практиці, так і в теорії та методології соціологічних досліджень. Адже думка експертів відображає існуючий у даний момент рівень наукового знання, загальноприйняті норми, сучасні уявлення і тому відзначається певною передпосилковою надійністю.

Для участі в процедурі оцінювання — експертнізі — мають залучатись спеціалісти, компетентні в даній галузі діяльності, з достатніми знаннями, досвідом, уміннями, розвиненою інтуїцією, здатністю до евристичних рішень і орієнтації в складній, мінливій обстановці.

Але ж експерти — теж люди, і їм властиві різні інтереси, у тому числі й інтереси соціальних груп і відомств, до яких вони належать і які здатні суттєво впливати на їх висновки як експертів. Це проблема, з якою треба рахуватись і вирішувати перш за все, коли йде мова про організацію експертних груп чи тих виробів чи наслідків чиниться суспільної діяльності. І тут завдання полягає в тому, щоб подолати ситуацію, коли можливий диктат часткового інтересу над загальним, диктат виробника над споживачем.

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 57, 113; Див. також: Кузьмин В. П. Принцип системності в теорії та методології К. Маркса.— М., 1976.— С. 94.

Останнім часом стає дедалі очевиднішою необхідність позавідомчої, дійової оцінки якості товарів саме з боку споживача. За кордоном таку роботу ведуть спілки споживачів, які нагромадили, як видається, чималий позитивний досвід². Перші кроки на шляху створення таких громадських організацій робляться і в нашій країні³.

У високорозвинутих країнах споживчі спілки вельми ефективно впливають і на виробника, показуючи, як він виглядає порівняно з іншими, і на споживача, правильно його орієнтуючи і підвищуючи культуру споживання. 66 спілок споживачів різних країн, котрі входять у Міжнародну спілку, обстоюють право покупця на відшкодування йому збитків, спричинених неякісною продукцією, право на точну, об'єктивну інформацію про вироби.

Спілки споживачів є і в соціалістичних країнах, у тому числі в Угорщині, Чехословаччині й Польщі. Їхній вплив на роботу торговельних і промислових підприємств досить великий. У нас же такий вплив споживача на виробника практично відсутній. Гадаємо, подібна спілка радянських споживачів успішно протистояла б тим бюрократичним формам, які склались в управлінні якістю споживчих товарів, могла б стати ще одним засобом демократизації суспільного життя в країні.

Завдання такої громадської організації — об'єктивна оцінка якості, споживчих властивостей товарів, які є на ринку, і розповсюдження своєї оцінки через спеціальні масові видання. Заради цього можна було б надати спілці право організації виставок товарів високої, а також і низької якості; участі в комісіях з приймання й атестації товарів народного вжитку; проведення опитувань громадської думки. Замість «Знаку якості», який багато в чому себе дискредитував, можуть бути введені призи, почесні знаки споживачів, які засвідчують високу якість товарів, їхню новизну, дизайн.

Проте основним напрямом діяльності спілки споживачів є експертна оцінка якості споживчих товарів. Нині її здійснюють у нашій країні головні інститути, НДІ технічної естетики, всесоюзне об'єднання «Союзпромвпровадження» Мінторгу СРСР, павільйон «Товари і послуги» ВДНГ, численні державні атестаційні комісії. Така відомча розпорощеність негативно позначається на об'єктивності експертизи, зіставності одержаних оцінок, знижує ефективність експертної діяльності. Очевидно, що експертні функції мають бути зосереджені в рамках цілісної незалежної системи контролю й управління якістю продукції, котра ґрунтується на єдиних загальноприйнятих нормативах і методиках.

Як певний крок до створення такої системи можна розглядати впровадження на підприємствах державного приймання найважливішої народногогосподарської продукції і товарів народного вжитку. Позавідомчий контроль Держстандарту СРСР ставить заслін браку, економічно змушує зміцнювати на підприємствах трудову й технологічну дисципліну, переглядати нормативно-технічну документацію, замінювати застарілі контрольно-вимірювальні прилади досконалішими і надійнішими, запроваджувати госпрозрахунок. Цей економічний поштовх надав прискорення і виявленню соціальної активності трудящих: зміцнилась дисципліна, підвищилась культура виробництва, подається більше раціоналізаторських пропозицій.

Однак перехід до державного приймання не знімає проблеми якості, особливо коли йдеться про таку специфічну групу продукції, як споживчі товари, тому що наявні державні стандарти орієнтовані на суто технічні тонкощі, виражають відомчі вимоги і знову-таки не враховують думки найзацікавленішої в даному разі соціальної групи — споживачів.

² Див.: Бовкун Е. Ассоциация потребителей // Неделя.— 1987.— № 23; Аргументы и факты.— 1988.— № 9.

³ Див.: Оценку дает потребитель // Известия.— 1988.— 12 марта.

Отже, вирішення проблеми надійної експертизи якості не може бути досягнуте на шляху посилення тільки державного, відомчого, технологічного контролю. Потрібна система, яка поєднувала б у собі ці механізми контролю і управління якістю з мережею авторитетних і впливових громадських організацій, наділених широкими можливостями узагальнювати, виражати і реалізовувати громадську думку щодо соціальної якості тих чи тих виробів і результатів роботи.

Крім соціальних аспектів організації експертизи якості продукції, основний зміст яких полягає у формуванні адекватного суб'єкта експертизи (соціальний статус експертної служби, добір експертів), її ефективність значною мірою залежить і від досконалості її «технології».

У рамках експертного методу оцінки соціальної якості має вирішуватись низка послідовно взаємопов'язаних задач. Передусім засобами експертизи формується сама сфера дослідження. У реальному науково-пізнавальному контексті, як правило, виникає потреба обмежитись аналізом певного числа найсуттєвіших властивостей досліджуваного об'єкта. Їх добір і кількість визначаються ступенем його теоретичного освоєння і конкретними цілями дослідження. Але оскільки не завжди вдається визначити цей набір властивостей традиційними об'єктивними методами, то у таких випадках саме думка експертів слугує підставою для формулювання ряду понять, які відображають соціальну якість об'єкта і її емпіричні індикатори.

Перед експертами може бути поставлене завдання вибору конкретної методики оцінювання, включаючи визначення критеріїв оцінки. При цьому експертиза дає змогу вдало поєднувати алгоритмічний метод розв'язання задач з евристичним. Якщо перший звичайно розробляється для цілої групи однотипних задач або об'єктів і передбачає виконання певних дій у строгій послідовності, то другий створюється самими експертами на основі власного досвіду й інтуїції, причому послідовність у цьому разі може змінюватись, а самі дії — замінюватись іншими вже в процесі розв'язання задач. Евристичні можливості експертизи вельми важливі, бо соціальні характеристики доволі рухомі й мінливі, що утруднює створення надійного усталеного алгоритму для їх оцінювання.

Експертний метод дає змогу під час вивчення соціальних явищ перейти від якісного аналізу до кількісного. Суть цього переходу полягає в тому, що експерт визначає в числах вагу кожного з показників залежно від його значущості і виставляє відповідну оцінку в балах за прийнятою шкалою. Можливість оперувати числовими значеннями істотно збільшує пізнавальний потенціал експертизи, дозволяє застосувати прийоми статистичного оброблення, сучасну обчислювальну техніку.

Отже, експертиза є досить ефективним інструментом аналізу соціальних об'єктів, визначення їхньої якості і цінності. Можливості експертного методу можуть бути використані як у наукових цілях, передусім у соціологічних дослідженнях, так і для розв'язання багатьох практичних завдань. Щоб проілюструвати сказане, розглянемо, наприклад, експертизу якості товарів, котра вбирає в себе їх оцінювання за групою соціальних показників.

За визначенням, товар — це предмет, річ, продукт праці, який, потрапляючи в сферу споживання через обмін (купівлю-продаж) завдяки властивим йому якостям задовольняє певні людські потреби. Те, що на боці споживача виступає у вигляді стійкого бажання і сформованої потреби, на боці предмета постає у вигляді опредметненої потреби, здатності, споживної вартості. Отже, якість товару визначають насамперед його споживні властивості.

Для експертизи якості товарів розроблено «типову структуру споживних властивостей», котрі поділені на соціальні, функціональні, ер-

гономічні й естетичні⁴. До соціальних показників, які нас цікавлять, належать такі: суспільна доцільність випуску виробу; соціальна адреса і споживчий клас (типаж); відповідність виробу оптимальному асортименту; моральний знос; супутні соціальні ефекти.

Показник суспільної доцільності випуску виробу характеризує суспільну потребу у виробках даного виду, яка склалась на даний час, гостроту потреби, обсяг незадоволеного попиту. Крім того, він враховує об'єктивні вимоги й обмеження, що їх накладає суспільство на виробництво і споживання даного виду продукції (наприклад, вимоги стандартизації, уніфікації, конкурентоздатності та ін.).

Показник соціальної адреси і споживчого класу (типажу) виробу характеризує його орієнтацію на певну групу споживачів. Під час його визначення виявляються реальні й потенціальні споживачі, заінтересовані в даній продукції, а також їхні ціннісні орієнтації, демографічні, національні, кліматичні та інші особливості споживання виробу.

Показник відповідності виробу оптимальному асортиментові характеризує, якою мірою він вписується в наявну і прогнозовану структуру асортименту виробів даного виду, класу і призначення, наскільки він пов'язаний з іншими елементами функціонально-споживчого комплексу речей.

Показник морального зносу характеризує скорочення терміну служби виробу внаслідок появи нових видів предметів поліпшеної якості, а також зміни суспільних норм і ціннісних орієнтацій. Зокрема, важливим фактором, що впливає на строк служби виробу, є мода.

Показник супутніх соціальних ефектів характеризує вплив масового випуску виробів на соціальні орієнтації, пріоритети і поведінку споживачів. Треба передбачати можливі негативні наслідки споживання виробів даного виду — як соціальні (незаплановане падіння або збільшення попиту на інші вироби), так і екологічні (забруднення повітря, водного середовища та ін.).

Перелічені показники досить повно відображають багатоманітність товарних властивостей, котрі визначають соціальну якість виробу. Але їх оцінювання передбачає звернення до проблем, розв'язання яких виходить далеко за межі компетенції товарознавчої експертизи. Наприклад, деякі обмеження і заборони на виробництво певної продукції можуть бути пов'язані з панівними в суспільстві нормами, соціальними цінностями, політичними й ідеологічними поглядами, законодавчими документами та ін. Так, скажімо, відомі заходи щодо обмеження виробництва, продажу і споживання спиртних напоїв були зумовлені несумісністю радянського способу життя з пияцтвом і алкоголізмом; вільна торгівля вогнепальною зброєю заборонена в нашій країні з огляду на інтерес громадської безпеки; з моральних міркувань карається законом виробництво й розповсюдження порнографії.

Визначення доцільності випуску тих чи тих виробів пов'язане також з перспективними планами виробництва, що ґрунтуються на науковому прогнозі потреб населення. Треба з достатньою мірою ймовірності знати, якими є потреби різних соціальних груп в різних регіонах країни сьогодні і як, під впливом яких факторів вони змінюватимуться завтра; який ступінь задоволеності цих потреб; на які товари — підвищений попит; які тенденції зміни попиту очікувати в майбутньому та ін.

Вдосконалення системи оцінки й врахування купівельного попиту дасть змогу поліпшити планування, сприятиме повнішому задоволенню потреб населення в різних видах товарів, принесе значну економію матеріальних засобів і трудових ресурсів.

Визначення соціальної адреси виробу передбачає наявність певних відомостей про потенціальних споживачів. Урахування прийнятого поділу суспільства на класи, нації, мовні групи в цьому разі виявляється

⁴ Див.: Експертиза потребительских свойств бытовых изделий.— М., 1980.

недостатнім. На перший план висувається завдання вивчення диференціації населення за рівнем доходу, способами задоволення матеріальних і духовних потреб, формами проведення дозвілля, ціннісними орієнтаціями та ін.

До соціальних в ширшому розумінні можна залічити й інші групи споживних властивостей товару. Так, приміром, до групи функціональних властивостей входять показники, які характеризують виріб з боку його головної якості: здатності виконувати передбачену для нього функцію і тим самим задовольняти певну суспільну потребу. До цієї групи належать: ступінь виконання основної функції; масштаб застосування; ефективність виконання допоміжних операцій (зберігання, установка, ремонт та ін.).

Об'єктом ергономічних показників виступає система «людина — виріб». Ця група властивостей характеризує оптимальність використання виробу залежно від певних людських здібностей і можливостей. До неї входять такі показники: відповідність виробу антропометричним, фізіологічним, психофізичним і психологічним вимогам; зручність поводження з виробом і виконання допоміжних операцій; зручність управління технічно складним виробом; легкість опанування операцій.

Група естетичних показників — інформаційна виразність, раціональність форми, цілісність композиції, досконалість виробничого виконання і стабільність товарного вигляду — визначає вимоги, що ставляться здебільшого до зовнішньої сторони виробу. Для ряду товарів, наприклад для ювелірних виробів, естетичний бік є основним у визначенні їхньої якості.

Як бачимо, спектр соціальних властивостей досить широкий і різноманітний. Природно, експертиза соціальної якості конкретного об'єкта передбачає визначення специфічних показників для його оцінки. Однак, видається за можливе сформулювати в загальному вигляді низку універсальних соціальних показників, застосовних для оцінки значного числа об'єктів і задач. Це, наприклад, *соціальна адреса* (конкретизує сферу функціонування досліджуваного об'єкта), *соціальна функція* (фіксує єдність різних функцій, виконуваних об'єктом в суспільному житті, їх загальний результат). Ті чи ті зміни, котрі відбуваються в певній соціальній сфері у зв'язку з функціонуванням досліджуваного об'єкта, відображає показник *соціальних наслідків*.

Враховувати останній особливо важливо, коли йдеться про появу в соціальній сфері нового, недостатньо вивченого явища, про різні технічні, організаційні та інші нововведення. Важливо, наприклад, знати, як зміниться попит на даний виріб у зв'язку з випуском іншого, досконалішого, але з такою ж функцією; як вплине на соціальну структуру регіону будівництво нового народногосподарського комплексу; як зміняться умови праці при переході на нову форму організації виробничого процесу. Під час визначення даного показника треба зважати на системні властивості об'єкта, його зв'язки і залежності, котрі опосередковують соціальні відносини.

Показник *відповідності соціальним нормам* дає змогу враховувати існуючі вимоги, обмеження і заборони, що регламентують деякі соціальні властивості об'єктів. Так, наприклад, останнім часом особливо зросло значення таких вимог до вироблюваної продукції, як її відповідність світовим стандартам, конкурентоздатність. Для товарів народного вжитку особливо важливі такі якості, як модність, добротноість, привабливість. Не можна, скажімо, вважати високоякісним верстат, виготовлений без браку, якщо він, проте, поступається іншим відомим аналогам, або костюм, пошитий з точністю до десятої частки міліметра, але водночас такий, що не має попиту в населення.

Однак часто-густо ці фактори не фіксуються в нормативних документах. Та й самі нормативи виявляються застарілими. Гадаємо, такі показники повинні визначатись переважно експертним методом і мають

дістати широке застосування в практиці роботи державного приймання продукції для з'ясування класу або сортності, при атестації на «Знак якості» та ін.

У ряді випадків як соціально-нормативний можна розглядати і ергономічний показник. Зокрема, він може застосовуватись при атестації робочих місць. Такі фактори, як площа робочого місця, санітарно-гігієнічні умови праці, рівень механізації і наявність важкої фізичної праці, техніка безпеки й охорона праці, її психофізіологічні умови за відсутності нормативів визначаються експертною оцінкою, котра має враховувати вітчизняні й світові досягнення, передовий досвід⁶.

До соціально-нормативних показників якості може бути залічений також і естетичний показник. Сформульований як показник художньої цінності, він може застосовуватись для оцінювання матеріалів, поданих на різні творчі конкурси, під час розгляду творів мистецтва, котрі підлягають зберіганню в архівах. У комплексі з показником моральної цінності він може також використовуватись для прийняття рішення про випуск того чи того друкованого матеріалу, кіно-, фото-, відеопродукції та ін.

Одним з найважливіших є показник *соціальної доцільності* (в ряді випадків — соціальної цінності). В певному розумінні він становить собою інтегративну характеристику, результуючу оцінку соціальної якості досліджуваного об'єкта або явища і тому, як правило, пов'язаний з формулюванням остаточного висновку або з прийняттям певного рішення. Визначаючи його, важливо розрізнити соціальну доцільність (ефективність, значущість, вигідність, прийнятність) і економічну.

Організація і застосування експертизи, експертних оцінок є засобом, що дає змогу адекватно оцінити якість виготовленої продукції і взагалі результатів суспільної діяльності людей. Засобами експертизи можна розв'язувати найзагальніше і найскладніше завдання — *формування і визначення комплексного показника якості* оцінюваного виробу, який узагальнює наведені нами часткові показники. При цьому поряд з удосконаленням державних, галузевих, виробничих структур управління і контролю за якістю продукції доцільно значну частину експертних функцій зосередити в рамках громадських організацій, що забезпечить дійовий позавідомчий контроль за якістю товарів, які надходять на ринок, за діяльністю підприємств, відомств і т. д. Пріоритетну роль тут має відігравати оцінка низки показників соціальної якості продуктів людської праці, а саме показників, що відображають ступінь відповідності об'єктивним потребам суспільства, його цілям і цінностям.

* * *

Контроль за качеством продуктов материального и духовного производства является важнейшим условием установления и поддержания их соответствия действительным потребностям и ценностям советского общества. В этой области значительным потенциалом обладает экспертиза качества товаров.

Наряду с разработкой ее методологических и методических проблем необходимо и ее организационное обеспечение — в том числе, создание широкой общественной организации (Союза потребителей), наделенной правом экспертной оценки потребительских качеств товаров, их соответствия действительным потребностям общества, отдельных групп потребителей. Подобные объединения потребителей существуют во многих странах мира и являются средством не только контроля качества, защиты потребителей от некачественной продукции, но и «обратной связи» — воздействия на производителей товаров.

В статье даны методические критерии для анализа компонентов «социального качества» товара, оценка которого должна служить основой для определения всех других его потребительских качеств.

⁶ Методические рекомендации о порядке проведения аттестации рабочих мест в промышленности СССР.— Киев, 1984.— С. 6.

В. М. Сагатовський

НЕГІДНИЙ ПОСЕРЕДНИК: ПОРТРЕТ БЮРОКРАТА

САГАТОВСЬКИЙ Валерій Миколайович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Сімферопольського держуніверситету ім. М. В. Фрунзе. Галузь наукових інтересів — проблеми людської діяльності. Автор ряду монографій і статей: «Основы систематизации всеобщих категорий» (Томск, 1973), «Вселенная философа» (М., 1972); «Весь Фемиды и суд совести» (М., 1982); «Общественные отношения и деятельность» («Вопр. философии», 1981, № 2); «Социальная система: статус и структура // «Исторический материализм как методология социального познания» (Новосибирск, 1985).

Постійний автор нашого журналу.

«Бюрократія вважає саму себе кінцевою метою держави. Тому що бюрократія робить свої «формальні» цілі своїм змістом, то вона скрізь вступає в конфлікт з «реальними» цілями. Вона змушена через це видавати формальне за зміст, а зміст — за дещо формальне. Державні завдання перетворюються в канцелярські завдання, або канцелярські завдання — в державні».

(К. МАРКС)

«...Місцева бюрократія з місцевими впливами — гірше середостіння між трудящим народом і владою».

(В. І. ЛЕНІН)

«Щодо окремого бюрократа, то державна мета перетворюється в його особисту мету, в погоню за чинами, в роблення кар'єри».

(К. МАРКС)

Чи не правда, наведена в епіграфах характеристика сутності бюрократії не втратила своєї актуальності? Чому ми так погано дотримувались цих застережень і як виправляти становище?

Соціально-філософський аналіз цих питань передбачає переведення їх розгляду в світоглядну площину, тобто осмислення під кутом зору світоглядних положень про місце людини в світі, смисл буття. Світоглядні установки формуються, як правило, стихійно і бувають різними аж до взаємовиключення. А завдання справжньої (не догматичної, не відірваної від реального життя) філософії, як відомо, полягає не стільки в порівняльному аналізі різних типів світогляду, скільки в обґрунту-

ванні істинності (в широкому розумінні цього слова) останнього. Так, обговорюючи проблему повороту річок, можна обмежитись техніко-економічним аспектом розгляду, що саме по собі не викликає заперечень. Але, лишаючись на цій позиції, є ризик звести справу до спроби співматри спаринг-партнера по діалогу на прорахунках і неточностях. А можна — якщо вже маніфестовано, що тут «відомство і громадськість зіткнулись вперше»¹, — поставити питання й так: чому, в ім'я чого одній стороні, яку назвемо «бюрократично-техно-

кратичною», цей поворот потрібен, а іншій, яку можна назвати «культурно-екологічною», — не потрібен?

Глибинна основа будь-якої мотивації — наші життєві цінності. Філософський аналіз дозволяє виявити це ядро життєвої позиції. І що ж ми бачимо? Передусім те, що «ділові люди» взагалі не замислюються над глобальними проблемами. Вони їм задані ситуативно і йдуться лише про те, щоб використати «спідручні» і найбільш вигідні на даний момент (для організації, відомства або особистого благополуччя) засоби. Тут навіть не «мета виправдовує засоби», а засіб визначає (причому однозначно) мету. Спосіб господарювання заданих, план необхідний виконувати, і це «ви-

¹ Див.: Залыгин С. П. А что же дальше? Кому нужен и кому не нужен поворот? // Новый мир. — 1987. — № 7. — С. 233.

конання» має бути вигідним для виконуючих (здаймо: примат виробника над споживачем), все ж інше — «лірика». А відтак «психологія»: мовляв, нікуди не дінетесь, воду на кінець століття все одно прийдеться перекинути на південь.

Тверезо? Так, кожний крок — «тверезий» (точніше — прагматичний), але ланцюг таких кроків — це шлях у безодню. «Екологія» тим часом зраджують людські цінності, не помічаючи того, що роблять водночас і замах на такі обожнювані ними раціональні «аксіомні» діяльності: а щодо яких базових смислів людської діяльності (і в ім'я чого) той чи інший шлях є раціональним чи нераціональним? Адже система ключових (фундаментальних — О. Г. Дробинський) цінностей включає в себе і культуру, і природу, і інтереси суспільства в цілому, а не лише зиск, що забезпечується наявними засобами і можливостями галузі чи відомства.

Ось такий хід думок привів мене до висновку, що вищезгадана «бюрократично-технократична» позиція — окремий випадок і особлива сучасна форма існування давнішого паразита різних соціальних систем — бюрократії. Щоб успішно боротися з цим ворогом, тут і тепер, потрібно знати і його загальну природу, і його специфіку, породжену (саме породжену, а не просто «пережиточну», як ми довго себе заколисували) нашим суспільством.

Філософ, щоб зрозуміти конкретне, має рухатись до нього від абстрактного, адже розумні абстракції — ключ до пізнання явища в його *differentia specifica*. Абстрактність як відрив від живої конкретики відбувається тоді, коли філософ не бачить дійсної проблеми. Заперечувати ж абстракції взагалі — це не менше невігластво, ніж, скажімо, намагатися за допомогою раціональних засобів вичерпно пояснити метафору. Отже, спробуємо пройти цей філософ-

ський шлях — від абстрактного до конкретного — у розгляді такого феномена, як бюрократія.

Відомо, що відомство чи галузь виступають посередниками між вищими органами влади, які покликані в нашому суспільстві виражати інтереси народу. Чому ж тоді вони починають досить вигідно працювати «на себе» і з втрачати — на суспільство? Виробник (і шонайгірше — посередник і організатор) із засобу задоволення запітнів споживача перетворюється на самоціль, оскільки спрацьовує психологія — «спочатку я обслужу себе, а тут працюю, а ви зачекайте: «вам — залишіться».

Для пояснення даної психології наші соціологи, психологи, філософи не знаходять відповідних цитат у класиків. Посилатися на визначальну роль суспільного буття (яке більшістю авторів зводиться до способу матеріального виробництва) тут явно недостатньо. А такий факт, що будь-яка цілеспрямована (тобто здатна генерувати свої власні цілі) підсистема рано чи пізно починає працювати на себе, в сучасній соціології відображений, на жаль, лише в жартівливій формі так званого закону Паркінсона.

Проте тут не до жартів. Справді, що значить працювати на себе? Уявімо собі науку, яка перестала розв'язувати фундаментальні проблеми і орієнтується лише на прикладні дослідження — скажімо, щоб заробляти (бо ж самофінансування!) — вона зійде нанівець. Те ж саме відбувається з мистецтвом, що виконує «безпосередні соціальні замовлення», а прекрасному відводить лише підсобну й ілюстративну роль. Ну, а хіба «наука для науки», «мистецтво заради мистецтва» — краше? Добре чи погано — «відносна самостійність підсистем суспільного життя щодо функціонування суспільства в цілому?»

Фундаментальною основою виникнення такої відносної самостійності є поділ праці. Щодо виділення праці у управлінської, то

для цього потрібно принаймні дві умови. Як відомо, соціальна спільність не має потреби в існуванні осіб чи органів, які спеціально займаються управлінням, якщо, по-перше, вона така мала, що її представники можуть безпосередньо спілкуватися між собою (розмір такої малі — групи від 2 до 7 чоловік), і, по-друге, якщо інтереси і цілі членів групи є очевидними і взаємоприйнятими. Людське суспільство в своєму розвитку досить швидко пройшло ці два етапи: достатньо пригадати, як використовували «довіру народу» перші представники апарату управління, що склався на ранніх стадіях розвитку суспільства, — племенні вожді, дружинники та ін. Вже тут маємо ситуацію, коли повноваження цілого «делеговані» частині; у частині ж є і свої інтереси (зміцнітися як організація, реалізувати особисті амбіції та ін.), і ці інтереси — за певних соціально-економічних умов — можуть збалансирати інтереси суспільні. До того ж контроль цілого над частиною не може бути абсолютним (тим більше тоді, коли частина в ньому не заінтересована). Отже, виникає можливість «використання службового становища, задоволення місничних і особистих інтересів під виглядом суспільних, можливість спекуляції довірою.

Чим викликана така патологія «організаційного середостіння» за соціалізму? Адже, на перший погляд, можливостей для неї не існує, політичні (й інші управлінські) організації не мають інших інтересів, крім народних, оскільки ліквідовано приватну власність, експлуатацію, та ін. Однак тут є одне «але». Організація господарювання і взагалі суспільного життя за встановлення суспільної власності на засоби виробництва може здійснюватись або на основі побудови соціалізму як «ладу цивілізованих кооператорів» (В. І. Ленін), або шляхом створення жорсткої централізованої ієрархії управлін-

ського апарату, що концентрує в своїх руках планування і контроль зверху вниз. Вибір одного з цих шляхів, звичайно, залежить від різних зовнішніх і внутрішніх обставин, але суть будь-якого вибору полягає в тому, що він здійснюється людьми. Ситуація такого вибору в нашій країні показана Ф. Бурлацьким². Ми, як відомо, виявились недостатньо цивілізованими, щоб повести країну шляхом справжньої кооперації, який заповідав нам В. І. Ленін, і, як наслідок, маємо нині 18 млн. чоловік, що працюють у самому лише управлінському апараті.

Ось цей, другий шлях і породжує бюрократію специфічно соціалістичну. Здавалося б, централізація управління дає змогу все спланувати на науковій основі і керувати суспільством як єдиною системою. А за наявності сучасної обчислювальної техніки і створення автоматизованої системи управління, що охоплювала б всю країну, зробити це уявляється зовсім легкою справою. Причому: ніяких збоїв, чіткий контроль, повна єдність. Назвемо, однак, основні недоліки такої системи управління. Передусім її негнучкість, небажання для неї зворотного зв'язку, адже кожна ініціатива знизу «псує» план, до подробиць продуманий зверху. Отже, таке планування породжує не діалог зацікавлених сторін, а командний монолог зверху і беззаперечну звітність знизу. Далі, навіть коли вищідний стратегічний задум (в будь-якій сфері суспільного життя) є бездоганним, то передавання його зверху вниз без зворотного зв'язку перетворюється на гру в «зіпсований телефон», причому перекручення інформації відбувається прямо пропорційно некомпетентності і моральній незрілості кадрів відповідного рівня ієрархії (замисли-

мося, наприклад, чому так погано втілюються в життя такі рішення останніх партійних з'їзтів, як, скажімо, оцінка праці за її кінцевим результатом або вивчення її реальної вартувальності громадською думкою). І, нарешті, «наукова основа» (система показників, шляхи її реалізації, способи контролю і стимулювання тощо) знову-таки створюється людьми, а отже, саме від них (рівня їхньої соціальної зрілості, громадської активності, освіти, компетентності та ін.) залежить рівень її «науковості».

Якщо в плані, складеному в такій системі управління, припущено якихось помилок, то в подальшому вони можуть тільки посилюватись, оскільки коригування плану повністю виключено (бо ж усе сплановано на «науковій основі!»). Як наслідок маємо: нетерпимість до гласності, гасло «план за будь-яку ціну», оказамлювання, нездатність до правильної оцінки сигналів про реальний стан справ (в узагальненій — трагічній — формі така ситуація відтворена В. Тендряковим у передсмертному сні Т. Кампанелли в романі «Замах на марево»), втрата ініціативи і довіри у виконавців, максимум благ за мінімум зусиль для посередників.

Ось такі, скажіть б, загальносоціологічні умови, що створюють об'єктивну можливість процвітання бюрократії в нашому суспільстві. А щоб ця можливість втілювалась у дійсність, потрібні відповідні соціальні суб'єкти — групи, спільності, особи. Але, як відомо, «людський фактор» реалізує певні соціальні можливості не прямо, а опосередковано, через умови економічні.

З погляду економічних передумов бюрократія є дитям того періоду в розвитку людства, який Ф. Енгельс (слідом за Л. Морганом) називав цивілізацією. В цей період з появою додаткового продукту з'являється мета виробництва: не задоволення безпосередніх потреб, а виробництво продукту на об-

мін заради збагачення: виробництво товару перетворюється на самоціль. Як наслідок — праця і результат праці, виробництва відчужуються від безпосереднього працівника. Зацікавленим виявляється насамперед посередник — не той, хто виробляє, а той, хто продає. Щоб забезпечити новий прибуток, він штучно розпалює нові (навіть протиприродні і згубні) потреби. І щоб змусити працювати в таких умовах, потрібні нові посередники — державні чиновники, які вже методами не економічного тиску змушують виробляти ті продукти, і в такій кількості, які потрібні саме прошарковим посередникам (звичайно не самі продукти, а їх вартісне вираження).

У первісному суспільстві, відзначав Ф. Енгельс, не потрібно запитувати, що таке мисливство — право чи обов'язок? У класово-антагоністичному (виробництво якого орієнтовано на максималізацію прибутку для експлуататорів) — права і обов'язки тяжіють до полюсів. Тому і потрібні чиновники, щоб примушувати безправних людей виконувати чужі їм обов'язки.

Чому ж за соціалізму можливі такі спотворення? Гадаю, не тому, що його економіка не може поки що задовольнити всі потреби людини: ентузіастів це ніколи не бентежило (якщо, звичайно, не дискредитувало сам ентузіазм). Справа в тому, що в соціалістичній економіці людський фактор відіграє набагато важливішу роль, ніж у капіталістичній. Але чи виконує він цю роль добре?

По-перше, планування на строго централізованих началах може позбавляти працю всякого смислу (будь-де — в сільському господарстві, на виробництві, в науці), а що план має виконуватись будь-якою ціною, то потрібний відповідний організаційно-примусовий апарат для його забезпечення.

По-друге, ще не створено економічного механізму, який би неухильно забезпе-

² Див.: Бурлацький Ф. Политическое завещание // Лит. газета. — 1987. — 29 июля.

чував дію соціалістичного принципу «кожному за працею». По-третє, є речидив буржуазного, орієнтованого на максимальний прибуток товарного виробництва: головне — це техніко-економічні показники, а людина, її якості і здібності враховуються лише тією мірою, якою вони спрямовані на досягнення цих показників. Ситуація складається непроста, парадокс полягає в тому, що, декларуючи самоцінність людини, ми прийшли до затратного господарства, зберігаючи водночас суто техніко-економічні орієнтири. Безвідповідальні господарники (адміністратори, вчені, проєктувальники) зберігають їх не так для того, щоб «наздогнати і перегнати Америку», як для того, щоб ігнорувати вимоги культурного і природного середовища: так воно легше. Втім, виробництво, котре будується лише як товарне, неминує породжувати відчуження; праця в таких умовах пов'язана з примусом, для здійснення якого створюється відповідний апарат.

І. Грекова якось відзначила: викликає подив, що в нас ще є непогані студенти. Об'єктивні ж умови у вищій школі — і не тільки в ній — такі, що відкривають повний простір трієчникам. Тут перед нами — соціально-психологічний зріз проблеми. Є люди, які несуть естафету кращих традицій нашого робітничого класу, селянства, інтелігенції, нашої культури. Але є носії й інших традицій — традицій торгашів і бюрократів. Про них добре сказала М. Алігер.

Парившись под облаками, могли ли мы тогда понять, что торговали веками хотя и дальше торговать. И что у них родятся дети, и что порой они в отцов...

Купцы останутся купцами в каком им кресле не сидеть. И вдруг такой купец — приказчик, что спит и видит барыши, руководитель и указчик и даже инженер души.

В газете, в кабинете, в главке, один угодливый обман, — они ведут себя как в лавке: своя корысть и свой карман. Все продается, честь и званье, живой талант, научный том, и вдохновенное призванье... Нет! Ленин думал не о том.

Поскребти бюрократа, «упакованого» в усе «сучасне», — і вилізе з нього допетровський дячок-хапуга і миколаївський чиновник: чим чим, а традиціями централізованої бюрократії з її «зипованим телефоном» історія наша багата. І не випадково Ленін застерігав від небезпеки з боку «негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»³.

Але що характерно для внутрішнього змісту, для психології людини, яка за своєю традиції бюрократії? Не буду нагадувати її типові риси. Сучасний бюрократ досить суперечлива фігура. Так, він може справити дуже приємне враження своєю удаваною демократичністю, дотепністю, привабливістю, навіть ініціативністю (якщо вона ллє воду на його млин). Звичайно, суть не у зовнішніх виявах (хоча у типового бюрократа й вони неприємні), а в тому, що він за своїми внутрішніми можливостями не здатний бути гідним посередником в системі централізованої ієрархії.

Уявімо собі, що всі люди — і виконавці, й управлінці, — абсолютно кваліфіковано і чесно виконують свої обов'язки. Тоді система буде функціонувати ритмічно і чітко. Така ідеалізація, очевидно, і лежить в основі сподівань на переваги централізованого управління. Але коли б це було дійсно так, то контроль поступився б місцем самоконтролю, управління — самоуправлінню.

Чи зникла б за цих умов ідеологія управлінської ієрархії? Певен, що ні, бо неявною основою «ієрархічної ідеології» виступає концепція своєрідного еліта-

ризму: припускається, що виконавці можуть бути лише некваліфікованими і нечесними (і тому їх потрібно контролювати), тоді як управлінців можна пихувати так, що вони працюватимуть тільки на належному рівні. Це, звичайно, утопія. І серед управлінців, і серед виконавців є люди готові працювати кваліфіковано і чесно за будь-яких умов.

Бюрократ не має належної внутрішньої культури, щоб виконувати свою посередницьку місію гідно, з розумінням ставлячись до людей та їхніх інтересів. Проте амбіції йому не позичати. Рівень його власних інтересів, як правило, не відповідає рівневі суспільних. Але своїм кріслом він нікому не збирається поступатися. У бюрократа типова психологія дрібного буржуа, міщанина, який навчився проголошувати дзвінкі фрази, але свято вірить лише в те, що своя сорочка ближче до тіла. Отже, наш бюрократ — це малокваліфікована людина, з нерозвиненим моральним почуттям і естетичним смаком, яка, проте, добре вміє користуватися всіма огріхами вельми поширеної нині командно-адміністративної моделі управління соціальними процесами.

Боротьба з бюрократизмом може успішно розвиватися лише на шляху поєднання двох ліній: 1) перебудови структури управління, що виключає зайві посередницькі ланки і збільшує самостійність і реальну відповідальність на місцях, забезпечуючи тим самим демократичність і гласність, 2) запровадження дійових заходів, спрямованих на ліквідацію безкарності бюрократичної діяльності. В основі першої лінії лежить курс партії на розвиток ініціативи, на госпрозрахунок і самокупність, бригадний і сімейний підряди, розвиток справжніх кооперативних начал. Дійсно, якщо наш соціальний статус і наші прибутки повністю залежатимуть від того, чи вдалось нам виробити продукт в строк і належної

³ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 340.

якості, то для чого дріб'язковий контроль і опіка? Централізоване управління тоді змогло б зосередитись на головному — роботі і реалізації науково обґрунтованої системної стратегії розвитку суспільства (не «план вибивати», а в зародку виключати можливість Чорнобиля, повороту річок та ін.). Не кваліфікований керівник тоді просто перетвориться на одіозну фігуру, явно зайву поряд з робітником, сільським трудівником, інженером, вчителем, що осмислено, відповідально і надійно домагаються такого кінцевого результату, який іде на користь й іншим людям. Об'єктивний збіг інтересів без зайвих посередників — ось що нам потрібно.

Процес цей уже відбувається і підкріплюється дедалі більшою гласністю, в тому числі самовіддаюю працюю журналістів і письменників, які, можна без перебільшень сказати, закладають основи і вироб-

ляють звичку до розв'язання управлінських проблем насправді демократичних началах.

Ну, а як же бути з тими, хто не бажає здаватися? Адже їм і так добре, за ці ж гроші та ще й перебудуватися... Вихід може бути лише один: бюрократ має реально відповідати за всі наслідки своєї діяльності — за розтрачання і витрати, за сплюндровану природу, зневажання соціальних потреб, нищення віри й ентузіазму, за понівечені людські долі.

Якою ж має бути реальна відповідальність для бюрократа? Я бачу лише два варіанти: розраховуватись за спричинене із своєї кишені; залишити назавжди номенклатурну сферу і перейти в ту галузь суспільного виробництва, де бракує робочих рук. Догана або громадський осуд для закоренілого бюрократа — це, не прошу пробащення за порівняння, все одно, що штраф 100 крб. для повії.

Скільки ж їх, закоренілих бюрократів? Напевне, не 18 мільйонів! Є багато непоганих управлінців, людей з розвиненою соціальною відповідальністю, які лише потрапляючи в систему з бюрократичними традиціями стихійно перетворюються на її гвинтики. Ліквідація такої системи, як неодмінна умова перебудови, звичайно, вивільнить і їхні творчі сили. Проте сказане не означає, що ці люди автоматично перевиховуються. Але вичавлювати з себе по краплі раба, як казав А. П. Чехов, — хіба це теж не пагальне завдання перебудови? І перевиховуватись, до речі, доведеться нам усім, бо в кожному з нас тією чи тією мірою засіла інфекція бюрократизму. І зробити це, мабуть, буде значно важче, ніж оновити матеріально-технічну базу чи ліквідувати адміністративно-командний стиль управління.

Та іншого шляху в нас немає.

КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ

ВИКРИТТЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИВЕРСІЙ ІМПЕРІАЛІЗМУ ПРОТИ МОЛОДІ

Критиці буржуазної радянської, важливим проблемам боротьби з ідеологічними диверсіями імперіалізму присвячена монографія Б. Л. Прозорова*. Автор показує, що сприятливими об'єктами ідеологічної диверсії є ті представники радянської молоді, для яких характерні несформованість світогляду, нездатність самостійно оцінювати соціальні явища, некритичне сприйняття чужих нам ідей і цінностей орієнтацій і, як наслідок, інформаційна всевідність, політична пасивність та ін.

На багатому фактичному матеріалі Б. Л. Прозоров показує, як слід виховувати в молоді уміння протистояти ідеологічним

диверсіям. У праці велика увага приділяється питанням формування політичної культури молоді, робиться висновок, що політична культура — це антипод політичної наївності. Виділяються три напрями формування політичної культури: виховання політичної переконаності й реалізація її у практиці ідейно-політичної боротьби; навчання молоді класового підходу до аналізу й оцінки політичної та ідеологічної обстановки; вироблення в особи громадської позиції, вміння практично керуватись принципом партійності у своїй діяльності (с. 190).

Монографія допоможе агітаторам, лекторам, пропагандистам у їх роботі з молодіжними аудиторіями.

В. Г. Воронкова,
А. О. Кудінова,
Н. Д. Коваленко,
А. В. Батюк

* Прозоров Б. Л. Идеологическая диверсия против советской молодежи // Расчеты и просчеты буржуазных советологов. — Л.: Лениздат, 1986. — 220 с.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Рубрика, яку ми відкриваємо, покликана задовольнити той справді всезагальний інтерес до вітчизняної історії, який пробудився у наших читачів протягом останніх років.

Відверто кажучи, редакцію давно вже не влаштовувала ситуація, коли під чітко спеціалізованою рубрикою «З історії вітчизняної філософії» ми змушені були вміщувати й такі статті, які за своєю проблематикою виходили за її межі (скажімо, про суспільно-політичні, світоглядні, естетичні погляди громадських і культурних діячів, літераторів, митців, інших видатних осіб). Ми не раз обговорювали, як вийти з такого становища. На щастя, вихід підказало саме життя — перебудова і демократизація нашого суспільства спричинили небачену раніше увагу радянської громадськості до минулого, в якому всі ми шукаємо відповіді на питання, що постали перед нами сьогодні.

Досвід, уже набутий нашою пресою при публікаціях з вітчизняної історії, дає перші уроки, які ми намагатимемось урахувати. По-перше, завдання ліквідувати «білі плями» в історії стосується не одних лише істориків. Воно по силах широкому загалу спеціалістів різних наукових дисциплін, а також діячам культури, літератури, мистецтва — словом творчій співдружності всіх, хто щиро зацікавлений у відновленні історичної правди. Адже й історія, тобто минуле суспільне життя, формується як цілісність, виступає як єдиний, неподільний по відомствах і наукових спеціальностях потік подій і вчинків, фактів і устремлінь, ідей та інтересів, людських доль, злитих у долю нації, суспільства. По-друге, історичний діапазон публікацій недоцільно обмежувати якимось одним періодом — хай навіть найбільш цікавим у даний момент з боку політичної кон'юнктури. Передусім тому, що вихоплювання такого періоду суперечить самому принципу історизму, призводить до розриву спадкоємних зв'язків, до підміни об'єктивної логіки суспільного розвитку описом виокремлених феноменів суспільного життя. По-третє, історична правда беззастережна щодо оцінок суспільної ролі тих чи тих осіб: позитивна чи негативна їхня роль не має слугувати «перепусткою до історії», а, отже, й «дозволом» на об'єктивну розповідь про них. Виходить тут треба саме з конкретного внеску тієї чи тієї історичної особи в суспільне життя: отже, спочатку слід неупереджено, якомога повніше розповісти про цей внесок, а вже на цій основі давати його оцінку (а не навпаки). Нарешті, усі історичні екскурси, які запропонує читачам «Філософська думка», матимуть більш чи менш безпосередній стосунок і до розвитку вітчизняної філософської думки, бо ж вона формувалася і формується зовсім не самими лише філософами, а утворюється внаслідок складної взаємодії усіх форм і рівнів суспільної свідомості.

Отже, наша «Ретроспектива» — це тематично, хронологічно і жанрово широка рубрика, авторський актив якої репрезентуватиме і науку, і культуру, літературу, мистецтво. Вона завершить так би мовити, триаду наших рубрик, звернених у минуле, а саме: вузько спеціалізовану рубрику «З історії вітчизняної філософської думки»; ширшу рубрику «Філософські питання історії культури», яка відкрита цього року в № 2 журналу і охоплює і вітчизняну, і світову історію; і, нарешті, максимально широку рубрику «Ретроспектива», яку ми й пропонуємо вашій увазі сьогодні.

Г. І. Марахов

АНТИКРІПОСНИЦЬКА АГІТАЦІЯ Я. В. ЗАВАДСЬКОГО

МАРАХОВ Григорій Іванович — доктор історичних наук, професор кафедри наукового комунізму ІПК викладачів суспільних наук при Київському університеті. Працює над висвітленням революційних зв'язків народів Росії, України, Польщі. Ному належать праці: «Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине» (К., 1967); «Т. Г. Шевченко в колі сучасників» (К., 1976); «Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века» (К., 1979); «Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века» (К., 1981); «Киевский университет в революционно-демократическом движении» (К., 1984) та ін.

Про Завадського історики й літературознавці висловлюються по-різному. Одні зараховують його до прогресивних громадських діячів, інші, навпаки, характеризують з негативних позицій. У 1976 р. з'явилася цікава публікація, у якій протоієрея (протоіерей — перший у ряду церковних служителів, настоятель церкви) Завадського названо батьком Петра Васильовича Завадського — українського революційного демократа, одного з засновників Харківського таємного товариства (1856—1860 рр.)¹, проте ніяких доказів ні автор, ні редакція не наводять. Письменник Р. І. Іваннчук, не надавши ніякого значення цьому повідомленню, характеризує Завадського в іншому плані: людина праведна, яка в усьому відповідає релігійному етикетові, живе молитвами і в них знаходить порятунком². Побудований на особистій фантазії автора, роман вносить неабияку плутанину в розуміння цього та інших питань.

Йдеться про настоятеля Андріївської церкви у Києві Завадського, в будинку якого жили М. І. Гулак³, М. І. Костомаров, Д. І. Пильчиков. Відвідував цей будинок і Т. Г. Шевченко. Хто ж такий Завадський? Відомості про нього дуже скупі, суперечливі, а то й просто викривлені. Нез'ясованими лишаються не тільки громадська діяльність Завадського, а й навіть його ім'я та по батькові.

Встановити особистість Завадського, природно, можна тільки на основі вивчення архівних документів. Саме вони — найбільш надійні свідки діяльності особи. А документи свідчать: Яків Завадський (а не Василь, як помилково іменують його) народився 1790 року в сім'ї священика. 1809-го закінчив курс богослов'я Києво-Могилянської академії. П'ять років (1809—1813) служив письмоводителем цієї ж академії. Згодом — диякон Таращі (1814—1815), з 1815 по 1843 р. — протоієрей Богуслава, Корсуня і Кагарлика Київської губернії⁴.

Час, у який жив Я. Завадський, був неспокійний: усе гострішим ставало (але не вирішувалося) питання про кріпосне право. За загальною тенденцією до зростання оброчної системи у європейській частині країни тоді переважала панщина — найжорстокіша форма експлуатації селян. На Україні вона досягла величезних розмірів. На Правобережжі нею було охоплено 97,4, на Лівобережжі — 99,3, у Новоросії — 99,9 процента селян⁵. Особливо тяжким було становище кріпаків на Право-

¹ Шевченківський словник. — К., 1976. — Т. 1. — С. 226.

² Іваннчук Р. Четвертий вимір. — К., 1985. — С. 27—35.

³ Див.: Марахов Г. І. Роль Н. І. Гулака в виработці ідеології Кирило-Мефодієвського обшества // Вопр. історії. — 1986. — № 9. — С. 31—42.

⁴ ЦДІА УРСР в м. Києві. — Ф. 127 (Київська духовна консисторія), оп. 882, 1854 р., спр. 193. — Арк. 21—22.

⁵ Зайончковський П. А. Отмена крепостного права в России. — М., 1954. — С. 16; Гуржий І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в селянському господарстві України. — К., 1954. — С. 26.

бережній Україні, де панівні позиції захопили польські поміщики. Поміщики збільшували кількість днів панщини, примушували своїх холопів працювати зрання й до заходу сонця, жорстоко караючи їх за найменшу провинку.

Тисячі селян ставали на боротьбу, вимагаючи скасування кріпосного права. Хвилі стихійних повстань затопили великі райони. Стурбований цим, уряд змушений був зайнятися вивченням селянського питання. 1835 року створюється секретний комітет, який висунув план поступової ліквідації кріпосного права без ущемлення класових інтересів поміщиків і держави. Вживалися й інші заходи, але селянські повинності не слабшали. Сваюля поміщиків зростала.

На початку 40-х років посилилася боротьба селянства Правобережної України проти панів. Навіть київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков змушений був надіслати 22 березня 1840 р. імператорові Миколі I секретне донесення, в якому визнавав тяжке становище селян. Вони бідні, писав Д. Г. Бібіков, тому що гноблені «своїми поміщиками у всіх відношеннях»⁶. Система гноблення, пояснював він, ґрунтується на тому, що «селянину задають урок, виконати який він не спроможний». Невиконання «уроку» поміщик чи його економ заносить до боргу, погасити який селянин не може, працюючи на панщині «майже цілий рік, не знаючи свят»⁷. Протягом усього свого життя селянин не міг відробити панщину. Жадібність і звірства поміщиків не мали меж, і не було законів, які б стали на перешкоді їхній сваволі.

Служба сприяла спілкуванню Я. Завадського з простим народом, у тому числі і з селянством. У жовтні 1838 р. Київська духовна консисторія призначила його протоієреєм Кагарлика. Містечко і кагарлицьке староство імператриця Катерина II 1796 року подарувала генералу Д. П. Трошинському за те, що той супроводжував її до Криму в свиті графа О. А. Безбородька та князя М. В. Репніна. Згодом Трошинський супроводжував імператора Павла I до Москви, а Олександр I призначив його членом Державної Ради і головним директором пошт, потім — міністром уділів (1802—1806 рр.). З 1814 до 1817 р. Трошинський був міністром юстиції.

Другим поміщиком у межах церковної парафії Я. Завадського був генерал Ф. В. Остен-Сакен, якому належало село Шубівка.

Щодо впливу на місцеву владу обох генералів годі було й порівнювати з іншими поміщиками — як через звання, так і через зв'язки: обидва мали міцну підтримку верховних властей Петербурга. І хоча на згаданий час вони вже були небіжчиками (Трошинський помер у 1829 р. Остен-Сакен — у 1837 р.) і маєтками управляли їхні родичі, проте скрізь володарями маєтків фігурували саме царські генерали. Хитрі спадкоємці цим спекулювали, і хто тут міг насмілитись взяти під захист селян чи обмежити сваволю в маєтках.

Особливою жорстокістю відзначався кагарлицький управитель А. А. Новаковський. Цей знахабнілий гнобитель поширював свій нагляд навіть на особисте життя кріпаків, стежачи за ними за допомогою економів і караючи на свій розсуд. У хід ішли батіг*, нагайка, канчук.

Становище православних священників Правобережної України також було досить складним. За свідченням Д. Г. Бібікова, православне духовенство жило в бідності, не мало тих благ, що католицьке. «У той час, — писав Бібіков імператору, — як ксьондзи, подібно панам, володіють православними селянами, здійснюють обряди своєї церкви пишно, вважаються скрізь рівними з поміщиками, священники наші ні в кого з поміщиків не приймаються, а якщо приходять до них або їхніх уп-

⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. I 6729.— Арк. 50.

⁷ Там же.— Арк. 52—53.

* До речі, батіг із сплєтених ремінців називався «дисципліною».

равителів і вимолюють собі якої-небудь мізерної допомоги, то стоять у передпокої, цілують руку панові, самі працюють на полі і ні в чому не відрізняються від простих селян, поділяючи з ними ту зневагу, бідність і утруднення, якими вони засмучуються»⁸. Бібіков звертав увагу імператора на те, що православні церкви негарні, старі, деякі вкриті соломою, одяг священників непоказний, часто з полотна, позбавлений урочистості, в лампадах — коров'яче масло, замість ладану — ялівець. Натомість костюли потоптають у пишних убраннях, прекрасно устатковані⁹. Доповідню Бібікова Микола I прочитав сам і зауважив у ній поспішні міркування, а відповідь наказав скласти в стриманій, але докірливій формі, а також зажадав не поспішати з розв'язанням селянського питання.

Адміністрація поміщика Трошинського виділила частину землі на потреби Кагарлицької церкви. Сім'я Завадського сама обробляла її, перебуваючи тим самим у становищі селян і певною мірою поділяючи їхню долю. Управитель маєтку Новаковський ставився до Завадського з кріпосницьких позицій. Але Завадський з цим не мирився, засуджуючи зловживання поміщиків та їх прислужників щодо селян. Зустрічаючись з ними, він роз'яснював, що поміщики не мають права примушувати селянина відбувати панщину протягом усього тижня, а тим більше в неділю чи у святкові дні. Співчуття Завадського до народного горя привертало до нього увагу і сприяло його популярності серед селян, які вбачали в ньому свого захисника. Ширилася слава про отця Завадського, і люди йшли до нього за порадою, а він нікого не залишав обділеним увагою. Його популярність зростала ще й тому, що він відкрив для селянських дітей школу, де сам і навчав їх.

У серпні 1842 р. Новаковський написав донос в усі поліцейські інстанції про агітацію Завадського серед селян. Київський губернатор І. І. Фундуклей повідомив про це митрополитові київському і галицькому Філарету (Амфітеатрову) і просив розслідувати справу. Щоб обеззброїти донощика, Завадський підготував грізне звинувачення у зловживанні поміщицькою владою в маєтках Трошинського і Остен-Сакена. Один з листів було адресовано імператорові Миколі I — цей лист потрапив до III відділення, начальник якого О. Х. Бенкендорф надіслав його обер-прокурору св. Синоду М. О. Протасову. В супровідній записці Бенкендорф змушений був зазначити, що чиновник «Новаковський, управляючи системою анархійною маєтком, довів селян до надзвичайного зубожіння і переховування бродяжництвом, киданням дружин і дітей, чим помножується число жебраків, що блукають по хатах, торгщиках і плазують біля огорожі та дверей церкви»¹⁰.

Для розслідування справи Філарет відрядив до Кагарлика Григорія Вартминського, який 25 жовтня подав рапорт з детальним викладом обставин. Охарактеризувавши Завадського як людину «запальну», з «неспокійним характером», Вартминський, проте, визнав, що його скарга «майже в усьому справедлива». Селяни Кагарлицької економії, писав він, ще до управління Новаковського доведені до бідності. Новаковський же, ставши управителем, доводить їх до крайнього зубожіння, обтяжуючи роботами до такої міри, що вони не тільки не мають часу що-небудь здобути для себе, «але навіть помолитися», а у вихідні та святкові дні, коли люди повинні бути вільними, вони цього не мають. «І якщо хто-небудь із селян, хоча б то було з найбільш необхідних обставин, не буває на панщині, то як штраф за це (Новаковський. — Г. М.) наказує забирати хліб чи одягу в економію без будь-якого співчуття до бідності їх»¹¹.

⁸ Там же. — Арк. 44—45.

⁹ Там же. — Арк. 50.

¹⁰ ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 182 (Канцелярія митрополита Київського й Галицького), оп. 1, 1842 р., спр. 48. — Арк. 1—3.

¹¹ Там же. — Арк. 5.

Філарет надіслав відповідь Протасову 18 листопада 1842 р., не взявши під захист протоієрея Завадського. Посилаючись на те, що за вказівкою Бібікова дослідження справи «щойно розпочалося особливо встановленою комісією», Філарет писав: «Я не можу повідомити вашій ясновельможності своєї думки щодо справедливості прописаного Завадським»¹². Філарет явно кривив душою, стаючи на бік поміщиків та їхніх економів. Це й вирішило справу Завадського — і в Києві, і в правительствуючому Синоді.

На початку грудня Київська духовна консисторія розглянула справу і наказала покарати Завадського, звинувативши його в тому, що він «почав підбурювати селян» проти адміністрації Кагарлицького маєтку генерала Трощинського. З рішенням консисторії ознайомили Якова Завадського, сподіваючись, що це заспокоїть його. Проте сталось інакше. Завадський ще наполегливіше заповзівся проводити антикріпосницьку агітацію. Протокольний запис свідчить, що він «намовляв і відставних солдатів», закликаючи їх «приєднатися до нього і обіцяючи селянам зробити якесь особливе добро, за яке вони, за його словами, мали відправити в Росію» прокламацію, що називалася «Оголошенням». Суть прокламації в тому, що селяни не повинні коритися економам, управителям та поміщикам. Філарет звелів, щоб Завадського, з метою «попередження шкідливих наслідків, що можуть настати від його повчань селян», «утримати від священницьких дій до розв'язання справи»¹³.

Слідство велось у Кагарлику й Києві одночасно поліцейськими чиновниками і духовенством. Поліцейські не поспішали вивчати справу. Члени комісії духовної консисторії діяли активніше. 5 січня 1843 р. один з них — священник Максим Левицький — подав рапорт у консисторію, де повідомляв, що хоча він «нічого особливого не відкрив», але й не наважується приховувати гіркої правди про становище кріпосних селян. Левицький писав: на панщині процвітає сваволя економів та управителів, на тяжкі роботи виганяють навіть вагітних жінок. Застосовують тілесні покарання без суду і слідства. Завадський, прийшовши на польові роботи влітку і побачивши померлих дітей та немовлят, заступився за селян, розпорядився всіх жінок з малими дітьми відправити додому. Підійшовши впритул до Новаковського, Завадський вказав на жакливу картину і гнівно попередив, що якщо той і «надалі буде ганяти (жінок. — Г. М.) з дітьми на панщину», то він вимагатиме покарання. На це Новаковський зухвало заявив: «Яке він має право відпускати з панщини людей?!». Тоді Завадський, звернувшись до селян, сказав, що якби «вони з ним об'єдналися, то одного Новаковського могли б перемогти»¹⁴. Слідством було встановлено, що поміщицька адміністрація користувалася безмежною владою над селянами, і на доказ наведено ряд жакливих фактів.

На заклики Завадського до селян «діяти з ним одностайно» проти кріпосників Новаковський відповів погрозами фізичної розправи, оскільки побоювався «непристойного розголошення способу економічного управління» маєтком. Управитель написав донос на Завадського київському губернаторові, митрополиту Філарету і правительствуючому Синоду. Звинувачення множились: за агітацію серед селян проти поміщиків, за заклики не відбувати панщини, за схилення на свій бік священників сусідніх приходів, за порушення церковних обрядів та ін. Доноси оберталися нескінченними розслідуваннями, допитами, протоколами, постановами консисторії та резолюціями митрополита. Справа протоієрея Завадського стала предметом докладного вивчення в канцеляріях київського губернатора, київського генерал-губернатора, в канцелярії митрополита, в інших відомствах. У травні 1843 р. митрополит

¹² Там же. — Арк. 13.

¹³ ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 127, оп. 882, 1842 р., спр. 193. — Арк. 5.

¹⁴ Там же. — Арк. 7.

Філарет переводить Завадського з Кагарлика до Києва протоієреєм Андріївської церкви.

Андріївська церква будувалась за проектом видатного архітектора В. В. Растреллі. На початку 40-х років XIX ст. Андріївська гора, на якій зводилась церква, була без догляду. На ній паслась худоба, не було ніякої огорожі, схили руйнувались дощами й талими водами. Щоб урятувати церкву, місцеві органи влади утворили будівельну комісію для проведення капітальних робіт. Комісія склала план укріплення гори. У 1844—1846 роках на схилах посадили фруктові дерева, церкву обнесли огорожею. У 1849—1855 роках біля церкви було споруджено двоповерхове кам'яне приміщення.

На долю протоієрея Завадського випала організація будівельних робіт. Він брав участь у складанні плану укріплення гори та його здійсненні, керував посадкою дерев. Проте не припиняв і агітації. У Києві вона набула дещо інших форм і розмірів. Завадський схилив на свій бік майже весь персонал церкви і разом з ним домігся від місцевої влади постановки перед урядом питання про полегшення долі селян. Вимога ця висувалася губернаторові, митрополитові, міській думі та ін. Як і слід було чекати, селянські заступники скрізь дістали відмову. Але Завадський не втрачав надії.

Наприкінці червня 1843 року протоієрей склав і надіслав колективну скаргу на ім'я імператора. Крім самого Завадського, її підписали шестеро осіб: священник Залеський, диякон Логвиновський, дячки І. Чорба і П. Надемський, пономарі І. Захаревич і К. Волиховський. Обравши приводом питання про підвищення плати церковним служителям, автори листа зазначали і його витoki. Церква постачалася військовими поселеннями. Проте останні самі перебували в тяжкому становищі і практично не могли утримувати духовенство. Панщина в поселеннях вкінці підірвала матеріальні основи поселян. З тих самих причин не могли утримувати церкву й кріпосні селяни. На цій підставі і порушувалось питання про необхідність змін у становищі селян.

Канцелярія імператора передала скаргу обер-прокуророві Синоду Протасову. Той зробив доповідь на засіданні правительствующого Синоду. Протасов і Синод засудили скаргу. Але щоб показати себе справжніми «охоронцями порядку», члени Синоду звинуватили авторів скарги в порушенні субординації. У виданому наказі Синод запропонував київському митрополитові Філарету «висловити прохачам суворе зауваження за те, що вони зважились турбувати г. імператора поза безпосереднім своїм начальством»¹⁵. Наказувалося викликати всіх винуватців і допитати, «хто з них головна причина цієї дії, і, роглянувши, представити» зі своєю думкою.

Допит відбувся 13 грудня 1843 р. Усі підтвердили, що «протоієрей Яків Завадський подав першу думку просити г. імператора». Допитувані додали: «Ми довго не погоджувалися, але протоієрей Завадський сказав: «Якщо справа торкнеться відповідальності, я сам буду відповідати»¹⁶. Ця рішучість справила вплив, і документ був підписаний. Митрополит наказав взяти від церковнослужителів розписки із зобов'язанням надалі ніколи не звертатися з подібними скаргами до імператора без відома світського й духовного начальства, що й було виконано.

На допиті, який відбувся наступного дня, Завадський поведив себе мужньо і на всі запитання відповідав з гідністю. Уже перше звинувачення, що скарга написана й підписана ним особисто, він відхилив як бездоказове. Самі підписи церковнослужителів, сказав Завадський, свідчать про «їхню і мою спільну згоду», хоча й визнав, що текст скарги написав він, і висловив подив щодо висунутого проти нього звинувачення у тому, що скаргу було надіслано прямо імператорові без дозво-

¹⁵ ЦДІА УРСР у м. Києві.— Ф. 127, оп. 809, 1843 р., спр. 163.— Арк. 4.

¹⁶ Там же.— Арк. 6.

лу місцевого начальства. Він підкреслив, що законами не заборонено звертатися безпосередньо до монарха. До того ж у проханні Андріївського причету немає нічого злочинного, «воно є важливим з погляду політичного», бо стосується поміщиків і економів, які управляють кріпосними селянами деспотичними методами. На закінчення Завадський написав: якщо влада не зрозуміє потреб селянських і засудить його, то чи сховається він «від утисків у гори», чи «відійде навіть у гроб», але не упокориться¹⁷. Київська духовна консисторія наказала: «Оголосити сувору догану протоіерею Завадському як такому, що спонукав інших до рішення турбувати г. імператора проханням без відома начальства, а іншому причету — суворе зауваження»¹⁸.

21 липня 1844 р. Правительствующий Синод розглянув справу протоіерея Завадського. З доповіддю і пропозиціями виступив обер-прокурор Протасов, який охарактеризував поведінку Завадського «як вимогання при виконанні християнських треб» і зажадав покарання. Синод ухвалив дуже довгий наказ, що засуджував Завадського за всіма пунктами. Справедливе звинувачення Завадським поміщиків та їхніх економів і управителів Синод назвав «неправдивим доносом», засудивши протоіерея і щодо «підбурювання селян» маєтку Трошинського.

Розслідування затягнулося, і Синод просив київського генерал-губернатора Бібікова «зробити розпорядження, щоб ...слідча комісія привела до негайного завершення доручену їй справу». Правительствующий Синод ухвалив: заборонити Завадському відвідувати Кагарлик без відома слідчої комісії; митрополитові київському Філарету і Київській духовній консисторії негайно закінчити розгляд справи Завадського¹⁹. Філарет у вирішенні питання пішов ще далі. Він кваліфікував дії Завадського як кримінальний злочин і наказав передати справу до судових органів. Консисторія надіслала справу Завадського до київської палати кримінального суду. Палата горою стояла за поміщиків і визнала «донос протоіерея Завадського про зловживання Новаковського надто перебільшенням». Водночас палата інкримінувала Завадському дискредитацію економів та управителів і «залучення селян до скарг та інших негідних дій, які належать до послаблення й розладу належної поваги і покорнності щодо правлячої влади»²⁰. Для винесення остаточного вироку палата кримінального суду передала справу до київського повітового суду, де вона надовго затрималася. Так розпочалося кримінальне переслідування Завадського за антикріпосницьку агітацію.

Поки тривало судове розслідування²¹, Завадський збирав матеріали проти своїх ворогів. Він заручився важливими свідченнями селян, священників, відставних солдатів на свою користь і продовжував боротьбу. За таких обставин у серпні 1844 р. на київській квартирі Завад-

¹⁷ Там же.— Арк. 8.

¹⁸ Там же.— Арк. 10. Статут духовної консисторії 1841 р. передбачав накладення на священнослужителів таких стягнень у адміністративному порядку: догана, тимчасове звільнення від виконання обов'язків, позбавлення місця, звільнення від служби, відлучення від церкви.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 127, оп. 882, 1842 р., спр. 187.— Арк. 37—39.

²⁰ ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 485 (Київська палата кримінального суду), оп. 1, 1843 р., спр. 1258.— Арк. 1.

²¹ У Київському повітовому суді справа Завадського про зловживання поміщицької влади розглядалась 18 років і розрослась до 896-ти аркушів. 23 липня 1847 р. суд виніс попередню ухвалу: оскільки управитель маєтку Новаковський помер, «судження про нього припинити» (Київський облдержархів.— Ф. 228, оп. 1, 1842 р., спр. 685.— Арк. 823.). Завадський з цим не погодився і виступив з вимогою покарати спадкоємців і захистити селян від насильства. З розглядом цієї частини справи суд всіляко зволікав. Після смерті Завадського (1855 р.) його сім'я продовжувала цю по суті безнадійну за тодішніх умов судову справу аж до 1860 р. Що ж стосується Київської духовної консисторії, то в її журналі 16 вересня 1855 р. з'явився запис: «Оскільки протоіерей Завадський уже помер, то справу цю виробництвом припинити і здати, як належить, в архів» (ЦДІА УРСР у м. Києві.— Ф. 127, оп. 882, 1842 р., спр. 193.— Арк. 62).

ського (його сім'я, як і до того, жила у Кагарлику) поселився М. І. Гулак. Будучи юристом, він міг подавати Завадському кваліфіковану допомогу у захисті від переслідувань. З осені 1844 року в діях Завадського сталися зміни — сміливість його виступів набула продуманого характеру, наполегливість підкріплювалася фактами, обґрунтованими доказами. Людина з антикріпосницькими настроями, що сама шукала спільників і уміла переконувати інших — духовних осіб, селян, відставних солдатів — не могла не зблизитись з Гулаком: задум організувати таємне товариство і собі потребував одностудців, незадоволених режимом, твердих у своїх переконаннях.

Створення Гулаком Кирило-Мефодіївського таємного товариства — важлива політична подія у визвольному русі народів Росії й України. І сталася вона на квартирі Завадського. Товариство проіснувало недовго, однак лишило глибокий слід у народі. І хоча Завадський не належав до кирило-мефодіївців, але товаришував, спілкувався з ними, зокрема повідомляв про події в маєтку Трошинських. Гнів і обурення породила у членів товариства жорстока розправа адміністрації маєтку й поліції з 16-річною кріпачкою Трошинських Меланією Хамковою влітку 1846 р.²² Цей злочин, який призвів до смерті дівчини, набув широкого розголосу саме в той час, коли кирило-мефодіївці шукали шляхів зближення з народом.

У науці залишається нез'ясованим одне важливе питання біографії Завадського — місце його проживання у Києві. Інтерес до цього пов'язаний насамперед з тим, що в його будинку було засноване Кирило-Мефодіївське товариство. Дослідники різних поколінь і професій називали декілька вулиць Києва, де Завадський жив і де збиралися кирило-мефодіївці: Кадетська (тепер вул. Леніна), Стрілецька та ін. Для уточнення питання наведемо свідчення архівних документів, у тому числі й заяви Завадського, зроблені ним у ході розслідування справи.

Прибувши до Києва у червні 1843 р., Завадський зупинився на квартирі міського чиновника Назимка у Старокиївській частині міста, де і прожив до кінця липня. Потім кудись переїхав. Куди ж? На запит головні слідчої комісії у згаданій справі, чиновника особливих доручень київського губернатора О. О. Царьова від 4 серпня 1848 р. про місцепроживання протоієрея Завадського Київська духовна консисторія відповіла 5 серпня того ж таки року: «...протоієрей Яків Завадський має тепер місце проживання у Старокиївській частині м. Києва в церковному будинку поблизу церкви Десятинної-Миколи»²³.

Десятинна церква — пам'ятка стародавньої архітектури, побудована у 996 р. — двічі зазнавала розгрому в XII—XIII ст., а в 1240 р. була зруйнована монгольськими завойовниками і перетворена на купу руїн. Перші розкопки на місці церкви здійснені під керівництвом Петра Могили в 1635 р. Після розчистки майданчика від сміття П. Могила звелів звести у південно-західному кутку стародавньої споруди невелику церкву. Проте закінчити будівництво йому не пощастило, воно завершилось тільки у 1654 р. У 1828 р. розпочалося будівництво церкви за проектом В. П. Стасова, названої церквою Миколи і Малою Десятинною церквою, тривало воно до 1842 р.²⁴ Біля храму поставили неве-

²² ЦДІА УРСР у Києві. — Ф. 442, п. 457, 1846 р., спр. 6. — Арк. 50.

²³ Київський облдержархів. — Ф. 228, оп. 1, 1842 р., спр. 685. — Арк. 257, 713.

²⁹ березня 1844 р. О. О. Царьов наказав пристапу Старокиївської частини Рикову вручити пакет Завадському, що живе «в церковному будинку біля церкви Десятинної-Миколи». Риков вручив пакет, а Завадський дав розписку в одержанні: «Відношення п. чиновника особливих доручень при Київському цивільному губернаторі Царьові за № 158 про прибуття на 3-тє число квітня цього року на слідство до м. Кагарлика мною одержано. 30 березня 1844 р. Київ. Протоієрей Яків Завадський» (Там же. — Арк. 306—307).

²⁴ *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 279, 290—291; *Каргер М. К.* Древний Киев // Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1961. — Т. 2. — С. 10, 14, 20.

личку цегляну прибудову, яку Завадський, поселившись у ній, назвав «Палаткою». Тому на запитання про своє місцепроживання відповідав: живу в «Старокиївській частині м. Києва у Палатці оної церкви»²⁵. Саме в цьому приміщенні і було засноване Кирило-Мефодіївське товариство, тут зустрічались його члени.

У 1847 р. кирило-мефодіївців було піддано арештам. Яків Завадський купує будинок у Старокиївській частині по вул. Стрілецький, 43, і перевозить до нього з Кагарлика свою сім'ю: дружину Олександру Іванівну (в дівоцтві Ааронську) і чотирьох дітей. У 1852 р. Завадський захворів і більше вже не міг активно діяти, але через своїх довірених особ продовжував боротьбу. Та сили його полишали, й у вересні 1855 р. він помер.

Антикріпосницька агітація Завадського не мала, очевидно, ні продуманої стратегії, ні політичної мети. Він діяв один, щиро вірив, що його послання принесуть полегшення селянам.

Рівень суспільно-політичного мислення Завадського, звичайно ж, не сягав критики основ тодішнього суспільного ладу — у нього йшлося переважно про факти сваволі й деспотизму окремих поміщиків та їхніх посіпак. І все ж навіть на такі дії зважувався далеко не кожний, а тільки людина чесна, гуманна й мужня, яка своїм заступництвом за покривджених й викликала співчуття з боку кирило-мефодіївців.

* * *

В статье освещается антикрепостническая деятельность священника Якова Завадского (1790—1855) накануне отмены крепостного права в России. Выступления в защиту крестьян и против крепостничества стали предпосылкой сближения Завадского с представителями Кирилло-Мефодиевского общества (прежде всего — с Н. И. Гулаком). Как свидетельствуют архивные документы, это общество было основано именно на квартире у Я. Завадского возле бывшей Десятинной церкви, где проживал один из основателей указанного общества — Н. И. Гулак и где собирались кирилло-мефодиевцы.

²⁵ Київський облдержархів.— Ф. 227, оп. 1, 1842 р., спр. 685.— Арк. 799, 802.

ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА

Запорізький міськомкомсомолу на базі Будинку політичної освіти обкому партії організував міський політичний дискусійний клуб. У ньому — близько 400 членів. Відбулося 11 засідань, на яких обговорені проблеми перебудови і соціалістичної демократії, формування життєвої позиції молоді, її дозвіллі, неформальних груп, сучасної музики. З успіхом пройшли також засідання,

присвячені «білим плямам» історії. В них брали участь також історики, політологи, юристи, партійні й комсомольські працівники, ветерани — серед них комсомольці 20-х років, колишні керівні працівники, люди, які зазнали репресій. Обговорення закінчувались переглядом кінофільмів «Учора була війна», «Холодне літо 53 року». Спорили про них, як і про «Зубра», «Дітей Арбату»,

«Московську вулицю», твори Айтматова і Шатрова, мемуарну літературу.

Вільний обмін думками збагачує уявлення молодих людей про наш складний світ, перебудову, учить культурі дискусії і поступово, крок за кроком формує їхній світогляд. У ході засідань виявляються молодіжні лідери. Багато хто з них уже стали керівниками політклубів.

О. М. Черниш

* * *

12—13 січня 1988 р. в Москві відбувся черговий пленум Правління Філософського товариства СРСР. В його роботі взяли участь 92 члени Правління (вони репрезентували 44 відділення Товариства), 15 членів центральної ревізійної комісії Товариства, а також 30 гостей.

З вступним і заключним словом виступив президент ФТ СРСР академік І. Т. Фролов.

Пленум заслухав і обговорив доповідь першого віце-президента ФТ СРСР проф. В. І. Столярова «Про хід перебудови у Філософському товаристві СРСР у світлі рішень його IV з'їзду», повідомлення віце-президента ФТ СРСР члена-кореспондента АН СРСР М. І. Лапіна про доопрацювання проекту нової редакції Статуту ФТ СРСР і повідомлення члена Президії ФТ СРСР проф. А. І. Ракітова про журнал ФТ СРСР. У дискусії взяли участь 20 членів правління.

З обговорюваних питань ухвалені відповідні постанови.

Інф. «Філософ. думки»

* * *

20—23 квітня 1988 р. в Одесі на базі Південного наукового центру АН УРСР відбувся семінар з проблем логіки, психології і семіотики діяльності на тему «Раціональність і семіотика поведінки». Його організували Республіканське бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, Інститут філософії АН УРСР і Одеське відділення кафедри філософії АН УРСР. Вчені з Москви, Ленінграда, Києва, Новосибірська, Свердловська, інших міст країни обговорювали основні аспекти моделювання раціональної і емоційної по-

ведінки, логіко-семіотичні форми її організації. Було підбито підсумок теоретичним дослідженням в цій галузі, здійсненим на аналогічних семінарах в Києві (1986 р.) і в Полтаві (1987 р.), окреслено основні контури і підходи до нових галузей аналізу таких важливих сторін життя людини, як раціональне й ірраціональне, раціональне й емоційне, усвідомлене і неусвідомлене в поведінці. За матеріалами комплексного, інтегративного висвітлення цієї проблеми видано брошуру.

О. С. Кирилюк

* * *

III Республіканська філософська школа молодих учених «Проблема людини як предмет філософського дослідження» відбувалася з 29 квітня по 9 травня 1988 року в Алушті. Її організували: Українське відділення ФТ СРСР, ЦК ЛКСМУ, Інститут філософії АН УРСР.

У роботі школи взяли участь 130 чоловік — представники 56 організацій з 34 міст (в тому числі з 19 областей УРСР, а також з Москви, Ленінграда, Тбілісі, Свердловська). Лекції читали 19 лекторів з 10 наукових організацій Москви, Києва, Тбілісі, Ленінграда. Прослухано 19 доповідей, проведено 2 «круглих столи» і зустріч з представниками редакції журналу «Філософська думка».

Розглянуто широке коло питань, що стосуються процесу становлення особи, різних сторін культурної еволюції людини, взаємозв'язку особистісного і соціального розвитку. У центрі уваги учасників стояли проблеми перебудови і демократизації нашого суспільного життя, відновлення історичної правди, аналізу суперечностей, притаманних соціалістичному

суспільному розвитку. Зроблені доповіді викликали жвавий інтерес учасників, численні дискусії.

С. В. Пролеєв

* * *

2 травня 1988 р. в Київському будинку вчених АН УРСР відбулася зустріч співробітників творчого госпрозрахункового об'єднання «Перспектива» секції прикладної психології при Українському республіканському правлінні ВНТ РЕЗ ім. Попова з ініціативною групою американських психотерапевтів, які прибули в нашу країну з візитом миру, дружби і співробітництва. Обговорювались сучасні методи психорегуляції, психотерапії і психічного розвитку людини, проведено практикум.

Американці поділилися досвідом в галузі контролюваного уявлення, медитації, арт-терапії і аналізу несвідомих психічних процесів. Їхні практичні розробки ґрунтуються на психоаналізі Фрейда, аналітичній психології Юнга, на аутотренінгу Шульца, асхиосинтезі Ассаджіолі і редукованих методах буддійської медитативної практики. Мета їх — одержання терапевтичного ефекту. Співробітники ТГО «Перспектива» поділилися досвідом в справі психорегуляції і психічного розвитку. Мету своїх розробок, орієнтованих, на відміну від педагогічної психології в основному на дорослих людей, вони вбачають в одержанні ефекту розвитку.

Після практикуму відбувся неформальний обмін досвідом.

*О. Г. Бахтіярова,
А. В. Чистяков*

* * *

І. І. Артеменко, О. П. Моця

ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

(За археологічними даними)

АРТЕМЕНКО Іван Іванович — член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, завідуючий відділом Інституту археології АН УРСР. Галузь наукових інтересів — археологія і стародавня історія епохи енеоліту-бронзи Східної Європи. Автор понад 140 праць з цієї тематики, співавтор п'яти томної «Історії Білоруської РСР», десяти томної «Історії Української РСР», три томної «Історії Києва» та ін. У нашому журналі друкується вперше.

МОЦЯ Олександр Петрович — кандидат історичних наук, завідуючий сектором Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст з археології епохи Київської Русі. Співавтор монографій «Славяне и Русь» (К., 1979), «Древности Среднего Приднепровья» (К., 1981), «Земли Южной Руси в IX—XIV вв.» (К., 1985) та ін. У нашому журналі друкується вперше.

Питання про проникнення і поширення християнства на Русі привертало і привертає увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних спеціалістів. Інтерес дослідників до світових релігій періоду середньовіччя пояснюється роллю релігійного світогляду в житті тогочасних суспільств. Християнство як одна з таких релігій стало типовою формою феодальної надбудови європейських середньовічних держав поступово, після 800-річного періоду боротьби за панівне становище в різних куточках континенту (VI—VIII ст. — у західних готів, в Кордові, у франків, на сучасній території Англії й Саксонії; IX—X ст. — у Великій Моравії, Болгарії, Польщі, Чехії, Київській Русі, Угорщині; XI—XIII ст. — в Данії, Норвегії, Швеції, Пруссії, Східній Прибалтиці та ін.), що було наслідком нерівномірності історичного розвитку різних суспільств і опору новому віровченню з боку широких народних мас.

При висвітленні процесів введення християнства у східнослов'янському регіоні дослідники використовують в основному письмові джерела. Однак слід пам'ятати, що відомості давньоруських літописів, як і дані інших літературних пам'яток доби середньовіччя, здебільшого виходили з-під пера церковників і тому часто були вельми суб'єктивними й тенденційними. Не поліпшували справу й наступні редакційні правки, коли певні частини тексту з різних, цілком «земних» причин перероблювались: хай то була вимога князя чи зміна політичної орієнтації. Крім того, внаслідок ряду обставин до нас просто не дійшли

(або ж дійшли фрагментарно) багато які документи тієї доби. Отож, не дивно, що певні історичні питання дослідникам доводиться «моделювати» якоюсь мірою умовлядно. Останнє інколи призводить до суперечливих суджень, як, наприклад, в питаннях про те, кого з князів було охрещено за патріарха Фотія, про роки й обставини хрещення Київського князя Володимира Святославича (в «Повісті временних літ» наявні принаймні три версії цієї події), про дату введення християнства в Київській Русі (хронологічні розбіжності сягають тут чотирирічного періоду — від 987 до 990 р.)¹.

Довірливе, некритичне ставлення до письмових джерел в деяких випадках приводило до хибних історичних висновків. Так, у працях вітчизняних дослідників дореволюційного періоду християнству інколи приписувалась роль першопричини в процесі переходу слов'ян від первіснообщинного до феодального суспільства; вважалося, зокрема, що воно самостійно, активно проникло в ідеологію народних мас. Звичайно, такі висновки не відповідають дійсності. Як відзначав Ф. Енгельс, «...погляд, за яким релігія має значення вирішальної підойми світової історії, зводиться кінець кінцем до чистісінького містицизму»². Дослідженнями радянських вчених встановлено, що перехід східних слов'ян до нової релігії диктувався політичними потребами класу феодалів. Відзначаючи позитивні й негативні наслідки введення християнства в Київській Русі, вчені розходяться тільки в акцентуванні соціальних, політичних і культурних аспектів цього явища. Однак в усіх випадках йдеться не про якусь «прогресивність» релігії загалом, а тільки про релігійну ідеологію, яка становить її частину. Під релігійною оболонкою може відбуватись руйнування якихось ідеологічних ілюзій, нагромадження елементів істини, зміна світоглядних орієнтацій тощо. Релігія ж загалом, будучи сліпою вірою в надприродне, навряд чи відігравала позитивну роль в історичному процесі³.

Для дальшого поглиблення аналізу одного з актуальних питань давньоруської історії — питання про час і обставини введення християнства в Київській Русі — уявляється доцільним і перспективним комплексне використання письмових, етнографічних, а також археологічних джерел. Серед останніх можна назвати храмові споруди, деякі категорії речей і поховальні пам'ятки, які становлять собою матеріальне вираження ритуалу, пов'язаного з ідеологічним релігійним комплексом. Аналіз археологічних матеріалів тієї доби дозволяє конкретніше і повніше висвітлити процес поширення нової релігії, набагато об'єктивніше простежити боротьбу старого й нового в світогляді народних мас, перевірити деякі свідчення інших джерел.

Хрещення Русі при Київському князеві Володимирі Святославичі по суті становило собою лише найпомітніший історичний факт: офіційне введення нової релігійної віри. Цій події передував довгий період проникнення християнства, адже «поширення релігійних поглядів є процесом набагато тривалішим, ніж визнання тієї чи тієї релігії офіційним віросповіданням»⁴. Початок проникнення християнських ідей в східнослов'янське середовище деякі археологи датують (щоправда, гіпотетично) періодом існування черняхівської культури в першій чверті I тисячоліття нової ери⁵. На нашу думку, нині нема вагомих фактів на підтримку такого твердження. Більш переконливою здається протилежна точка зору, висловлена В. В. Седовим, який провів широкі дослідження по всьому арсалу поширення згаданої культури. Він слушно міркував:

¹ Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами // Вопр. истории.— 1984.— № 6.— С. 34—47.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 205.

³ Муравьев Ю. А. Религия: вера, иллюзия, знание // Сов. этнография.— 1980.— № 4.— С. 86.

⁴ Тихомиров М. Н. Древняя Русь.— М., 1975.— С. 262.

⁵ Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Сов. археология.— 1963.— № 1.— С. 59—60.

якщо припустити проникнення християнства в світогляд певних груп населення, то найвиразніші прояви цього процесу мають простежуватись, згідно з відомостями стародавніх авторитетів, на Подунайських землях і в Причорномор'ї. Насправді ж спостерігається протилежна картина — трупопокладень з західним орієнтуванням голови (що, на думку прихильників гіпотези про вплив християнства на носіїв черняхівської культури, є головним аргументом на користь їхнього припущення) у цих районах майже нема, а їх концентрація простежується далеко від названих місць⁶. В одній зі своїх останніх праць автор першого з розглядуваних припущень, вже не наполягаючи на тезі про поширеність християнства серед населення черняхівської культури, писав лише, що «в появі могил з західною орієнтацією... відобразилась насамперед поява нових ідеологічних уявлень»⁷.

Ситуація змінюється в другій половині I тисячоліття, в період остаточного розкладу первіснообщинного ладу й формування у східних слов'ян класового суспільства. Крім даних письмових джерел (про хрещення русів 860 р., прийняття християнства княгинєю Ольгою, існування церкви св. Іллі у Києві та ін.), за свідченнями археології у деяких східнослов'янських племен — полян, волинян — починає застосовуватись обряд поховання померлих в могильних ямах під курганними насипами. Перехід до поховань такого типу є однією з основних вимог християнської релігії. Після офіційного введення християнства цей обряд, як показав Б. О. Рибаків у праці про древності Чернігова, набуває поширення і в інших східнослов'янських районах. Крім цього, в похованнях подекуди вже зустрічаються хрестовидні підвіски, які були символами нової віри й водночас прикрасами⁸. Але в цілому на Русі продовжували панувати старі, дохристиянські вірування. Про це свідчать зображення язических божеств, багато деталей похоронної обрядовості, насамперед спорудження курганного насипу над могильною ямою, а також численні досліджені капища. Одне з таких капищ було досліджене київською археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР в Києві по вул. Володимирській, 3. Воно становило собою споруду у вигляді подовженого з півночі на південь прямокутника довжиною 7 м і шириною 1,75 м з шістьма опуклими, симетрично розташованими виступами, що примикають до нього з півночі, сходу і півдня. На думку дослідників, це могло бути дохристиянське святилище, створене в 980 р. київським князем Володимиром для нового пантеону з шести божеств на чолі з Перуном⁹.

Дохристиянські культові споруди відомі і в інших районах Східної Європи, зокрема на території древлян і кривичів¹⁰. В північних районах східнослов'янської території особливу увагу привертає святилище Перуна під Новгородом Великим¹¹. Центральна частина цього святилища становила собою трохи піднятий круглий майдан діаметром 21 м, оточений ровом шириною до 7 м і глибиною до 1 м, у вигляді 8-ми симетрично розташованих пелюсток-чаш, на дні яких помітні залишки ритуальних вогнищ. В центрі майдану була дерев'яна статуя Перуна, а пе-

⁶ Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 103.

⁷ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // Свод археологических источников по археологии СССР.— М., 1983.— Вып. ДІ.— 22.— С. 16.

⁸ Недошивина Н. Г. Средневековые крестовидные подвески из литого серебра // Сов. археология.— 1983.— № 4.— С. 222—225.

⁹ Толочко П. П., Боровский Я. Е. Язычицьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 3—7.

¹⁰ Русанова И. П. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура Древней Руси.— М., 1966.— С. 233—237; Седов В. В. Языческие святилища Смоленских кривичей // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— М., 1962.— Вып. 87.— С. 63.

¹¹ Седов В. В. Древнерусское языческое святилище в Перыни // Там же.— М., 1953.— Вып. 50.— С. 92—103.

ред нею — жертovníк. Археологічні дані підтверджуються й текстами договорів 911 та 944 рр. між молодого східнослов'янською державою і Візантійською імперією. У цих текстах протиставляються русини й християни (візантійці).

В останньому десятиріччі X ст. православна церква, ставши частиною державного апарату, починає спиратись у своїх справах на підтримку (якщо виникала така потреба — то й на збройну) князівського двору. Свідченням втручання держави у справу «вибору віри» є археологічні дослідження в Новгороді, де експедиції під керівництвом В. Л. Яніна вдалося встановити факт знищення частини міста під час хрещення його жителів — з метою залякування противників християнської релігії¹².

Для історичного періоду від кінця X ст. до навали орд Батия на початку XIII ст. дослідники вважають доцільним виділення двох етапів церковної історії: кінець X — друга половина XI ст., коли основним джерелом прибутків церкви була десятина, і рубіж XI—XII — початок XIII ст., коли формується земельна власність церкви і остання стає повноправним феодалом тодішнього суспільства¹³. З моменту введення християнства й до 40-х років XIII ст. на Русі було засновано 16 епархій. Країна вкрилась густою сіткою приходів і монастирів. Вважається, що було збудовано близько 10 тис. церков¹⁴. Величезний апарат церковників чинив постійний тиск на широкі народні маси. Археологія дозволяє уточнити багато які з деталей цього процесу.

Однією з основних категорій археологічних пам'яток, що виступають об'єктом досліджень в зазначеному напрямі, є комплекси давньоруської церковної архітектури, яких тільки на території Південної Русі на сьогодні налічується 69, що становить 42 відсотки усіх вивчених пам'яток давньоруського культового будівництва¹⁵. Незначне число відкритих і досліджених комплексів (порівняно з вищенаведеною цифрою 10 тис.) пояснюється сучасним рівнем розвитку археології, а також тим, що більшість дерев'яних церков, характерних для архітектури Київської Русі, не збереглась. У багатьох місцях виявлені тільки деталі оздоб (хороси, підсвічники, арки тощо). Але навіть така порівняно невелика вибірка монументальних споруд дозволяє простежити тенденцію поширення християнства на давньоруських землях.

Майже половина всіх досліджених на території Південної Русі церков розташована в Києві — не тільки адміністративній, а й церковній столиці Давньоруської держави протягом усього її існування. Істина й те, що число будов кінця X—XI ст. майже дорівнює відомим на сьогодні в Києві храмовим спорудам XII—XIII ст., тобто 15—16. Цей факт, безперечно, вказує на постійний і різнобічний тиск (у тім числі й через архітектуру), який чинили держава і церква на світоглядні переконання жителів «матері міст руських» з часу введення християнства. Така ж картина простежується і в Переяславі Руському (нині м. Переяслав-Хмельницький), зокрема, в дещо скромніших розмірах.

Інша ситуація спостерігається в більш віддалених від Києва землях: Чернігівсько-Сіверській, Галицько-Волинській та ін. Тут тільки в Чернігові відомий один храм XI ст., усі ж інші добре датовані комплекси (всього 22) належать до XII—XIII ст. Якоюсь мірою це, мабуть, можна пояснити специфікою періоду феодалної роздрібненості, коли місцеві князі в усьому намагались протиставити себе столиці Стародав-

¹² Янин В. Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город.— М., 1984.— Вып. 7.— С. 54—57.

¹³ Шапов Я. П. Церковь в системе государственной власти Древней Руси // Новосельцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 252—279.

¹⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— Киев, 1980.— С. 199.

¹⁵ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Свод археологических источников по археологии СССР.— М., 1982.— Вып. Е1.— С. 47—136.

ньої Русі. Але цей же факт свідчить і про поступове розширення і зміцнення в ті часи позицій церкви в більш віддалених від Середнього Подніпров'я районах Південної Русі. В інших районах Давньоруської держави спостерігаємо таку саму картину. Тільки в Новгороді і Полоцьку нині відомо по одному собору XI ст., всі інші належать до XII—XIII ст.

Згідно з повідомленнями письмових джерел, після введення християнства на Русі розпочалось повсюдне знищення дохристиянських капищ і требищ (деякі з них було вивчено археологами). Однак ті ж археологічні матеріали дозволяють говорити, що не всі дохристиянські святилища спіткала така доля. Так, привертає до себе увагу курганний могильник в с. Ушивка неподалік (за 40 км) від літописного Новгорода-Сіверського. У некрополі був цілий ряд багатих поховань, зроблених після введення християнства. Проте в його околицях не виявлено жодного укріпленого пункту, жителі якого (з імущих) могли б ховати своїх близьких з належною шаную і багатством. Поблизу, на березі річки Ласки, виявлено тільки два невеликі поселення сільського типу.

Цю таємницю якоюсь мірою пояснює розташування згаданої пам'ятки: поселення і могильник розташовані поблизу місця, де підземна річка виливається на поверхню і, утворюючи мальовничу, оточену деревами невеличку заводь, впадає у річку Ласку. На цьому місці довгий час стояла каплиця. Зіставляючи ці дані з повідомленнями літописів про те, що «наказав Володимир будувати церкви і ставити їх по тих місцях, де колись стояли кумири», можна з великою вірогідністю припустити, що в XI—XII ст., як і в більш ранні часи (тут же знайдено сліди слов'янського поселення третьої чверті I тисячоліття н. е.), слов'яни обожнювали названий чудовий куточок природи. Таке обожнення, за висловом відомого дослідника слов'янської міфології Є. В. Анічкова, є однією з форм релігійної свідомості. До святилища могли приходити й паломники з віддалених місць, у тім числі й представники імущих класів. Такий пункт приваблював і торговців прикрасами, не характерними для сільської місцевості. Частина їхнього товару згодом потрапляла у поховання.

Про характер і темпи поширення християнства на Русі свідчать також знахідки образків округлої й прямокутної форми (на півдні Київської Русі найчастіше зустрічаються зображення Марії, Георгія, Миколая), а також значна кількість натільних хрестиків, частина яких (насамперед прикрашених знаменитими емальми) становить й художню цінність. Але поряд з ними в шарах X—XIII ст., а також в закритих комплексах по всій території Київської Русі, відомі численні знахідки амулетів-оберегів, пов'язаних з дохристиянськими віруваннями східних слов'ян. Серед них вирізняються численні групи круглих підвісок з різноманітними орнаментами — символи сонця, місяця¹⁶, ікла різних звірів, що вважались оберегами від ворожих сил, глиняні писанки і т. ін. Заслужовує на увагу й розподіл деяких груп амулетів і християнських символів, зокрема, на півдні Київської Русі. Якщо «зоряні» обереги більше концентруються в закритих комплексах на території дніпровського Лівобережжя, то на Правобережжі частіше зустрічаються символи Перуна. Мабуть, це пов'язано з неординаковою популярністю різних божеств в окремих регіонах східнослов'янського світу в I тисячолітті, що дістало відображення і в матеріалах наступних століть. Водночас символи християнської релігії зустрічаються в основному в Києві та на його околицях, звідки поширювалась державна релігія, а також у великих південноруських міських центрах — опорних пунктах нової віри.

Нерідко різноманітні амулети зустрічаються разом, адже поклоніння одразу декільком божествам взагалі характерне для язичницького світогляду. Але найцікавішим є те, що дохристиянські обереги і хри-

¹⁶ Даркевич В. П. Символи небесних светил в орнаменте Древней Руси // Сов. археология. — 1960. — № 4. — С. 60—61.

стианські символи часом знаходять в одному разку намиста, разом з іншими різноманітними прикрасами. Крім того, злиття дохристиянських і християнських символів чітко простежується в ряді округлих підвісок (символ сонця), в середині яких зображено хрест, а також в амулетах типу знайденого на території удільного міста Вщиж (Чернігівські землі) кабанячого ікла з заклинальним написом: «...Г[оспод]и помози рабу своему Фоме»¹⁷. Яскравим прикладом релігійного синкретизму є також медальйони-змійовища, з одного боку яких зображені християнські святі, а з другого — оповита зміями голова. На життєздатність старих дохристиянських вірувань в християнську епоху вказують багато творів прикладного мистецтва, котрі, особливо жіночі прикраси, були буквально заповнені дохристиянською символікою¹⁸. На браслетах часто зображались жінки в танку, скоморохи, гусяри та багато інших сюжетів, які засуджувались церквою як язичницькі.

Після введення християнства сталися істотні зміни і в похоронному обряді, традиції якого формуються під впливом нових ідеологічних візій¹⁹. Церква прагнула викоринити насамперед обряд інгумації, який східні слов'яни практикували майже до кінця I тисячоліття. В окремих районах Русі цей обряд зберігався аж до кінця XI — початку XII ст. Ще літописець Нестор застав у в'ятичів звичай спалювати померлих і зберігати їхній прах в урнах²⁰. В IX—X ст. під впливом різних факторів (соціально-економічний розвиток суспільства, зміна ідеологічних поглядів і світоглядних орієнтацій та ін.) в багатьох районах східнослов'янських територій відбувається перехід до трупоспалення під курганним насипом на рівні стародавнього горизонту, тобто повернення до дохристиянського в своїй основі похоронного обряду. Характерною рисою старих вірувань була наявність в похованні супровідного інвентаря — побутових речей (ножі, кресала, бруски), прикрас (персні, браслети, сережки), стравниць (глиняних посудин) з похоронною їжею — або частин жертвних тварин, зброї, інколи — рабів-наложниць. Всі перелічені елементи обрядовості церковники намагались викоринити, наві'язуючи замість них християнські норми: поховання в землі, в ґрунтовій могилі без будь-якого супровідного інвентаря. Але з самого початку введення християнства в Київській Русі візантійський обряд поховання був принципово змінений, причому, безперечно, під впливом східно-слов'янського етносу. Слов'яни ховали померлих раз і назавжди, тоді як в Греції кістки померлих через певний час переховувались в особливих приміщеннях — усипальницях або кімтіриях.

Б. Д. Греков писав: «Християнство на Русі, запозичене від греків і водночас не відмежоване повністю від заходу, виявилось у кінцевому підсумку не візантійським і не римським, а руським»²¹. На підтвердження цієї тези варто, крім відомостей про археологічні матеріали навести й декілька рядків з послання краківського єпископа Матвія Бернаруду Клервоському, датованого XII ст.²².

«Не желает упомянутый народ (руські.— Авт.)
Ни с греческой, ни с латинской церковью
быть единообразным,
но, отличный от той и от другой,
таинства ни одной из них не разделяет».

¹⁷ Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь.— М., 1953.— С. 120.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв.— Л., 1977.— С. 17.

¹⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 147.

²⁰ Шахматов А. А. Повесть временных лет.— Пг., 1916.— С. 13; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 274.

²¹ Греков Б. Д. Крещение Руси // Религия и церковь в истории России.— М., 1975.— С. 37.

²² Щавелева Н. И. Послание епископа краковского Матвея Бернаруду Клервоському об «Обращении русских» // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1976.— С. 115.

Специфіку релігійних вірувань східних слов'ян в XI—XIII ст. слід пов'язувати насамперед із значними пережитками стародавніх, дохристиянських звичаїв і традицій в ідеологічних поглядах народних мас. Яскравим прикладом такого релігійного синкретизму є численні поховання під курганними насипами (данина дохристиянській традиції), але в підкурганній ямі, що відповідало вже вимогам нової віри. Окрім поховань такого типу в XI—XIII ст. відомі як підкурганні могили на рівні стародавнього горизонту (дохристиянський обряд), так і безкурганні поховання в могилах (християнські в своїй основі) *. Добре датовані поховальні комплекси до середини XIII ст. дозволяють територіально і хронологічно простежити деталі процесу поширення християнства в Київській Русі.

Підкурганні поховання X—XI ст. в могильних ямах з'являються в основному одразу після введення християнства на Русі, вказуючи на певні успіхи нової релігії на Київщині (що мало й більш ранні передумови), в околицях Чернігова і Переяслава, а також в окремих районах Волині і Курського Посейм'я, що було зумовлено особливою увагою держави до названих територій. Слабко зачеплена в цей час християнізацією територія древлян (Східна Волинь), де в переважній більшості датованих комплексів зафіксовано дохристиянський обряд тропокладення на рівні стародавнього горизонту. Аналогічна картина спостерігається в межиріччя Десни і Сейму, де проживала східна група літописного племені сіверян. Така ж картина простежується і в більш пізні часи: в комплексах, датованих XI—XIII ст., на Київщині, Чернігівщині й Переяславщині у більшості випадків відзначено обряд поховання в могильних ямах, тоді як населення древлянської землі і східні сіверяни часто продовжували ховати померлих за дохристиянськими канонами.

Дохристиянський похоронний обряд якоюсь мірою зберігся на древлянській території навіть на останньому етапі існування давньоруської держави. Підтвердження цього — один з курганів XII—XIII ст., розкопаний біля м. Коростеня — стародавньої столиці цього племенного князівства. На всіх інших курганних некрополях в датованих комплексах відзначено тільки ямний спосіб поховання.

Загалом можна твердити, що нова релігія за часів стародавньої Русі мала значне поширення на Київщині і в околицях інших великих міських центрів. Не виключено, що наявність дохристиянського обряду поховання в інших місцевостях зумовлена й переселенням на південь Русі мешканців з північних територій, що диктувалося необхідністю поповнення людських ресурсів у зв'язку з постійною конфронтацією стародавніх русичів з ворожими ордами кочовиків. Крім того, в класовому суспільстві культура кожного етносу була неоднорідною, вона представлена різними субкультурами, носії яких посідали різне соціальне становище в даній людській спільності і могли по-різному ставитись до зовнішніх світоглядних імпульсів²³ (у розглядуваному випадку — до насильницького нав'язування нової релігії). Але хоч як би там було, на основі встановлених наукою фактів цілком правомірно зробити припущення, що якась частина населення (особливо рядового) районів, віддалених від міських центрів, в похоронних ритуалах дотримувалась дохристиянських традицій. З цього погляду особливо виділяються території древлян, східних сіверян і в'ятичів, де догми традиційних вірувань зберігались найдовше.

*Тут не розглядаються безкурганні поховання в Галицьких землях, де взагалі не практикувався підкурганний обряд похорону ні в I, ні на початку II тисячоліття н. е. Виявлення впливу (або його відсутності) християнства на похоронний обряд населення цієї території — одне з найближчих завдань середньовічної археології.

²³ Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса // Сов. этнография. — 1982. — № 1. — С. 14.

Але й та частина населення, яка схилилась до прийняття правил нової віри, все ж у своїй більшості продовжувала зводити над могилами кургани. Крім коростеньського, сьогодні досліджено ще декілька південноруських поховань XII—XIII ст., здійснених за дохристиянським ритуалом (Студениця, Буки, Переяслав-Хмельницький, Ніцаха та ін.). А в курганному похованні біля с. Липове зовсім недавно виявлено фрагмент гончарної посудини, характерної для початку XIII ст. Про збереження дохристиянських вірувань на території новгородської землі свідчить обряд спорудження жальників (похоронних пам'ятників); аж до XIV ст. залишки традиційних вірувань зафіксовані і в самому Новгороді. Під час археологічних досліджень на Іллінському розкопі в шарах дохристиянського періоду і під фундаментом кам'яної будівлі XIV—XV ст. виявлені залишки ритуального поховання коня²⁴. Все це свідчить про те, що дохристиянські звичаї в похоронному ритуалі зберігались протягом всього давньоруського періоду вітчизняної історії. На це ж вказує й та обставина, що коли обряд поховання і здійснювався за християнськими канонами (мабуть, під тиском священиків), то робилося це в багатьох випадках неохоче, немовби символічно. Це виражалось у похованні померлих в могилах глибиною всього 10—20 см, які зафіксовані в багатьох курганах на некрополях південноруської території.

Водночас в містах, під постійним контролем церкви і властей, християнський обряд насаджувався значно успішніше. Поховання в кам'яних саркофагах, в склепах, аркосоліях, під підлогою багатьох храмів, в датованих прикрасами ґрунтових могилах підтверджують це. Слід зважати тільки на те, що всі перелічені поховання є насамперед могилами привілейованих членів давньоруського суспільства (князів, феодалів, самих церковників), які активно переходили до нової віри і до сить рішуче підтримували її у зв'язку з меркантильними інтересами.

На сьогодні відомі датовані кінцем X — початком XIII ст. комплекси на безкурганних некрополях, частина яких, безперечно, була сільськими кладовищами. Тому слід відзначити й те, що канони православ'я за давньоруської доби виконувались і частиною простого сільського люду. Однак все ж не можна говорити про утвердження нових ідей в свідомості хоча б якоїсь частини народних мас як про якусь однозначно тріумфальну перемогу. Прийняття християнської доктрини частиною простого люду було пов'язане, скоріше за все, з посиленням феодалної експлуатації, адже на Русі, як і в інших середньовічних державах, однією з основних функцій християнства була компенсаторна, тобто функція пом'якшення суперечностей, об'єктивно наявних між антагоністичними класами. На гнобителів, за цією доктриною, чекало покарання, щоправда, в потойбічному світі. Такі ідеї, звичайно, могли діставати і діставали розуміння й підтримку певних груп населення, які не бачили іншого виходу з тяжкого становища. Це, в свою чергу, вело до виконання всіх настанов нової релігії, у тому числі і в похоронному ритуалі. Але поряд з цим в окремих ґрунтових похованнях сільських і міських некрополів XI—XIII ст., крім прикрас, виявлені й глиняні горщики, знаряддя праці і т. ін. Жителі — чи то за власною волею, чи то під тиском церкви і властей — не насипали кургани, однак свідомо продовжували класти в могили речі за дохристиянським звичаєм.

* * *

Таким чином, дані археологічних досліджень дозволяють доповнити і скоригувати інформацію письмових джерел про процес проникнення християнських догм в світоглядні переконання стародавніх русичів.

²⁴ Седов В. В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.— М., 1957.— Вып. 68.— С. 20—28; Миронова В. Г. Языческое жертвоприношение в Новгороде // Сов. археология.— 1967.— № 1.— С. 226—227.

Поширення християнства серед східних слов'ян було актом неодноразовим і глибоко суперечливим. Як відзначав Б. О. Рибаків, «в світогляді руських людей навіть через два століття після хрещення язичницьке, мабуть, не тільки уживалось з християнським, але й значною мірою переважало»²⁵. Ця слушна теза повністю підтверджується археологічними матеріалами. Введення християнства на Русі київським князем Володимиром Святославичем було не переломним моментом, а лише одним з етапів тривалого процесу зміни однієї (дохристиянської) релігії іншою (християнством за православним обрядом). Релігійні уявлення первіснообщинного ладу не були знищені одним велінням князя після введення християнства, хоча публічно скидались язичницькі кумири, а церковники гучно оголошували й писали про перемогу «істинної віри». Вслід за князем першими прийняли християнство представники феодальної верхівки, а серед широких мас, простого народу нові релігійні догми не дістали активної підтримки, не стали панівним світоглядом, довгий час ігнорувались (особливо серед сільського населення — основного прошарку середньовічного суспільства).

* * *

Для исследования одного из актуальных вопросов древнерусской истории — о времени и обстоятельствах введения христианства в Киевской Руси — важным является изучение археологических источников той эпохи (храмовых сооружений, некоторых категорий вещей и захоронений, представляющих собой материальное выражение религиозного ритуала. Анализ такого рода данных свидетельствует о том, что распространение христианства среди восточных славян было не единовременным актом, а медленным, длительным и противоречивым процессом. Особенно долго новые религиозные верования не находили общей активной поддержки среди сельского населения — основного слоя средневекового общества.

²⁵ Рибаків Б. А. Христиане или язычники? // Наука и религия. — 1966. — № 2. — С. 49.

КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ

ГРАНІ ЕСТЕТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Перед авторами книги «Естетична діяльність у соціалістичному суспільстві»^{*} стояло завдання: спираючись на утвердження у нас діяльнісний підхід, розглянути істотні особливості естетичної діяльності в конкретних соціальних умовах. Перший розділ (В. А. Попков) присвячений аналізу матеріального виробництва, як основи виникнення і розвитку естетичної діяльності. Висвітлення естетичної діяльності у сфері праці введено в широкий соціальний, загальнокультурний, морально-світоглядний контекст.

Будь-яка творчість, підкреслюють М. І. Киященко і Н. Л. Лайзеров, за своєю природою естетична. Це пояснює проникнення естетичних критеріїв і мотивів у найрізноманітніші сфери діяльного освоєння світу і «згасання» естетичних мотивів там, де відсутня свобода творчості.

У розділах, де характеризуються соціально-психологічні передпосилки, умови і механізми естетичної діяльності, розкрива-

ється проблема естетичного споглядання (Г. З. Апресян), досліджується гра як різновид естетичної діяльності (В. І. Гайкович).

Точно визначені у книзі ті сфери життя соціалістичного суспільства, де естетична діяльність виявляється як цілісність духовно-практичних і позаутилітарних моментів. Це — діяльність архітекторів і дизайнерів (В. Р. Аронов), педагогічна діяльність як система впливу на духовно-естетичний світ тих, хто навчається (М. М. Рукавицнін), фізична культура і спорт (М. Я. Сараф).

Не все у монографії може бути прийнято беззаперечно. Так, створюється враження, що естетична діяльність отождоюється тут зі всіма розглядуваними різновидами діяльності. З цим важко згодитися. Якщо ж у цьому полягає принципова позиція авторів, то вона має бути ширше пояснена і аргументована.

Головне ж достоїнство праці — показ глибокого зв'язку естетичних цінностей з розвитком творчих здібностей особистості в найрізноманітніших сферах діяльності.

В. С. Журавський,
Д. Ю. Кучерюк

^{*} Эстетическая деятельность в социалистическом обществе. — М. : Искусство 1986. — 208 с.

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ІЛАРІОНА КИЇВСЬКОГО

ПЕРЛИНА ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Нещодавно весь світ відзначав 800-ліття славнозвісного «Слова о полку Ігоревім», яке своїм світоглядним, моральним і естетичним підґрунтям сягає давнього епосу східних слов'ян, веде оповідь «за билинами цього часу» й спирається на багату традицію вітчизняної писемності. Остання дедалі частіше постає у нашій історичній пам'яті своїм загальнокультурним і власне філософським змістом. Інтерес до неї знову посилюється нині у зв'язку з великою історико-культурною подією — тисячоліттям введення християнства на Русі. І цілком природно, що особливу увагу привертає найдавніший авторський текст східнослов'янської писемності — «Слово про закон і благодать».

«Слово про закон і благодать» належить перу Іларіона — священика церкви на Берестові у Києві, одного з Ярославових книжників, який року 1051 «в святей Софїе» був поставлений митрополитом київським. Перший митрополит з русів, Іларіон — яскрава постать раннього східнослов'янського середньовіччя. Як свідчить зміст «Слова» та інших творів («Молитва», «Сповідання віри»), автор їх, блискучий ерудит, був добре обізнаний не лише з пам'ятками візантійської, болгарської, чеської, але й західноєвропейської культури, не тільки з канонічною, але й з апокрифічною літературою. Та Іларіон — не просто один з ранніх ретрансляторів світової культури на вітчизняний ґрунт. Він — оригінальний мислитель, твори якого, сповнені глибокого світоглядного звучання, ставлять їх автора біля самих джерел вітчизняної філософії та етики, а в ряді відношень підносять його до рівня постановки і розв'язання загальноєвропейських філософсько-етичних проблем.

Серед дослідників «Слова» Іларіона Київського наявні деякі розбіжності щодо визначення дати написання твору. Так, О. В. Горський, зважаючи на події та історичних осіб, котрі згадуються в «Слові», датує його написання між 1037 і 1050 роками. Цікаву думку висловив М. М. Розов. Він звернув увагу на те, що «Слово» написано на євангельський текст («благодать же й істина сталися через Ісуса Христа». Іоанн: I, 17) як церковна промова, проголошувана раз на рік — на Великдень. Але водночас у «Слові» розвивається тема й іншого євангельського тексту, хоча він і не має безпосереднього стосунку до пасхальних служб; це — міф про «благую вість», передану Гавриїлом діві Марії, про очікуване народження нею сина божого. З цим міфом у православ'ї пов'язане одне з дванадесятих свят — Благовіщення, яке іноді збігається з Пасхою. Саме такий збіг стався в 1049 р., що й наштовхнуло М. М. Розова на цілком ймовірне припущення про написання твору саме в цьому році. В усякому разі безперечно, що «Слово про закон і благодать» з'явилося в кінці першої половини XI ст., тобто всього через піввіку після «хрещення» ниян. Ця обставина, вкупі з глибиною змісту твору й адресованістю його широкій аудиторії, ще раз свідчить про високий розвиток культури слов'ян-русів.

Якщо вести мову про ті характеристики «Слова», що дають можливість бачити в ньому типовий зразок давньоруської думки в цілому, то слід передусім вказати на властиву йому підкреслену політичну заостреність щодо злободенних питань життя ранньофеодальної Київської держави. Богослов і філософ, церковний ієрарх Іларіон був ідеологом і соратником Ярослава Мудрого в його боротьбі за національно-державний суверенітет Київської Русі, проти гегемоністських домагань Візантії і «римського світу». Зрештою саме ці інтереси і завдання й визначають спрямованість «Слова про закон і благодать», де власне богословські, а також онтологічні, гносеологічні, морально-етичні й естетичні питання підпорядковані головному — історіософській проблематиці.

Іларіон — перший із давньокітвських мислителів, який розглядає історію як таку, послідовно обстоює думку про її універсальний і цілісний характер, робить спробу збагнути основні тенденції й рушійні сили розвитку людства. В образно-поетичній формі автор «Слова» обґрунтовує основний принцип історично втіленого буття — принцип напередвизначеності, котрий розглядається в часі як низка подій, як рух все нових і нових «мов», тобто народів, від ідолоського язичництва (щодо іудеїв — від «закону») до «благодатного» (християнського) стану. Ця загальна прогресивна спрямованість руху історії характеризується за допомогою біблійної притчі про дружин Авраама — рабиню Агар і вільну Сарру, про їхніх синів Ізмаїла та Ісаака. Згідно з притчею, Ізмаїл знаменує минулу епоху рабства, епоху «Ветхого завіту», коли в іудеїв панував «закон», а зв'язки між людьми були «хибними» — стосунками панування й підкорення; в інших «мов» різновидом хибного життя й віри був «ідолоський морок» язичництва. В образі Ісаака, сина вільної Сарри, філософ бачить провісника нових часів, коли на зміну «законові» й «морону» приходить епоха «Нового завіту» — епоха християнства, де панує свобода і рівність, істина, «благодать», «Спершу закон, — пише Іларіон, — потім благодать, спершу тінь потім істина» (170 а). Так мислитель у специфічній для його часу формі обґрунтовує ідею історичного прогресу, його неперервності та переходу народів («мов») від недосконалого минулого до довершеного сучасного.

Але не сама по собі загальна картина історії, подана в дусі канонів християнського світорозуміння, становить головний інтерес для автора «Слова». Його цікавить втілення історії в подіях, що характеризують життя Давньоруської держави. Керуючись тим же принципом божественної напередвизначеності, Іларіон Київський з'єднує історію русів зі світовим історичним процесом на шляхах заміни «ідолоського служіння» (обминаючи «закон») істиною «благодатного хрещення», з яким мислитель пов'язує всю велич свого часу, всі успіхи «нових людей» епохи Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого. При цьому автор підкреслює думку про подібність перетворень суспільного і релігійного життя на Русі та в інших «нових народів», що прийняли християнську віру. Тим самим стверджується ідея рівності народів, рівноправність русів з візантійцями та римлянами, які мали багаті християнські традиції й культурні досягнення. Так «Слово про закон і благодать» виявляється не просто апологією введення християнства на Русі, а пристрасною проповіддю рівності «мов», патріотизму й історичного оптимізму, властивих нашим далеким пращурам.

Релігійна ідея, як відомо, суб'єктивно має цінність довершеного й визначального утворення, яка в свідомості віруючого здатна відігравати регулятивну роль щодо змісту цієї свідомості. Певна річ, не позбавлене цієї риси й «Слово» Іларіона. Але водночас у ньому, і це одна з його важливих світоглядних особливостей, нерідко сакральне, священне тісниться мирським, а сам зміст богословствування відходить від християнської ортодоксії. Для прикладу: в «Слові» зовсім обійдено онтологічну постановку питання про божественне творення світу, хоча принцип креаціонізму є одним з основоположних у християнстві. З ідеєю «творчого акту» в ряді релігій та ідеалістичних систем, у тому числі в іудаїзмі і християнстві, тісно пов'язане фіналістське вчення про рух світу від «початку» до напередвизначеного кінця. Але автор «Слова» обминає й принцип фіналізму, він практично знімає питання про гріховність і спокуту, в яких християнством містифіковані категорії вини, добра і зла.

Навряд чи можна ці та подібні відступи Іларіона від богословської християнської догми назвати випадковими «збоченнями» або ж мимовільною даниною язичницькій міфології. Зазначене, на нашу думку, можна розглядати як свідоме припасування християнського вчення до ідеологічних проблем Київської Русі часів Ярослава Мудрого, більше того — як певний вихід за межі релігійного світорозуміння в умовах бурхливого суспільного й духовного розвитку нової формації, важливим елементом якого було становлення індивідуальної свідомості особи. На користь зазначеного свідчить і неординарне ставлення православного ієрарха до язичницького минулого свого народу, в якому він бачить не лише «ідолоський морок», а й благородство славних предків, про яких знають і чують у всіх чотирьох кінцях землі (185 а). Іларіон висловлює думку про наступність діянь поколінь та втілення майбутнього в довершеній — завдяки «благодаті» — вічності сучасного. Певна річ, така своєрідна

модель часу далено відходить від уявлень традиційного християнського креаціонізму та фіналізму.

Поряд з історіософськими та онтологічними питаннями важливе місце в «Слові» посідає проблема, яка в етиці Нового часу дістала назву проблеми корпоративної та абсолютної моральності. Вирішуючи її, Іларіон знову звертається до притчі про рабину Агар і вільну Сарру як до уособлень «закону» і «благодаті». В алгоритмічній формі він стверджує думку про розвиток моралі та неминучість і благодатності переходу від жорсткого регламентування поведінки людини «законом» до вільного вибору нею моральних норм. Оригінальність і прогресивність такого підходу до проблем моральності — безперечні.

На жаль, творчість Іларіона Київського, де в осмисленні дійсності богословське тісно переплелось з філософським, вивчена ще не достатньо. Серйозну спробу дослідити її як філософське джерело нещодавно зробила група науковців Інституту філософії АН СРСР, підготувавши ротاپринтне видання «Идейно-философское наследие Иллариона Киевского» (М., 1986). Для власне філософського аналізу «Слова» та решти праць Іларіона мають неабияке значення окремі розвідки та спостереження інших авторів. І все ж теоретична спадщина великого мислителя, що стояв біля самої колыски вітчизняної філософської думки, чекає ще на своїх дослідників.

«Слово про закон і благодать» уперше побачить світ у перекладі на українську мову на сторінках «Філософської думки».

В. С. ГОРСЬКИЙ,
Б. О. ЛОБОВИК

168а

Про закон¹, що Мойсей² дав, та про благодать³ і істину⁴, що Ісусом Христом були⁵; і про те, як закон відійшов⁶, благодать же й істина землю усю заповнили і віра на всі народи поширилась і до нашого народу руського дійшла⁷; і похвала кагану⁸ нашому Володимиру⁹, від нього хрещені були; і молитва до бога від усієї землі нашої. Господи, благослови, отче!

168б

Благословен господь бог ізраїлев, бог християнський¹⁰, що відвідав і порятував людей своїх (Лк. 1, 68), що не відмовився від створіння своїх остаточно під владою ідольського мороку бути і в служінні бісам загинути¹¹, але спершу показав племені Авраама¹² шлях скрижалями і законом¹³, потім сином своїм народи всі порятував¹⁴ євангелієм¹⁵ і хрещенням¹⁶, наvertsаючи їх в оновлення відродження¹⁷, в життя вічне¹⁸. Так звеличим його і прославим, котрого звеличують янголи¹⁹ безупинно, схилимося перед ним, йому ж поклоняються херувими²⁰ та серафими²¹, бо не погордував полюбити людей своїх, і не посол і не вісник, а сам врятував нас (Іс. 63, 9), не позірно²² прийшов на землю, а істинно, постраждавши за нас плотію і до смерті, і з собою воскресив нас. До живучих на землі людей у плоть убравшись²³ прийшов, до сущих в пеклі, розіпнутим й у гріб покладеним зійшов²⁴, аби усвідомили і живі і мертві відвідування це і прищестя божіє і зрозуміли б, що він є живим і мертвим всемогутній і сильний бог.

169а

Хто ще великий такий, як і бог наш? (Пс. 76, 14). Він один, що творить чудеса. Установив закон на угодування істини й благодаті, бодай навикло у ньому людське ество від багатобожжя ідольського відходити, в єдиного бога вірувати²⁵, щоб посудина скверная — людство, омите водою, законом і обрізанням²⁶, прийняло молоко благодаті²⁷ й хрещення. Бо закон предтечею був і служою благодаті й істині, істинна ж і благодать — слуги прийдешнього віку²⁸, життю нетлінному. Як закон припроваджував заповіді підлеглих до благодатного хрещення, так і хрещення синів своїх допускає до життя вічного. Мойсей бо і пророки²⁹ Христа прише-

стя оповіли, Христос же і апостоли його — про воскресіння і про прийдешній вік.

Згадувати в писанії цім пророческі проповіді про Христа і апостольські вчення³⁰ про вік прийдешній—то надмірність і марносластво. Якщо те, що в інших книгах написано і вам відомо, тут викласти, то зневажливості образ був би і честолюбства. Не до необізнаних бо пишемо, а надзвичайно сповнених пасолоди книжної, не до ворогів божих, іновірців, а до синів його, не до чужих, а до спадкоємців небесного царства.

Одначе про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що Христом були, повість ця є.

І чого домігся закон і чого благодать? Спершу закон, потім благодать, спершу тінь³¹, потім істина.

Образ же закону і благодаті — Агар і Сарра³², рабня Агар і вільна Сарра (*Гал. 4, 24—31*). Рабня спочатку, потім вільна. *Нехай же розуміє, хто читає* (*МФ. 24, 15*), Авраам з юності своєї Сарру мав за дружину, вільну, а не рабню. І бог предвічно замислив сина свого у світ послати, щоб тим благодать явити.

1706 Сарра ж не народжувала, оскільки неплідною була. Не зовсім неплідною, а *зачинена* була божим промислом³³ на старість народити (*Бут. 16, 2*). *Безвісна і таємна*³⁴ премудрості³⁵ божої (*Пс. 50, 8*) утаєні були від янголів і людей не як неявилені, а при-таєні, і на кінець віку воліли з'явитися.

Сарра ж сказала Аврааму: «Ось зачинив мене господь бог не народжувати. Увійди до рабині моєї Агарі і народиш від неї» (*Бут. 16, 2*). Благодать же сказала до бога: «Якщо ще не час зійти мені на землю і світ порятувати, зійди на гору Сінай³⁶ і закон поклади».

Послухався Авраам слів Сарриних і увійшов до рабни її Агарі (*Бут. 16, 2, 4*). Послухався ж і бог слів, що від благодаті, і зійшов на Сінай.

171а Народила Агар раба від Авраама, раба від рабині, і дав Авраам ім'я йому Ізмаїл³⁷ (*Бут. 16, 15*). Зніс же і Мойсей з Сінайської гори закон, а не благодать, тінь, а не істину.

По цім же, по старості Авраама і Сарри, явився бог Аврааму, коли той сидів перед дверима куреня свого опівдень коло дуба Мамврійського³⁸. Авраам же вийшов назустріч йому, уклонився йому до землі і прийняв його у курінь свій (*Бут. 18, 1—5*). Коли ж вік цей до кінця наближався, відвідав господь людський рід і зійшов з небес, в утробу дівиці увійшов³⁹. Прийняла ж його дівиця з поклонінням в курінь тілесний⁴⁰ свій безболісно. Сказала та до янгола: «Ось я — раба господня. Хай буде мені по слову твоєму» (*Лк. 1, 38*). Тоді отверз бог утробу Саррину і, зачавши,

1716 народила Ісаака⁴¹, — вільна вільного. Отож, коли відвідав бог людське ество, з'явилися *безвісна й утаєна* і народилась благодать, істина, а не закон, син, а не раб.

І коли від грудей відлучили отрока Ісаака і зміцнів він, учинив Авраам пригощання велике (*Бут. 21, 8*), бо від грудей відлучили Ісаака, сина його.

Доки був Христос на землі, доти не визріла благодать, не зміцніла і ще годувалася грудьми понад 30 років, доки Христос таївся⁴². Коли вже залишила груди і зміцніла, *з'явилась благодать божя усім людям* (*Тит. 2, 11*) на Йордан-річці, учинив бог пригощання й учту велику з *тільцем*⁴³, *годованим* (*Лк. 15, 23*) одвіку, з улюбленим сином своїм Ісусом Христом, покликавши на спільні

172а радощі небесних і земних, поєднавши в одне янголів і людей. Опісля ж, коли побачила Сарра Ізмаїла, сина Агарі, який бавився з сином її Ісааком, і що кривдив Ісаака Ізмаїл, сказала Ав-

рааму: «Прожени рабу разом з сином її, бо не може успадковувати син рабині з сином вільної» (Бут. 21, 9—10; Гал. 4, 30).

По вознесенню ж господа Ісуса ⁴⁴, коли учні та інші, що в Христа вірували, були в Єрусалимі і обоє змішані були — іудеї і християни, обрізання законне кривдило хрещення благодатне ⁴⁵ і не приймала в Єрусалимі християнська церква єпископа необрізаного, оскільки старійшинами себе вважали обрізані; утискували сини рабів синів вільних, і бувало між ними багато незгоди і сварок. Коли ж побачила вільна благодать дітей своїх, християн, яких кривдили іудеї, сини рабського закону, заволола до бога: «Прожени іудейство і з законом розкидай по країнах! Що спільного у тіні з істиною, іудейства з християнством?»

І вигнано було Агар-рабиню з сином її Ізмаїлом, й Ісаак, син вільної, спадкоємцем став Авраама, батька свого. І вигнані були іудеї і розкидані по країнах, і діти благодаті, християни, *спадкоємцями стали бога* (Рим. 8, 17) і отця. Відходить бо світло місяця, коли сонце засяє. Так і закон, коли благодать з'явилась. І холід нічний згинув, коли сонячне тепло землю зігріло. І вже не тісно у законі людству, а в благодаті вільно воно ходить. Іудеї ж бо при свічці закону робили своє виправдання ⁴⁶, християни ж при благодатнім сонці своє спасіння творять ⁴⁷. Іудейство тінню і законом виправдовувалось, а не спаслось, християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються. В іудеїв бо виправдання, у християн — спасіння. Виправдання у цім світі є, ¹⁷³⁶ а спасіння — у майбутньому віці. Іудеї земним радуються, християни ж сущим на небесах. І до того ж виправдання іудейське недосконале було, бо вони заздрісні були, бо не розпросторювалося на інші народи, а тільки на Іудею єдину. Християнське ж спасіння, благе і щедre, розпросторюється на всі краї землі.

Збулось благословення: «Манасію ⁴⁸, старшого, лівою рукою Яков благословив, Єфрема ж, молодшого, — правою рукою. Хоча і старший Манасій Єфрема, але за благословенням Якова меншим став (Бут. 48, 13—16). Так і іудейство, хоча передніше було, а благодаттю християни вищі стали. Коли сказав Йосиф Якову: ^{174a} «На цього отче поклади десницю свою, бо старший він», відповідав Яков: «Знаю, чадо, знаю, і цей буде у людях і піднесеться, а брат його менший більшим за нього буде і плем'я його буде у безлічі країн» (Бут. 18, 19). Так і було. Закон бо передніше був і піднісся небагато й одійшов. Віра ж християнська опісля з'явилась, вище першої стала і поширилася на безліч країн.

І Христова благодать усю землю обійняла і, як вода морська, покрила її. І всі, ветхе ⁴⁹ відклавши, ветхе від заздрощів іудейських, нового ⁵⁰ тримаються, за пророкуванням Ісаїї ⁵¹: «Ветхе відійшло, а нове вам провіщаю». «Співайте богу пісню нову й уславимо ім'я його від країв землі: відпливаючим в море і тим, що плавають по ній, і на островах усіх» (Іс. 42, 9—10). І ще: «Той, хто ¹⁷⁴⁶ служить мені, наречений буде ім'ям новим, якщо благословляться на землі, благословлять бога істинного» (Іс. 65, 15—16).

Раніше в Єрусалимі одному кланялися богу, нині ж по всій землі ⁵². Як сказав Гедеон ⁵³ богу: «Якщо рукою моєю спасеш Ізраїль, нехай буде роса на вовні тільки, по всій же землі сухість» (Суд. 6, 36—38). І було так. По всій же землі сухість була спершу, коли ідолоською облудою народи одержимі були і роси благодатної не приймали, в Іудеї бо тільки знаний був бог і в Ізраїлі величав ім'я його (Пс. 75, 2) і в Єрусалимі одному уславлювали бога. Сказав же знову Гедеон до бога: «Хай буде сухість на вовні ^{175a} тільки, по всій землі ж — роса» (Суд. 6, 39). І сталося так. Іудейство припинилось і закон одійшов, жертви неугодні, кіот ⁵⁴, скрижалі і жертovníк полишені були. По всій же землі — роса, по

всій же землі віра розійшлась, дощ благодатний зросив, і купіль відродження синів своїх у нетління вдягла.

Як самаритянці⁵⁵ сказав спаситель: *«Гряде час, і тепер є, коли не тільки на горі цій, не тільки в Єрусалимах⁵⁶ поклоняться отцю, а будуть істинні прихильники, котрі поклоняться отцю духом й істиною, бо отець таких шукає, що кланяються йому»* (Ін. 4, 21, 23—24), і саме з сином і з святим духом⁵⁷.

- Так і є. По всій землі вже славиться свята трійця і поклоніння
 1756 приймає від усієї тварі. Малі й великі славлять бога за пророцтвом: *«І навчить кожен ближнього свого і людина брата свого, промовляючи «спізнай господа», бо «пізнають мене від малих до великих»* (Іер. 31, 34). Так і спаситель Христос до отця промовляв: *«Сповідую тебе, отче, господь небес і землі, що утаїв еси від премудрих і розумних, а відкрив еси немовлятам», «по правді, отче, таке було благовоління перед тобою»* (Мф. 11, 25—26). І настільки помилував благий бог людський рід, що люди плотські, хрещенням і благими ділами синами богу і причастниками Христу стають. Як каже євангеліст: *«Тим, хто прийняв його, дасть їм владу чадами божими бути, віруючими в ім'я його, тим, що не від крові і не від*
 176а *хтивості плотської, не від хтивості мужескої, а від бога народились»*⁵⁸ (Ін. 1, 12—13) святим духом у святій купелі. Усе ж це бог наш на небесах і на землі, усе, що забажав, створив (Пс. 113, 11).

Тож хто не прославить, хто не похвалить, хто не поклониться величності слави його! Хто не подивується безмірному людинолюбству його!

З передвіку від отця народжений, єдиний співвладичний отцю, єдиносущий. Як сонця світло зійшов на землю, відвідав людей своїх, не відлучаючись від отця, і втілювався від дівниці, чистої, безмужньої і без скверни, увійшов, сам лише відав як, плоть прийняв; вийшов, так само як і ввійшов, єдиний син від трійці у двох еставах: божественним і людським.

- 176б Сповна людина по плоті, а не позірність, і сповна бог по божеству, а не просто людина, що показала на землі божественне і людське.

Як людина утробу материнську розтяг і як бог вийшов, дівочості її не пошкодивши.

Як людина материнське молоко приймав і як бог повелів янголам з пастухами співати: *«Слава у вишніх богу!»* (Лк. 2, 14).

Як людина був у сповитках і як бог волхвів зіркою спрямовував⁵⁹.

Як людина лежав у яслах і як бог від волхвів дари і поклоніння прийняв.

Як людина біг в Єгипет і як богу ідоли єгипетські (Іс. 19, 1) поклонилися йому⁶⁰.

Як людина прийшов на хрещення і як бога Йордан страшився його і назад пішов⁶¹.

- 177а Як людина оголився, зайшов у воду і як бог від отця визнання прийняв: *«Се єсть син мій улюблений»* (Мф. 3, 17).

Як людина постився 40 днів, голодом морений, і як бог переміг спокусника⁶².

Як людина йшов на шлюбне угощення у Кану Галілейську і як бог воду у вино перетворив⁶³.

Як людина у кораблі спав і як бог заборонив вітрові віятти і морю бушувати, і послушались його⁶⁴.

Як людина Лазаря оплакував і як бог воскресив його з мертвих⁶⁵.

Як людина на осла сів і як богу йому вигукували: *«Благословен грядущий в ім'я господне!»* (Мф. 21, 9).

Як людина розіпнутий був і як бог своєю владою з ним розп'ятого впустив до раю⁶⁷.

Як людина, оцту відвідавши, віддав дух і як бог сонце потьмарив і землю потряс⁶⁸.

1776 Як людина у гріб покладений був і як бог пекло зруйнував і душі вивільнив.

Як людину запечатали в гробі і як бог вийшов, печатки цілими зберігши⁶⁹.

Як людину намагались іудеї утаїти його воскресіння, підкупивши варту, але як бог відомим став і визнаний був усіма кінцями землі.

Воістину, який бог більший, ніж наш? Він є бог, творящий чудеса (Пс. 76, 14, 15), здійснив спасіння, посеред землі⁷⁰ (Пс. 73, 12) хрестом і мукою на місці лобнім, вкусив оцту і жовчі, щоб солодке скуштування Адамового від дерева — злочин і гріх — скуштуванням гірким одігнати.

178a Так і ті, що створили йому це, спіткнулись об нього, як об камінь і розбилися, як господь сказав: *«Упавий на камінь цей — розіб'ється, а на нього ж якщо камінь упаде, то роздавить його»* (Мф. 21, 44).

І прийшов до них, здійснюючи пророкування об нім. Так і сказав: *«Я посланник не тільки до овець загублених дому Ізраїлевого»* (Мф. 15, 24). І ще: *«Не прийшов зруйнувати закон, а виконати»* (Мф. 5, 17). І до хананеянки⁷¹ з іншого племені, тієї, що просила зіцлити дочку свою, промовив: *«Не годиться відняти хліб у дітей і кинути собакам»* (Мф. 15, 26).

178b Ті ж назвали його обманщиком (Мф. 27, 63) і від блуду народженим і тим, що вигонить бісів за допомогою Вельзевула⁷² (Мф. 12, 24). Христос сліпих їх просвітив, прокажених поочищав, горбатих виправив, біснуватих зіцлив, паралічних укріпив, мертвих воскресив, вони ж як злодія мучили його, до хреста пригвоздили. Тому прийшов на них гнів божий нескінченний, бо самі зумовили свою загибель. Коли спаситель розповідав притчу про виноград і робітників⁷³, то спитав: *«Що зробить хазяїн з робітниками тими?»* Відповідали: *«Злодіїв жорстоко погубить, а виноградник передасть іншим робітникам, котрі у свій час принесуть йому плоди»* (Мф. 21, 40, 41). І самі своєї погибелі пророки були. Прийшов бо на землю явити їм милість, і не прийняли його, бо діла їх темні були, не полюбили світла, щоб не відкрились діла їх темні (Ін. 3, 19). Тому, коли підходив Ісус до Єрусалима⁷⁴ і як побачив град, заплакав і сказав про нього: *«Якби зрозумів ти у день цей, що буде миру твоєму! Нині ж приховано це від очей твоїх. Прийдуть бо дні і оточать вороги твої острогом тебе і обляжуть тебе і постискають тебе звідусіль. І розіб'ють тебе і дітей твоїх у тобі, тому що не збачнув часу відвідання твого»* (Лк. 19, 42—44). І ще: *«Єрусалиме, Єрусалиме, пророків побиваючий, камінням побиваючий посланців до тебе! Скільки раз хотів я зібрати дітей твоїх, як збирає квочка пташат під крила свої, і ви не хотіли! Так залишається дім ваш порожній»* (Мф. 23, 37, 38).

179b Так і сталось. Прийшли римляни, полонили Єрусалим і зруйнували до решти. Іудейство відтіл повалено і закон як вечірня зоря згас і розсіяні були іудеї по країнах, щоб не вкупі зло перебувало. Прийшов бо спаситель і не прийняв його Ізраїль. А, по євангельському слову, до своїх прийшов, і свої його не прийняли (Ін. 1, 11). Інші народи прийняли, як каже Яков: *«І він надія народам»* (Бут. 49, 10). Адже і при народженні його волхви від народів інших передніше поклонилися йому, а іудеї шукали, щоб убити його, тому і немовлят повибивали.

І збулося слово спасителя: *«Багато хто від сходу і заходу придуть і возляжуть з Авраамом, Ісааком і Яковом у царстві небеснім, а сини царства вигнані будуть у тьму кромешню»*⁷⁵ (Мф. 8, 11, 12). І ще: *«Відніметься від вас царство божє і віддадуть його країнам, що творитимуть плоди його»* (Мф. 21, 43). До них же
180а послав учнів своїх, кажучи: *«Ідїть по всьому світу, проповідуйте євангелїє всякій тварі, бо хто вірує і хреститься, врятований буде»* (Мк. 16, 15, 16). І *«Ідїть і навчіть усі народи, хрестячи їх в ім'я отця і сина і святого духа, навчаючи дотримуватись усього, що заповідав вам»* (Мф. 28, 19, 20).

Належить благодаті й істині на нових людей засяяти. *«Не вливають бо, — за словами господніми, — вина нового, вчення благодатного, у міхи ветхі, в іудействі постарілі, а якщо так, то продеруться міхи і вино проллється»* (Мф. 9, 17). Не змогли бо закону
180б тїні утримати, багато разів ідолам поклонялись, то як істинної благодаті втримають учення? Але новому вченню — нові міхи, нові народи. І обоє збережуться.

Так і є. Віра благодатна по всій землі розповсюдилась і до нашого народу руського дійшла. І озеро закону висохло, євангельське ж джерело наводнилося і всю землю покрило і до нас розлилось. Ось бо вже і ми з усіма християнами славим святу трійцю, а Іудея мовчить. Христа славлять, а іудеїв проклинають. Народи приведені⁷⁶, а іудеї відкинуті. Як пророк Малахія провіщав: *«Немає у мене благовоління до синів Ізраїльських і жертви з рук їх не прийму. Адже від сходу до заходу ім'я моє славлять в усіх странах, на всякому місці філіям імені моему приноситься. Ім'я
181а моє величне в странах»* (Мал. 1, 10, 11). І Давид⁷⁷: *«Уся земля хай поклониться тобі і співає тобі»* (Пс. 65, 4). *«Господи, господь наш! Яке дивне ім'я твоє по всій землі!»* (Пс. 8, 2; 8, 10).

І вже не ідолослужителями називаємося, а християнами, вже не позбавленими надії (Єф. 2, 12), а покладаючими надії на життя вічне. І вже не капища бісам створюємо, а христові церкви зводимо. Уже не приносим одне одного у жертву бісам, а Христос за нас в жертву приноситься і дробимий буває в жертву богу і отцю⁷⁸. І вже не жертвовну кров скуштовуючи гинемо, а христової пречистої крові скуштовуючи спасаємося.

Усі країни благий бог наш помилював і нас не зрікся. Зажадав і порятував нас і в розуміння істини привів.
181б У порожній і посохлій землі нашій, ідолоською спекою висушений, раптом джерело заструмилося євангельське, напуваючи усю землю нашу. Як Ісайя сказав: *«Відкриється вода тим, що йдуть по безодні, і буде пустеля безводна болотом, і в землі спраглий джерело води буде»* (Іс. 35, 6, 7).

Були ми сліпими й істинного світла не бачили, в омані ідолоській блукали, до того ж і глухі були до вчення спасового. Помилував нас бог, засіяло і в нас світло розуму, щоб спізнали його за провіщенням: *«Тоді відкриються очі сліпих і вуха глухих почувуть»* (Іс. 35, 5).

Спотикалися ми на путях загибелі, коли за бісами простували
182а і путі, спрямовуючого до життя, не відали, і до того ж бурмотали язиками, благаючи ідолів, а не бога свого і творця. Відвідало нас людинолюбство божє, і вже не простуєм услід за бісами, а ясно славимо Христа, бога нашого, по пророкуванню: *«Тоді стрибне, наче олень, кульгавий і зрозуміло буде мова недорікуватих»* (Іс. 35, 5, 6). Раніше ми були як звірі, як скотина, не розуміли, де ліве і де праве, земним опікувались, анітрохи не піклувались о небеснім. Але послав господь і до нас заповіді, які у життя вічне спрямовують. За провісництвом Йосіїним⁷⁹: *«І буде того дня, — говорить господь, — заповідаю їм завіт з птицями небесними і зві-*

1826 *рами земними і кажу людям не моїм: «Люди ви мої!» і ті відкажуть: «Господь бог ти наш!» (Ос. 2, 16, 18, 23).*

Отож сторонніми були — людьми божими наріклись, ворогами були, а синнами його прозвались. І тепер не хулим його як іудей, а християнськи благословляєм, не змовляємось як розіпнути, а як розіпнутому поклонитися. Не розпинаєм спасителя, а руки до нього здійсмаємо; не простромлюємо ребра йому⁸⁰, а від ран — джерела нетління — п'ємо; не тридцять срібняків⁸¹ отримуєм за нього, а один одного і все життя наше йому вручаєм; не таїм воскресіння, а в усіх оселях вигукуємо: *«Христос воскрес із мертвих!»*; не кажем, що викрадений був⁸², а кажем, що на небеса вознісся, де і був; не відкидаєм віру в нього, а, як Петро⁸³, до нього звертаємось: *«Ти єси Христос, син бога живого!»*; з Фомою⁸⁴ вигукуєм: *«Господь наш і бог ти єси!»*; з розбійником кажем: *«Пом'яни нас, господи, в царствії своїм!»*. І так, віруючи в нього і святих отців семи соборів⁸⁵, заповідей дотримуючись, молимо бога ще і ще допомогти і настановити нас на путь, заповіданий ним.

183а І збулось у нас про народи сказане: *«Оголить господь руку свою святу перед усіма народами, і побачать в усіх кінцях землі спасіння, що від бога нашого» (Іс. 52, 10).* І ще: *«Живу я, — говорять господь, — поклоняться мені всякий рід і усякий народ сповідається богу» (Іс. 45, 23).* І Ісаїне: *«Усяке межигір'я хай заповниться і усяка гора і пагорб хай понизяться, і буде криве прями і нерівні путі стануть гладкими; і з'явиться слава господня і кожна плоть побачить спасіння від бога нашого» (Іс. 40, 4—5).* І Даниїл⁸⁶: *«Усі люди, племена і народи тому служитимуть» (Дан. 7, 14).* І Давидове: *«Хай сповідаються тобі люди, боже, хай сповідаються тобі люди всі! Хай звеселяться і зрадіють народи (Пс. 66, 4—5) й усі народи плещіть руками і вигукнуть богу гласом радості: «Господь, вишній і страшний, цар великий для усієї землі» (Пс. 46, 2—3).* І ще: *«Співайте богу нашому, співайте цареві нашому, співайте: «цар усієї землі бог». Співайте розумно: «Воцарився бог над народами» (Пс. 46, 7, 9).* І *«Уся земля хай поклониться тобі і співає тобі, хай же співає іменню твоєму, вишній!» (Пс. 65, 4) і «Хвалить господу усі народи і похвалять його усі люди!» (Пс. 116, 1).* І ще: *«Від сходу і до заходу хвалене ім'я господне! Високий над усіма народами господь! Понад небесами слава його!» (Пс. 112, 3—4).* *«Як ім'я твоє, боже, так і хвала твоя на усіх кінцях землі!» (Пс. 47, 11).* *«Почуй нас, боже, спасителю наш, надія усіх кінців землі і суцих у морі далеко!» (Пс. 64, 6).* *«І най пізнаємо на землі путь твій і в усіх народах спасіння твоє» (Пс. 66, 3).* І *«Царі земні й усі люди, князі й усі судді, юнаки і дівчата, старі з отроками да хвалять ім'я господне!» (Пс. 148, 11—13).* І Ісаїне: *«Послухайте мене, люди мої, — говорять господь, — і царі, дослухайтесь до голосу мого! Закон бо від мене вийде і суд мій — світло країнам. Наближається скоро правда моя. І з'явиться, як світло, спасіння моє. Мене острови чекають і на руку мою країни сподіваються» (Іс. 51, 4—5).*

184б Вихваляє ж похвальними словами Римська земля Петра і Павла⁸⁷, від них же увірували в Ісуса Христа, сина божого; Азія й Ефес і Памт — Іоана Богослова⁸⁸; Індія — Фому; Єгипет — Марка⁸⁹. Усі країни і міста і люди шанують і прославляють кожне своїх учителів, які навчили їх православній вірі.

Похвалимо ж і ми по силі нашої малими похвалами велике і дивне створившого — нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимирі, онука старого Ігоря⁹⁰, сина славного Святослава⁹¹, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславились в країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слаб-

кій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

Сей славний від славних народився, благородний від благородних каган наш Володимир. І виріс і зміцнів, від дитячих літ змужнів, міццю і силою вдосконалюючись, мужністю ж і розумом досягнув успіху. І будучи самодержцем землі своєї, підкорив собі навколишні країни: одних миром, а непокірливих мечем. Отож коли
 1856 жив він і землю свою пас правдою, мужністю ж і розумом, зійшла на нього милість вишнього — поглянуло на нього всемілостиве око благого бога, і засяяв розум у серці його, щоби розуміти суету ідолської омани, сягнути єдиного бога, що створив усю твар видиму і невидиму. Опріч того, чув він постійно про благовірну землю Грецьку, христілюбиву і сильну вірою, де єдиного бога у трійці шанують і поклоняються, як діють у них сили ⁹² і чудеса і знамення, як церкви людьми наповнені, як усі гради благовірні в молитвах стоять, усі перед богом стоять. І се слухаючи,
 186а зажадав серцем, запалився духом, щоби бути йому християнином і землі його.

Так і сталось. Коли бог побажав, людське ество скинув із себе каган наш і з ризами ветхої людини зняв тлінне, струснув прах невір'я, увійшов у святу купіль і віродився від духа і води, у Христа хрестився, у Христа зодягнувся і вийшов з купелі очищеним, сином став нетління, сином воскресіння, ім'я прийняв славнозвісне із покоління у покоління Василій ⁹³, з яким записаний у книги животії⁹⁴ у вишньому граді і нетліннім Єрусалимі.

Від того часу і до цього часу не припиняється подвиг благо-
 186б вір'я. І не тим тільки явив сушу в нім до бога любов, а ще потрудився, заповідав по всій землі хреститися в ім'я отця і сина і святого духа, ясно і громогласно по всіх містах прославляти святу трійцю і всім християнами бути — незнатним і знатним, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простолюдцям, багатим і вбогим.

І не було ні єдиного, щоби супротивився благочестивому його повелінню, а якщо хто й не любов'ю, то під страхом того, що звелів, хрестився, оскільки було благовір'я його з владою поєднане. І водночас ⁹⁵ уся земля наша уславила Христа з отцем і з сином і зі святим духом.

Тоді почав морок ідолський від нас відходити і зорі благо-
 187а вір'я з'явилися. Тоді тьма бісослужіння згинула і слово євангельське землю нашу осяяло; капища були зруйновані й церкви поставлені; ідоли порозтрощувані й ікони святих появилися; біси повтікали — хрест гради освятив, пастирі словесних овець христових — єпископи стали перед святим вівтарем, жертви чисті підносять попи і дякони; і весь клір прикрасив і у красу вбрав святі церкви; апостольська труба і євангельський грім усі міста наповнили; фіміам, що богу куримо, повітря освятив; монастирі на горах поставали, ченці з'явились; чоловіки і жінки, незнатні і знатні,
 187б — усі люди наповнили святі церкви, уславили бога, промовляючи: *«Єдиний святий, єдиний господь Ісус Христос во славу богу-отцю! Амінь! Христос переміг! Христос подолав! Христос воцарився! Христос прославився! Великий ти, господи, і чудесні діла твої! Боже наш, слава тобі!»*

Тебе ж бо як похвалимо, о чудесний і славний серед земних владик, премужній Василю? Як доброти твоєї подивуємось, могутності й сили? Як віддячимо за те, що тобою спізнали господа і омани ідолської позбавились, що твоїм повелінням по всій землі твоїй Христос славиться? І як назвемо тебе, христілюбче, друже правди, *розуму місце, милостині гніздо?* Як увірував? Як розгорів-
 188а ся любов'ю до Христа? Як поселився у тобі розум, вищий розуму

земних мудреців, щоб невидиме полюбити і до небесних спрямуватися? Як знайшов Христа, як віддався йому? Повідай нам, рабам твоїм, повідай, учителю наш, звідки повіяли на тебе пахощі святого духа? Де випив солодку чашу розуміння майбутнього життя? Звідки *сповідав і убачив, що благий господь*? Не бачив ти Христа, не ходив за ним. Як учнем його став? Інші, які бачили його, не вірили, ти ж не бачив і увірував! Воістину збулось на тобі блаженство господя Ісуса Христа, сказане Фомі: *«Блаженні оті, що не бачили й увірували»* (Ін. 20, 29).

- Тому з відвагою і без сумнівів кличемо тебе, о блаженний, як
- 1886 сам спаситель тебе нарікав: *«Блажен, хто вірував у нього і не мав сумнівів щодо нього»*. За словесами його нехитлими: *«Блажен, хто через мене спокуси не матиме»* (Мф. 11, 6). Бо ті, що знали закон і пророків, розіп'яли його. Ти ж ні закону, ні пророків не читав, розіп'ятому поклонився. Як відкрилось серце твоє, як увійшов у тебе страх перед богом? Як припав любов'ю до нього? Не бачив апостола, який прийшов у землю твою і злиденністю своєю і нагою, голодом і спрагою серце твоє на смиренність схилив би. Не бачив, як біса вигонили ім'ям Ісуса Христа, як болящих зціляють, німим мову дарують, як жар у холод перетворюється, як мертвих підіймають. Усього цього не бачив, як увірував? Дивне чудо! Інші царі і владителі, які бачили, як усе це творилося святими мужами, не вірували, а навпаки на муки і страждання віддавали їх. Ти ж, о блаженний, без усього цього прийшов до Христа, тільки від благого розуміння і від розуму гострого утямив, що є бог — один творець невидимих і видимих, небесних і земних, і що послав у світ спасіння ради улюбленого сина свого. І се помисливши, увійшов у святу купіль. І те, що іншим *безумним* здається, тобою як *сила божья* шанується. (І Кор. 1, 23, 24).

- До того ж, хто оповість про численні милостині й щедроти, які
- 1896 день і ніч чинив ти убогим і сиротам, болящим і боржникам, удовицям і всім нужденним, що потребують милості. Бо чув ти слово Даниїла до Навуходносора: *«Порада моя, нехай буде до вподоби тобі, царю Навуходносоре: «Гріхи твої милостинями спокутуй і несправедливості твої щедротами до бідних»* (Дан. 4, 24). І те, що чув ти, о достойний, не на поговорі полишив сказане, а ділом справдив: прохачам подаючи, голих одягаючи, голодних і спраглих насичуючи, болящих всіляко утішаючи, боржників викупаючи, поневоленим свободу даруючи. Твої щедроти і милостині і нині людьми поминаються, особливо перед богом та янголами його. Й
- 190а завдяки, любій богові милостині, багато сподівань маеш на нього, як істинний Христовий раб. І допомагають слова, сказані: *«Милість вища за суд»* (Як. 2, 13) і *«Милостиня мужа як печать з ним»* (Сір. 17, 18). Достеменніше ж самого господя слово: *«Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть»* (Мф. 5, 7). Інше ж, ясніше і вірніше свідчення наведем про тебе, сказане у святих писаннях Якова апостола: *«Той, хто наверне грішника від блудної дороги його, спасе душу від смерті і покриє безліч гріхів»* (Як. 5, 20). Якщо тому, що одну людину навернув, стільки віддаки від благого бога, то яке ж спасіння отримав ти, Василю, який тягар
- 1906 гріховний скинув, відвернувши від омани ідолської не одну людину, не десять, не місто, а всю країну сію!

Показує нам і запевняє сам спаситель Христос, якою славою і честю сподобив тебе на небесах, кажучи: *«Хто мене визнаватиме перед людьми, того і я перед отцем моїм, що на небесах»* (Мф. 10, 32). І якщо визнання одержує сам по собі від Христа перед богом отцем той, хто сповідував його тільки перед людьми, то скільки ж похвал від нього матимеш, що не тільки сповідував, що *син божий єсть Христос*, а сповідував і віру його запровадив не

в однім соборі, а по всій землі сій, і церкви християнські позводив, служителів йому поставив.

- 191a Ти, уподібнення великого Костянтина ⁹⁶: рівнорозумний, рівнохристолюбивий! Як Костянтин, шануєш служителів господа! Він зі святыми отцями Нікейського собору ⁹⁷ закон людям установив, ти ж — з новими нашими отцями, єпископами, сходився часто, з великим смиренням радився, як серед людей сих, які щойно спізнали господа, закон установити. Він у еллінів і римлян царство богу підкорив, ти ж — на Русі. Вже і в них, і в нас Христос царем зветься. Він зі своєю матір'ю Оленою хрест від Єрусалима приніс ⁹⁸ і по всьому світі своєму розіслав частини його, віру утвердили. Ти ж з бабкою твоєю Ольгою ⁹⁹ приніс хрест від нового
- 1916 Єрусалима — града Костянтина ¹⁰⁰, по усій землі своїй поставив і утвердив віру. Тебе, що уподібнився Костянтину, єдиною з ним славою і честю відзначив господь на небесах благовір'я твого заради, що мав ти у житті своєму.

Добрий пастух благовір'ю твоєму, о блаженний, — свята церква святої богородиці Марії ¹⁰¹, яка створена на правовірній основі і де мужне твоє тіло нині лежить, очікуючи труби архангельської.

- Добрий вельми і вірний свідок — син твій Георгій ¹⁰², його поставив господь наступником твоїм, твого володарювання. Не порушує він твоїх уставів, а стверджує; не зменшує надбань твого
- 192a благовір'я, а навпаки збільшує; не говорить, а діє, вивершує тобою незавершене, як Соломон ¹⁰³ діла Давидові. І дім божий великий святей його Премудрості ¹⁰⁴ створив на святість, на освячення міста твого. Її всілякою красою прикрасив, золотом і сріблом і каміннями коштовними і посудом священним. І є церква ця дивна і славна серед навколишніх країн, тому що не знайти такої в усій північній землі від сходу до заходу. І славне місто твоє Київ величністю, як вінцем, увінчав. Віддав людей своїх і град святій, всеславній, скорій на поміч християнам, святій Богородиці.
- 1926 Їй же і церкву на Великих воротах створив в ім'я першого градського свята Благовіщення ¹⁰⁵.

І те привітання, що архангел дав дівиці, буде і граду цьому. До неї бо: *«Радуйся, обрадувана, господь з тобою!»* (Лк. 1, 28), до града ж: *«Радуйся, благовірний граде, господь з тобою!»*

Встань, о чесний муже, з гробу твого! Встань, струсни сон! Бо не помер ти, а спиш до спільного всім пробудження! Встань, ти не вмер! Не подобає вмирати тому, хто вірує у Христа, що життя дав усьому світу! Струсни сон, підведи очі, і побачиш, якої честі господь там тебе сподобив і на землі не на непам'ять залишив снам твоїм.

- Встань, воззри на чадо своє Георгія! Дивись на утробу свою,
- 193a дивись на милого свого! Дивись, його господь вивів від чресл твоїх! Дивись на того, хто прикрашає престол землі твоєї і зрадується і звеселиться! До того ж подивись і на благовірну невістку твою Ірину ¹⁰⁶! Подивись на онуків твоїх і правнуків, як живуть, як охороняє господь їх, як благовір'я тримають по заповіданню твоєму, як славлять Христа, як поклоняються імені його! Дивись же і на град, величністю сяючий! Дивись на церкви процвітаючі, дивись на християнство зростаюче, дивись на град, іконами святыми освітлений і виблискуючий та від фіміаму духмянний і хвалами і бо-
- 1936 жественними піснями наповнений!

І все це побачивши, зрадується і звеселиться і похвали благого бога, усього цього будівничого. Дивись, якщо й не тілом, то духом показує тобі господь усе це. Радуйся ними і веселись, бо твій правовірний засів не був повисушений спекотою невір'я, а дощем божої допомоги зріс і став багатоплідним!

Зрадуйся, у владиках апостол, не мертвих тілами воскресив, а нас, душею мертвих, від недуги ідолослужіння воскресив! Тобою ж бо до бога наблизились і Христа — життя — спізнали.

- 194а Поскорчені були від бісівської облуди і тобою розпрямились і на путь життя ступили. Сліпі були від бісівської омани і тобою прозріли серця очима, засліплені були невіданням і тобою прозріли до світла трисонячного божества¹⁰⁷. Німотними були, а з тобою заговорили. І нині вже, незнатні й знатні, славим єдиносущну трійцю.

- Радуйся, учителю наш і наставнику благовір'я! Ти *правдою був убраний, могутністю оперезаний, истиною взутий*, розумом увінчаний і милостиною, як гривною і прикрасою золотою, красуєшся. Ти був, *о чесний муже*, був нагим убрання, ти був голодним кормитель, ти був спраглий утробі охолодження, ти був удовицям помічник, ти був подорожнім притулок, ти був безпритульним покрівля, ти був скривдженим заступник, убогим — збагачування!

За всі ці благі діла та інше віддяку приймеш на небесах, *блага, що уготовані богом вам, тим, що люблять його (I Кор. 3, 9)*.

І спогляданням солодкого лица його насичуючись, помолись за землю свою і за людей, серед яких благовірно володарював. Нехай збереже їх в мирі і благовір'ї, що заповідав ти! І хай славиться в нім правовір'я і хай прокляте буде усяке єретицтво! І нехай убереже їх господь бог від усякої раті і полону, від голоду і всякої скорботи і кривди!

- 195а Особливо ж помолись за сина твого, благовірного кагана нашого Георгія, щоб у мирі і здоров'ї пучину життя переплив і в пристаніщі небесного затишку причалив, щоб неущкодженним корабель душевний і віру зберіг, і з багатством добрих справ без помилок богом даними йому людьми правив, щоб без сорому став з тобою перед престолом вседержителя бога і за труд настанови людей його отримати від нього вінець слави нетлінної з усіма праведниками, що трудилися його ради!

Літ. переклад С. В. БОНДАРЯ

Коментар перекладача

«Слово про закон і благодать» Іларіона — одна з найкоштовніших перлин давньоруської і світової культури. Крізь товщу віків текст пам'ятки дійшов до нас у списках XV—XVII ст. Існує також один уривок «Слова» другої половини XIII ст. Загальна кількість виявлених списків — 52. Особливості рукописної традиції «Слова» полягають в бережливому ставленні його переписувачів до мови оригіналу. Текстологічне зіставлення списків дозволило вченим виявити текст, який можна вважати найближчим до протографа XI ст. Переклад на сучасну українську мову здійснено за цим списком (Шифр: ГИМ, Снн. № 591, Сборник, 2-я пол. XV в.), опублікованим у виданні: Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — Киев, 1984. — С. 78—100. Заголовок пам'ятки дав переписувач у XV ст.

Бібліографія видань і досліджень «Слова» міститься у виданні: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I. (XI—первая половина XIV в.). — Л., 1987. — С. 198—204; 485—486.

У корпусі давньоруських писемних пам'яток є декілька творів, підписаних ім'ям Іларіона. Нині до тих, що безперечно належать цьому авторові, залічують «Слово», «Молитву», «Исповедание веры». Ці три твори містяться у згаданому рукописі (ГИМ, Снн. № 591).

¹ Термін «закон» мав такі значення: всезагальне вчення, релігія; період історії людства до народження і діяльності Ісуса Христа; суспільні і релігійні норми, викладені в книгах «Ветхого (Старого) завіту». Книги «Ветхого завіту (закону)» — «Біблія», «Нового завіту (закону)» — «Євангеліє»; частина Святого Писання (Біблії), що

приписується пророкові Мойсею; релігійні, юридичні, медичні, моральні, побутові та ін. норми співжиття.

² *Мойсей* — один з іудейських пророків, через якого, згідно з «Біблією», бог дав закон іудейському народові.

³ *Благодать* — «благо» — усе, що корисне, що приносить щастя. Протилежність злу. «Благодать» — протилежність закону. Термін мав значення: період історії людства, що прийшов замість закону, разом з діяльністю Ісуса Христа і його віровченням; послана богом рятівна сила, допомога; любов, благовоління, добродіяння, милість; безбідне життя, багатство, добробут, достаток; дар, подарунок. У християнському віровченні — все, що дається богом людям від його благоді, а не за їхніми заслугами; особлива сила, що послана богом для виконання його волі. У вужчому релігійному значенні — апостольство; благодаріння, корисні для слухачів слова, дар Святого духа, віра і її рятівна дія, виправдання людства, що дарував Христос; діяльна присутність Святого духа.

⁴ *Істина* — до цього поняття належить більшість атрибутів і функцій благодаті. Термін «істина» мав значення: істина; правда; вірність; точність; дійсний стан речей; справедливість; законність.

⁵ ... що *Ісусом Христом були*... — тут означає втілення благодаті й істини в житті і діяльності Христа; актуалізація їх через діяльність Христа. *Ісус* (гр.) — «спаситель», «рятівник». *Христос* — «помазаний».

⁶ ... *закон відійшов*... — мається на увазі те, що закон (епоха закону) був спростований благодаттю й істиною (епохою благодаті).

⁷ ...*благодать*... *дійшла*... — ідеться про хрещення і поширення християнства на Русі.

⁸ *Казан* — князь, цар. Слово тюркського походження.

⁹ *Володимир* — київський князь Володимир Святославович. У 988 (989) році запровадив християнство на Русі.

¹⁰ ... *бог ізраїлев ... християнський*... — у тексті «Слова» є чимало прямих цитат і окремих фраз, висловів і слів, запозичених із «Біблії», «Євангелія» та інших богослужбових книг. Іларіон доволіно цитує окремі положення і вислови, додає окремі слова або випускає їх, міняє їх місцями, тяжіє до біблійної символіки, окремих ремінісценцій та ін. Вислови з книг Святого писання, інших богослужбових книг у тексті перекладу подано курсивом. У дужках зазначено: скорочена назва джерела, використаного у тексті «Слова», порядковий номер глави і порядковий номер вірша. У даному випадку до цитати з Євангелія від Луки Іларіон додав слова «бог християнський». Підкреслюється єдність ветхозавітного бога-отця та новозавітного християнського бога-сина Ісуса Христа, наголошено на наступності християнства стосовно іудейської релігії.

¹¹ ... *що не відмовився... загинути*... — ідеться про поклоніння так званим язичницьким богам, ідолослужіння.

¹² *Авраам* (євр.) — «батько багатьох», «батько високий, піднесений», персонаж «Біблії», іудейський патріарх.

¹³ ... *скрижалими і законом*... — ідеться про дві кам'яні дошки (таблиці), які нібито бог дав Мойсею. На них було записано «закон» і «заповіді», звернені до іудейського народу.

¹⁴ ...*потім... порятував*... — ідеться про рятівну місію Христа та християнства для народів, що сповідували його.

¹⁵ *Євангеліє* (гр.) — «благовіщення», тобто радісна, блага вість; церковна книга, що містить у собі чотири оповідання чотирьох авторів (євангелістів) про життя і вчення Христа; само вчення Христа; проповідь.

¹⁶ *Хрещення* — одно з християнських таїнств, що полягало у трикратному зануренні людини у воду і супроводжувалось відповідним словесним напучуванням. Вважалося, що людина змиває свої гріхи. У символічному плані — омивання гріховної душі кров'ю Христа і прилучення до «небесного царства». Ширше значення — перехід у християнську віру.

¹⁷ *Оновлення відродження* — в оригіналі «обновлення пакибытия». «Пакибытие» — нове народження, відродження, відновлене життя, воскресіння. Хрещення — «бання пакибытия». Вважалося, що ті, кого хрестять, вирають для старого життя і відроджуються для нового, що є гарантом того, що людина набуває можливості

воскреснути та жити вічно після її фізичної смерті. Обряд хрещення, як смерті й нового відродження людини, символічно відповідає добровільній смерті і воскресінню Христа, що своєю свідомою жертвою (смертю) спокутував гріхи людей і врятував їх від неминучої загибелі.

¹⁸ *Життя вічне* — благоденство, що «уготував бог» на небесах людям, які не мали гріхів і які житимуть вічно після «Страшного суду» і «Другого пришестя» Христа на землю.

¹⁹ *Янгол* (гр.) — «вісник»; вважалося, що існують добрі та злі янголи. Під цим ім'ям розуміли самого бога та церковних пастирів.

²⁰ *Херувими* (євр.) тлумачаться як «отроки», так звані перші янгольські чини, що мали відношення до бога та його премудрості.

²¹ *Серафими* (євр.) — вищий янгольський чин, тлумачиться як «палаючий», «світільний».

²² *...не позірно...* — в оригіналі «не привиденням». Тут висловлена думка про те, що Христос дійсно відвідав землю.

²³ *...у плоті убравшись...* — тобто втілює у людську плоті, залишаючись богом. Вважалося, що Христос мав дві природи (рівносильні) — божественну і людську.

²⁴ *до суцхих...* зійшов... — згідно з апокрифічною літературою, Христос відвідав пекло, щоб порятувати грішників. Пекло — гроб, місце вічних страждань. Тут ідеться про перебування Христа в пеклі після того, як він був розп'янутий і захований у печеру (гроб).

²⁵ *...багатобожжя...* вірувати... — ідеться про політеїстичні вірування іудейських племен. Політеїстичний характер мала і релігія Київської Русі до прийняття християнства.

²⁶ *Обрізання* — встановлений законом Мойсея обряд, що полягав у обрізуванні крайньої плоти. Це ветхозавітне таїнство становило маніфестацію завіту (договору) з богом. Християнство, на відміну від іудейства, визнавало «духовне обрізання» (або «євангельське», «християнське») тобто навернення і освячення всієї людини (душі й тіла).

²⁷ *Молоко благодаті* — у переносному значенні — євангельське вчення.

²⁸ *Прийдешній вік* — у тексті «будущий век». Тут — той, що прийде опісля «Страшного суду». Тоді не буде ні хвороб, ні смерті. Люди житимуть вічно.

²⁹ *Пророки* — у «Ветхому завіті» вчителі, які навчали людей від імені бога. Під цим ім'ям розуміли Христа, іноді апостолів, або проповідників. Пророк — «тлумач», «вішун».

³⁰ *Апостольські вчення* — протиставлення і визнання наступності проповідей і вчень (вчення — ширше поняття), що оцінюються як практичний і теоретичний рівень осмислення буття відповідно в іудейській і християнській релігіях. Апостол — «посланець». Так називали учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення.

³¹ *Тінь* — у тексті «стеня», тобто «тінь», «привид», «видіння», «подібність», «недійсність», «мрія», «невизначеність», «відблиск». У даному контексті — тінь, подібність, тобто «Ветхий завіт», як прообраз «Нового завіту».

³² *Агар* (з євр.) — «перепоясана», або «приблуда», «захожа». Один з персонажів біблійних книг. Алгоритично — іудейський народ під владою «закона». Сарра — хазяйка Агарі; згідно з одним з тлумачень — владичниця взагалі, тобто володарка усіх народів.

³³ *...зачинена... промислом...* — у тексті: «заклучена бе божим промыслом». «Промысел» — «мисль», «піклування», «прорікання», «передбачення», тобто божественна мислительна сила, що визначає порядок речей у світі.

³⁴ *Безвісна і таємна* — часто вживані в Євангелії терміни. Тут — те, що було невідоме і втаємничене.

³⁵ *Премудрість* — у давньоруській філософії це поняття переважно вживали щодо бога. Премудрість — вищий ступінь мудрості, що походить від бога. *Мудрість* — «розум», «розсудливість», «сукупність знань», «вченість», «хитрість». Близьке до таких понять, як «сила», «путь», «істина», «життя».

³⁶ *Сінай* — гора, на якій бог дав скрижалі Мойсею.

³⁷ *Ізмаїл* (євр.) — «той, кого чує бог», «вслухане бже».

³⁸ *Дуб Мамв'рійський* — біля цього дуба стояв курінь Авраама, коли до нього з'явився бог у вигляді трьох янголів.

³⁰ ...а утробу дівиці увійшов... — мається на увазі Марія, матір Христа.

⁴⁰ ...курін' тілесний... — у тексті «кушу плътяную». Тут, мабуть, у розумінні — перша оселя, домівка Христа. Інститут церкви і храми мали найменування — «дім господень», місце, що захищає від зла, наявного у навколишньому світі.

⁴¹ Ісаак (з євр.) — буквально «вона засміялася»; йдеться про Сарру, якій напрокукували народження сина. Аврааму (згідно з Біблією) було 100, а Саррі — 90 років, коли народився їхній син.

⁴² ...годувалася... таївся... — від народження Христа до його проповідницької діяльності минуло близько 30 років. Де перебував він, Євангелія докладно не оповідають.

⁴³ Тілець — «теля», «молодий бичок». Тут алегорія і паралель з євангельською притчею «Про блудного сина». Коли блудний син повернувся додому, його батько звелів заколотися теля, чим виявлялась радість з приводу смерті і воскресіння, втраченого і того, що знайшовся син. Радіє і бог-отець, що Христос «знайшовся» і «ожив». Ісус Христос хрестився в річці Йордан.

⁴⁴ ...по вознесінню... Ісуса... — після того, як Христос «воскрес» і «піднявся на небо».

⁴⁵ ...коли учні... благодатне... — мається на увазі розшарування тих, хто сповідував іудаїзм, і тих, хто поклонявся Христу.

⁴⁶ ...Іудеї ж бо... виправдання... — у тексті «оправдання». Цей термін мав значення «виправдання перед богом», «підтвердження істини», «зняття вини», «відпущення гріхів».

⁴⁷ ...християни... творять — термін «спасіння» мав значення «визволення», «рятунок», «допомога», «євангельська проповідь». Одне з імен Христа — Спас, Спаситель. Іудеї виправдовувались перед богом за численні гріхи, християни не тільки рятуються від гріхів і прилучаються до життя вічного, але й охороняються безпосередньо богом від напастей життя.

⁴⁸ ...Манасію... — персонаж «Біблії». Йосиф привів синів Єфраїма і Манасію до свого батька Якова, щоб той благословив їх перед своєю смертю. Далі у Іларіона йдеться про символічну відповідність подій «Ветхого» і «Нового» завітів.

⁴⁹ Ветхий — цей термін мав значення «старий», «постарілий», «занепалий», «дряхлий», «давній», «віддавна усталений (існуючий)»; «дохристиянський», «язичницький», «дохристиянська частина Святого писання».

⁵⁰ Нове — те, що приходить (пришло, прийде) замість старого або виникло (виникає, виникне) нещодавно, вперше; те, що не має ознак ветхого; те, чого не було раніше.

⁵¹ Ісаїя — один з біблійних пророків.

⁵² Раніше... землі — Єрусалим, головне іудейське місто. Тут йдеться про поширення християнства серед багатьох народів.

⁵³ Гедеон — біблійний персонаж. Згідно з Біблією, бог пообіцяв Гедеону (одному з племені ізраїльтян) порятувати його народ від ворогів. Гедеон забажав перевірити могутність бога. Спочатку він простелив на току овече руно і поставив умову, щоб тільки на руно (вночі) впала роса, а навкруги земля залишилась сухою. Коли бог здійснив це, Гедеон звернувся до бога з проханням зробити навпаки. Бог виконав і це прохання.

⁵⁴ Кіот — ящик, зроблений з кедрового дерева і обкладений золотом, в ньому зберігались скрижалі закону.

⁵⁵ ...як самаритянки... — самаритянка — жителька міста Самарії або навколишніх місцевостей. Самаритяни були іудейського походження, але відокремились від ревних іудеїв і спілкувались з «язичниками». Іудеї нехтували цим народом, тому самаритянка не хотіла напоїти Христа, сказала йому, що іудеї з самаритянами не спілкуються. Самаритяни приймали тільки п'ять перших книг Мойсея, вірували в бога, але поклонялись ідолам. Далі в тексті відповідь Христа самаритянці.

⁵⁶ в Єрусалимах — у тексті Євангелія сказано «в Єрусалимі», Іларіон же (або переписувач) живив множину (так написано і в деяких інших списках «Слова»). Напевно, тут потрібно розуміти земний Єрусалим (місто) та «вншній», «новий» Єрусалим, під яким мислилась церква (інститут церкви) Христа.

⁵⁷ ...і саме... духом... — до євангельської цитати додаються слова, що підкреслюють один з головних догматів християнства про Трійцю.

⁵⁸ ...не від крові... від бога народились — протиставлення фізичного («плотсько-го») народження «духовному» народженню тих, хто хрестився і сповідує християнство.

⁵⁹ Як людина... спрямовував — згідно з євангельськими текстами, після народження Христа волхви (східні мудреці) побачили на небі нову зірку, що знаменувала народження бога. Вони йшли, орієнтуючись на цю зірку, і принесли Христу різні дари.

⁶⁰ Як людина... поклонилися йому — дізнавшись про народження «царя іудейського» Христа, цар Ірод вирішив знищити його. Янгол попередив Йосифа, чоловіка Марії, про небезпеку, Марія разом з сином пішла в Єгипет.

⁶¹ Як людина... назад пішов — йдеться про хрещення Ісуса Христа у водах Йордана та біблійський текст («Книга псалмів», 113, 3), де оповідається про те, що коли іудейський народ виходив з Єгипту, ріка Йордан повернула назад.

⁶² Як людина... спокусника — після хрещення Ісус пішов у пустелю, де постився. У пустелі його спокушав диявол.

⁶³ Як людина... перетворив — Кана Галілейська — невеличке місто у Галілеї. Тут Христос сотворив своє перше «чудо». На одному шлюбнім банкеті він пожалів злидненого жениха й наповнив вином шість великих кам'яних водоносів, тобто перетворив воду на вино.

⁶⁴ Як людина... послухались його — разом з учнями Христос на човні потрапив у шторм; на прохання учнів він заспокоїв море.

⁶⁵ Як людина... мертвих — йдеться про євангельський сюжет, коли Христос «воскресив» мертвого Лазаря.

⁶⁶ Як людина... господне — євангельський сюжет про в'їзд Христа до Єрусалиму, де сповідували іудейську релігію.

⁶⁷ Як людина... до раю — разом з Ісусом Христом розп'яли двох розбійників. Один з них звернувся до Христа з проханням пом'янути його, коли Христос буде у «царстві своєму». Христос пообіцяв розбійникові, що той буде з ним «сьогодні в раю».

⁶⁸ Як людина... потряс — коли розп'ятий Христос попросив напиться, йому піднесли губку, намочену оцтом. Зразу після смерті Христа стався ряд загрозливих природних явищ.

⁶⁹ Як людину... зберігши — вхід до печери, де був похований Христос, відкрили кам'яною брлою і наклали печатки. Христос «по воскресінні» вийшов звідти, не ушкодивши печаток.

⁷⁰ Посеред землі — гора Голгофа, де було заховано тіло Христа, вважалась центром землі. Існувало уявлення, що саме на тому місці, де розп'яли Христа, було місце поховання «першої людини» — Адама. Кров Христа нібито пролилась на череп Адама, чим Христос спокутував гріх Адама і всього людства, започаткований відтоді, як Адам з'їв «заборонений» плід з дерева пізнання в раю.

⁷¹ Хананейка — жінка з роду, який поклонявся ідолам. Христос вилікував її дочку.

⁷² Вельзевул — «начальник злих духів», «князь бісівський». Слова «від блуду народжений» в оригіналі замазані темнішим чорнилом. Подаються вони за іншим списком.

⁷³ ...притчу про виноград... плоди — євангельська притча, де мовиться про те, що один хазяїн насадив виноградник, віддав його винарям та пішов з надією на добрий урожай. Але винарі повбивали посланців хазяїна та його сина. Аллегорія: треба дбати, щоб віруючі повертали богові те, що вони винні йому за надані їм блага, та про поширення християнської віри.

⁷⁴ ...коли... Єрусалима... — Єрусалим був декілька разів зруйнований та відбудований знову. Далі в Іларіона йдеться про захоплення міста римлянами й поруйнування його.

⁷⁵ Тьма кромішня — тобто зовнішня, найвіддаленіша, дальня.

⁷⁶ ...народи приведені... — у тексті «языци приведені». «Языци» — народ, плем'я; в множині — язичники, іновірці.

⁷⁷ Давид — один з персонажів «Біблії». Пророк, цар, що написав книгу «Псалтир».

⁷⁸ ...Христос... отцю... — йдеться про одне з християнських таїнств, де присутні в церкві символічно куштують «тіло Христа» і п'ють «його кров».

⁷⁹ *Йосія* — один з біблійських пророків.

⁸⁰ *...не простромяємо ребра йому* — один з охоронців простромив списом ребра розіпнутому Христу.

⁸¹ *...тридцять срібняків...* — Іуда, один з учнів Христа, зрадив його, за що отримав нагороду від іудейських першосвящеників.

⁸² *...викрадений був...* — іудейські першосвященики стверджували, що Христа було викрадено з місця поховання.

⁸³ *Петро* — один з учнів Христа, апостол.

⁸⁴ *Фома* — один з учнів Христа, що не вірив у його воскресіння, доки сам не впевнився в цьому.

⁸⁵ *Сім соборів* — на перших семи соборах християнської церкви були розроблені чільні догмати християнської релігії. Собори відбувались із 325 по 787 рр.

⁸⁶ *Даниїл* — один з біблійських пророків.

⁸⁷ *Павло* — християнський апостол.

⁸⁸ *Іоан Богослов* — апостол, євангеліст.

⁸⁹ *Марк* — автор одного з Євангелій.

⁹⁰ *...старого Ігоря...* — діда Володимира.

⁹¹ *...славного Святослава* — батька Володимира.

⁹² *...поклоняються сили...* — тобто «сили», «влада», «могутність», «дари Святого Духа», «бог», «Євангеліст», «благовіщення». Сили небесні — твердиня земна.

⁹³ *Василій* — християнське ім'я, що його дістав князь Володимир при хрещенні.

⁹⁴ *...книги животії* — ті, що містять у собі життя.

⁹⁵ *...водночас...* — у тексті «и в единое время». Тут Іларіон перебільшує темпи поширення християнства на території Русі.

⁹⁶ *Костянтин* — римський імператор (близько 285—337 рр.), що сприяв становленню й поширенню християнства. Був прилучений до християнських святих.

⁹⁷ *Нікейський собор* — один з православних церковних соборів (787 р.).

⁹⁸ *...хрест... приніс...* — тут хрест, на якому було розіпнуто Христа. Частини хреста було розіслано по християнських країнах.

⁹⁹ *Ольга* — бабка Володимира, що хрестилась до офіційного хрещення Русі, яке відбулось у 988 (989) році.

¹⁰⁰ *...приніс хрест... града Констянтина...* — йдеться про хрест, який привезла Ольга з Константинополя.

¹⁰¹ *...церква богородиці Марії...* — Десятинна церква у Києві, збудована при Володимирі. Там був похований Володимир.

¹⁰² *Георгій* — християнське ім'я Ярослава Мудрого, сина Володимира.

¹⁰³ *Соломон* — іудейський цар, що довершував забудову Єрусалимського храму, який почав будувати його батько Давид.

¹⁰⁴ *...І дім... Премудрості...* — мова йде про будівництво Софійського собору в Києві. *Софія* (з гр.) — «мудрість».

¹⁰⁵ *...церкву на Великих воротах...* — церква Благовіщення на Золотих воротах в Києві. Благовіщення — свято, що має нагадувати віруючим євангельський сюжет. Архангел Гавріїл прорік діві Марії, що вона народить Ісуса Христа від Святого духа. Благовіщення — «блага вість».

¹⁰⁶ *Ірина* — християнське ім'я дружини Ярослава Мудрого.

¹⁰⁷ *...до світла трисонячного божества...* — мабуть, тут йдеться про Бога-отця, Бога-сина і Святого духа.

Коментарі склав канд. філос. наук,
науковий співробітник Інституту філософії
АН УРСР С. В. БОНДАР

В. Н. Порус

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ: ОГЛЯД ПРОБЛЕМАТИКИ *

«Філософсько-культурологічний контекст «філософії техніки»

Якщо в першому з розглядуваних контекстів переважає установка на позитивне розв'язання проблем технічного розвитку, то в другому навпаки — критична установка явно домінує над прагненнями до позитивних рішень. Замість них найчастіше висувуються абстрактно-утопічні проекти соціальної перебудови, головним чином на основі перероблення людської свідомості, або ж констатується трагічна безвихідь сучасної індустріально-технічної цивілізації. Це дає підстави деяким авторам-марксистам пов'язувати перший контекст осмислення феномена техніки з «технічним оптимізмом», а другий — з «технічним песимізмом»²⁷. Такий зв'язок, однак, не є однозначним: песимістичні і критичні висновки часто роблять й у рамках першого контексту, як, до речі, і в другому трапляються цілком «оптимістичні» (хоча й технократично-утопічні) прогнози соціального і технічного розвитку капіталізму. Як слушно зауважують Г. Банзе і З. Вольгаст, «погляди на техніку стають більш оптимістичними... при кон'юнктурному похваленні, коли виявляються характерні для капіталізму потенції розвитку продуктивних сил. Песимістичні... погляди на техніку, навпаки, виявляються, як правило, під час криз...»²⁸.

1. Критика «технологічного» світогляду. Критика ця пов'язується насамперед з ім'ям М. Хайдеггера (1889—1976). Він вбачав у техніці особливий тип зв'язку зі світом, такий, в якому реалізується прагнення до володіння й експлуатації. Вважаючи світ виключно матеріалом для задоволення своїх зазіхань, людина, за Хайдеггером, використовує техніку як спосіб трансформації цього матеріалу, як знаряддя, за допомогою якого скидаються всі покрови природних таємниць, а буття постає тільки як форма й умова людського існування. Тим самим людина прирікає себе на роль «во-

лодаря речей», однак ця роль парадоксальним чином підкоряє собі виконавця, перетворюючи його на раба своїх власних знарядь. Покладаючись на техніку, людина стає річчю у світі речей, її людська сутність відчужується і це відчуження — джерело грізної небезпеки для людського роду. «Загроза людині, — писав Хайдеггер, — йде навіть не від можливої згубної дії машин і всьляких пристроїв. Справжня загроза уже підступила до людини у самій її сутності»²⁹.

Хайдеггерівське формулювання надзвичайно абстрактне і категоричне. Якщо згубна загроза міститься в самій сутності людини, тоді будь-які спроби виправити становище з допомогою якихось «зовнішніх» обмежень технічного розвитку, раціонального «приручення» техніки є безнадійними. З технікою неможливо справитись за допомогою техніки. Порятунком, якщо він взагалі можливий, полягає в зміні «технологічного» світогляду.

Ці положення викликають критику з боку тих філософів, котрі закликають до раціонально-наукового аналізу сильних і слабких сторін «технологічного» світогляду. «В підході Хайдеггера, — пише Ф. Рапп, — особливу увагу звернено на кінцеві, метафізичні основи наших установок стосовно техніки, і тим самим руйнуються ілюзії того, що можуть бути достатніми більш правильна організація і більш ефективне використання техніки як інструменту для досягнення практичних цілей. Але важко уявити, як можна зусиллям однієї тільки споглядальної і всерозуміючої думки змінити стан справ у світі, наскрізь пронизаному технікою... Ось чому метафізична інтерпретація Хайдеггера має бути доповнена більш конкретним філософським аналізом»³⁰. Звичайно, установка Раппа на аналітичний підхід до «філософії техніки» і, зрештою, на раціональну зміну світу, «наскрізь пронизаного технікою», суперечить хайдеггерівському діагнозові про згубність «технологічного» світогляду. Однак неясним лишається його заклик до поєднання «метафізичної» і «аналітичної» критики техніки.

* Закінчення. Початок — в № 3 за 1988 р.

²⁷ Банзе Г., Вольгаст З. Аспекты «философии техники» в ФРГ // Вопр. философии. — 1984. — № 10. — С. 112—120.

²⁸ Там же. — С. 113.

²⁹ Heidegger M. Vorträge und Aufsätze. — Pfullingen, 1957. — S. 36.

«Технологічний» світогляд, як це випливає з попереджень Хайдеггера, корениться у глибинах людського духу. Але чи не приховують ті ж глибини і надію на порятунк? Думка про те, що «метафізична» критика техніки як світовідношення має спиратися на позитивні ідеали духовності, загалом є традиційною для буржуазної «філософії техніки». Фатальність «технологічного кошмару» розглядалась багатьма її представниками як наслідок «хвороби духу», підпорядкування свідомості антидуховному, грубо матеріальному началу. З цього випливало, що зцілення хвороби може настати тільки як зміна свідомості, як реабілітація духовної свободи (В. Франк, М. Бердяєв, Х. Сколімовський та ін.). Однак, намагаючись відшукати способи цієї зміни, філософи зазначеної традиції не змогли вийти за рамки ідеалістичних утопій і моральних проповідей.

Характерними у цьому відношенні є погляди американського філософа Л. Мемфорда. Він розрізняє «політехніку» і «монотехніку»: перша орієнтована на задоволення гармонійної цілокупності людських потреб, друга — на досягнення економічної вигоди, військової могутності, влади. «Монотехніка» розвивається швидко і створює ілюзію прогресу, однак у кінцевому рахунку виявляє свою згубність для людства. Причини того, що сучасна технічна цивілізація йде по шляху «монотехніки», полягають в дегуманізації суспільства, котре само уподібнилось до гігантської машини — бездуховної, а тому й позбавленої смислу. «Філософія техніки», за Мемфордом, покликана деміфологізувати цей механізм, сприяти радикальній переорієнтації людського духу³⁰. Що означає ця переорієнтація, яким шляхом вона має йти, до якої мети — на всі ці питання у Мемфорда, як і в інших критиків бездуховності техніки, відповідей нема.

О. Шпенглер також розглядав техніку як засіб «насилення над природою». Людина бере на себе роль Творця (у релігійному значенні цього терміна), покладаючи надії на техніку. «Техніка вічна і безсмертна, як бог-творець, рятує людство, як син божий, і осяває нас, як дух святий», — з гіркою

іронією писав названий автор³². Але втративши людську духовність, людина-творець перетворюється в людину-руйнівника, бо чим колосальнішою є будова технічної цивілізації, тим менше лишається в ній місця для самої людини. Техніка, як її уявляє Шпенглер, — зла доля роду людського, його трагічне призначення. Вона прискорює загибель «фаустівської» цивілізації, адже чим раціональнішими й інтенсивнішими є технічні зусилля людей, тим більш ірраціональними і руйнівними є їх наслідки, — таким є сформульований Шпенглером парадокс розвитку техніки.

2. Від критики «технологічного» світогляду до критики капіталістичного типу раціональності. Критика відчуженої свідомості як причини небезпек, пов'язаних з гіпертрофією бездуховної технологічності в сучасному світі, явним чином засвідчила свій абстрактний антиісторизм і цілковиту безпорадність у практичних рекомендаціях. Це підштовхнуло тих буржуазних філософів, хто засвоїв деякі принципи ідеї марксизму, шукати коріння зла не в глибинах духу, а в принципах соціального устрою. Так, соціальні філософи Франкфуртської школи проголосили техніку і технічну організацію виробництва втіленням веберівського принципу раціональності у тій його формі, котра пов'язана з суттю капіталізму, з експлуатацією людини людиною. Цей принцип, вважають вони, є «спотворенням, відчуженням істинної раціональності (вірніше, розумності)» — «логіки самої справи», котра має бути логікою справжнього людського існування в єдності з природою, а не логікою безконечно зростаючого оволодіння природою і людиною³³.

Однак франкфуртці не дали відповіді на корінне питання: яким є шлях до «справжнього людського існування» і «єдності з природою»? Їхня «критична філософія» безнадійно буксувала, оскільки їй бракувало твердого ґрунту позитивного соціального проекту. Г. Маркузе, наприклад, бачив шанс для подолання антигуманних структур сучасної капіталістичної формації у пристосуванні техніки й виробництва до «життєвих інстинктів» людини: щоб перетворитись із знарядь пригноблення і придушення в носіїв свободи, «наука і техніка повинні були б змінити своє нинішнє спрямування й цілі, засягати перетворень згідно з новою

³⁰ Rapp F. The philosophy of technology: a review // Interdiscipl. science review.— 1985.— Vol. 10.— No. 2.— P. 136.

³¹ Mumford L. The Myth of the machine.— Vol. 1: Techniques and human development.— New York, 1967; vol. 2: The Pentagon of power.— New York, 1970.

³² Spengler O. Man and technic.— New York, 1932.— P. 86.

³³ Давидов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы.— М., 1977.— С. 82.

чуттєвістю — вимогами життєвих інстинктів»³⁴. Теоретична і практична безпорадність таких закликів, колись вельми популярних на Заході, цілком очевидна.

А. Гелен, а вслід за ним і Ю. Хабермас, поставили під сумнів ідею про те, що зміна відношення людини до природи потягне за собою зміну характеру технології. Вони підкреслили, що існуючий нині тип техніки є іманентним характерові суспільного виробництва і всій суспільній практиці за капіталізму. Звідси неминуче випливає висновок про те, що зміна техніки є функцією від зміни соціально-економічної структури. Однак Хабермас не розглядає реальний соціально-економічний базис капіталізму як першопричину класових суперечностей, обмеживши завдання своєї «критичної теорії суспільства» констатацією соціальних суперечностей і критикою тих порушень норм буржуазного правопорядку і відхилень від ліберальних ідеалів, які породжують ці суперечності³⁵. Тому, відмежовуючись від хайдеггерівської утопії «повороту» до невідчуженої свідомості як способу відновлення гуманістичного смислу технічної цивілізації, Хабермас приходить до утопії іншого ґатунку: до ідеї здійсненості «соціального консенсусу» через удосконалення і критику механізмів ліберально-буржуазної демократії.

Хабермас полемізує з теоріями «технічного детермінізму» — ідеологічною основою технократичних концепцій. Як уже зазначалось, ядро цих теорій — в положенні про автаркію технічного прогресу, його самодетермінованість. Але звідси нерідко виводять і більш категоричне твердження — про здатність підпорядкувати розвиток соціального і духовного світу людини законам розвитку техніки і технічного прогресу. Так, згідно з Х. Шельським, видатним представником сучасного технократизму, будь-яка соціальна активність, спрямована на романтичну «гуманізацію» технічного розвитку, є ілюзорною і тому зайвою. Навпаки, вважає він, лише раціональна сила науково-технічного прогресу здатна гуманізувати соціальну активність, звільнити її від ірраціональних, руйнівних імпульсів³⁶. Якщо Хабермас пов'яже надії на

«емансипацію» з політичною активністю «критично мислячого» лібералізму, то Шельський ставить на місце цієї активності «іманентну логіку речей», яка продукується науково-технічним прогресом і виробництвом. Однак реальний розвиток суспільно-історичного процесу доводить утопічність обох цих установок: ліберальна критика сучасного капіталізму спростовується суворими реаліями його класових антагонізмів, а технократія — ірраціональністю і антисоціальністю наслідків технологічного розвитку буржуазного суспільства.

Не менш утопічним є й варіант критики «технічного детермінізму», запропонований Ж. Еллюлем. Розвиваючи і деталізуючи соціально-критичні сторони антитехніцизму, він пропонує іншу форму соціальної активності, спрямованої проти некерованості і незворотності технологічних процесів — організацію «незалежних» соціальних і політичних груп, які свідомо протиставляють свою життєдіяльність і поведінку державі й технічній цивілізації, відмовляючись від їхніх «дарів»; створення автономної культури (філософії, мистецтва, традицій, форм сімейного і особистого життя), яка протистоїть б «технічному хаосу»³⁷. На ділі стає очевидним, що антитехнократична утопія Еллюля є не чим іншим, як капітуляцією перед соціальними антагонізмами, які породжуються на перший погляд раціональною, але за своєю суттю протирозумною машиною капіталістичного виробництва і пов'язаною з ним технікою.

Головна загроза, на яку вказують по-антитехніцистському настроєні західні філософи, — це не тільки і навіть не стільки процес технічного розвитку, що вийшов з-під раціонального контролю, скільки деградація самого контролю під впливом деґуманізації суспільних відносин, що складаються навколо техніки і виробництва. Відмінність між технократичною концепцією «технічного детермінізму» і антитехніцистською критикою капіталізму полягає в тому, що прихильники першої вбачають витоки негативних наслідків технізації виробництва в суспільній організації, котру, як вони сподіваються, здатна виправити логіка саморозвитку науки і техніки, а другі — в недоліках «технологічного» світогляду, що кореняться «в людській природі». Спільне в них — що й ті, й ті не бачать реалістичної альтернативи суспільно-політичному ладові, який породжує критиковані ними пороки.

³⁷ Ellul J. The political illusion.—New York, 1967.—P. 220; Ellul J. The technological society.—New York, 1964.

³⁴ Marcuse H. An essay on liberation.—London, 1972.—P. 28.

³⁵ Тавризян Г. М. Социальная утопия философского либерализма Ю. Хабермаса // Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ.—М., 1978.—С. 292.

³⁶ Schelsky H. Auf der Sache nach Wirklichkeit.—Düsseldorf; Köln, 1965.—S. 449.

3. *Соціальні наслідки сучасного технічного розвитку.* Це, мабуть, найбільш широка сфера проблем з числа тих, що обговорюються «філософією техніки», коли вона виступає складовою соціальної філософії. Романтично-антитехніцистська критика капіталізму в абстрактній формі вказала на негативні наслідки бездуховного техніцизму: відчуження людини, перетворення її на елемент техніко-виробничих систем, розклад людських цінностей. Однак технологічний розвиток не може односторонньо оцінюватись тільки як негативний процес. Історичний прогрес нерозривно пов'язаний з успіхами науки і техніки, і ставити під сумнів цей факт — значить застрягати на безялідному й утопічному негативізмі.

Останніми роками в західній літературі з «філософії техніки» намітилась тенденція до подолання однобічного критицизму і переходу на ґрунт історичного, системного й міждисциплінарного аналізу соціальних наслідків технічного розвитку. Щоправда, ця тенденція виражається головним чином в програмах, деклараціях, закликах, про реальне втілення яких говорити поки що не доводиться. Важливо, однак, відзначити, що сама ця тенденція виникає не без певного впливу марксистської соціальної філософії. Наприклад, американський філософ Р. Коен, у працях якого вплив марксизму особливо помітний, пише: «Ми повинні визнати історичний характер нашого ставлення до впливу науки і техніки на життя суспільства і людини, детермінованість цього ставлення нашою культурою: воно буде різним залежно від того, в чіх руках перебуває дана техніка, на якій стадії технічного розвитку робиться та чи та оцінка, про яку частину людства йдеться або яку частину людства репрезентує така оцінка, до якого класу, раси, нації, покоління, статі належить той, хто робить ці оцінки, яким є рівень його культури. І ще більшою мірою ставлення до техніки залежить від того, про який саме технічний розвиток йдеться»³⁸. Як бачимо, Коен фактично повторює одну з головних вимог історико-матеріалістичного методу — необхідність історичної конкретності і соціального аналізу у визначенні характеру співвідношення техніки і суспільства, технологічного і соціального розвитку. Відзначимо, однак, що послідовне проведення цього підходу потребує

опори на марксистсько-ленінську теорію соціального розвитку. Не знаходячи такої опори або відкидаючи її, буржуазна філософія нерідко збочує від історичної конкретності до історичного релятивізму.

З проблем, пов'язаних з соціальними наслідками сучасного технічного розвитку, в буржуазній літературі на передній план висуваються такі:

— *всесвітній, глобальний характер технічного розвитку, його здатність зачіпати інтереси всіх народів планети, обійняти їм безконечні блага і разом з тим загрожуючи смертельною небезпекою;*

— *критичність стадії сучасного технічного прогресу: дальше кількісне і якісне зростання техніки, здійснюване безконтрольно, вступає у конфлікт з глобальними інтересами людства, здатне завдати йому непоправної шкоди і поставити під сумнів перспективи людського роду загалом;*

— *для відвернення загрози всесвітньої катастрофи, безпосередньо пов'язаної з розвитком сучасної військової техніки, необхідна кардинальна зміна принципів політичного мислення, виключення прагнень до односторонньої військової переваги і диктату; політика воєнної сили має остаточно поступитись місцем політиці рівноправності і мирного співіснування;*

— *нестримна гонка озброєнь поглинає колосальні кошти і ресурси, які могли б послужити розв'язанню соціальних проблем, особливо в країнах, що розвиваються; надмірні воєнні витрати дестабілізують світову економіку, посилюють суперечності між країнами, що належать до різних суспільно-політичних систем;*

— *дегуманізоване технічне зростання, засноване на принципах капіталістичного виробництва, у дедалі більших масштабах приводить до витіснення з виробничого процесу живої людської праці і збільшує безробіття з усіма його негативними соціальними ознаками;*

— *розв'язання продовольчої, сировинної, енергетичної проблем сучасного світу вимагає не так технічного вдосконалення, як — головним чином — соціальних перетворень; кожний новий крок вперед у посиленні технічної могутності дедалі більше актуалізує завдання ліквідації соціальних перепон на шляху розумного використання цієї могутності.*

Наведений, далеко не повний, перелік тем достатньо характеризує проблемну сферу, в межах якої «філософія техніки» розглядає вплив технічного розвитку на структуру соціальних відносин виробництва, споживання

³⁸ Cohen R. S. Social implication of recent technological innovation // *Philosophy and technology*. — Dordrecht etc., 1983. — P. 38.

і комунікації в ракурсі найбільш гострому і злободенному³⁹.

4. «*Антропологія техніки*». Цей термін введено західнонімецьким філософом А. Хунінгом для позначення проблемної області, пов'язаної з розвитком людського індивіда під впливом технічного розвитку⁴⁰. Ця область охоплює питання технічної освіти і виховання, формування потреб, що задовольняються з допомогою техніки, системи цінностей, превалюючих в «технотронну епоху», поєднання інтелектуального і морального начал в людині, яке під впливом технічного прогресу порушується в напрямі гіпертрофії розсудкової діяльності на шкоду діяльності емоційно-художньої, етичної. Парадоксальний результат порушення цього поєднання — посилення ірраціоналістичних, релігійно-містичних, «демоністичних» тлумачень техніки та її ролі в суспільному житті. Хунінг пов'язує «антропологію техніки» з розумінням причин соціальних недоліків і їх усуненням. За його переконанням, поширення об'єктивного, науково обгрунтованого знання цих причин — запорука підвищення соціальної активності і відповідальності технічної інтелігенції як сили, на яку він покладає особливу прогресивну функцію в сучасному суспільстві. Однак, як відзначають представники марксистської критики «антропології техніки», таке розуміння рушійних сил соціальних перетворень є явно недостатнім⁴¹. Аналіз Хунінга об'єктивний хронічною хворобою буржуазної «філософії техніки» — ідеалістичним розумінням сутності суспільних процесів.

³⁹ The social implications of the scientific and technological revolution: a UNESCO symp.— Paris, 1981; *Albury D., Schwartz J.* Partial progress.— London, 1982.

⁴⁰ *Huning A.* Das Schaffen des Ingenieurs: Beiträge zu einer Philosophie der Technik.— Düsseldorf, 1978.— S. 171—172.

⁴¹ *Попов Е. В.* Идейное содержание и проблемы западногерманской философии техники // *Вопр. философии*.— 1985.— № 12.

* * *

Ми стисло розглянули деякі проблеми, осмислення й аналіз яких становлять основний зміст сучасної «філософії техніки». Підбиваючи підсумок, відзначимо, що вона є неоднорідним утворенням і не має однозначної філософсько-теоретичної платформи, відображаючи боротьбу ідей в сучасній немарксистській соціальній філософії і філософії науки. Найважливішими моментами еволюції «філософії техніки» на сучасному етапі є відхід від примітивних, занадто спрощених і абстрактних тлумачень техніки і технічного прогресу, тенденція до об'єднання епістемологічних, етичних, культурологічних, соціальних і «метафізичних» досліджень, доповняльність системного і історичного аналізу феномена техніки. Проте ці безперечно позитивні тенденції поєднуються з філософським ідеалізмом, спробами об'єктивістського сциєнтистсько-технократичного розв'язання проблем, поставлених технічним розвитком. У різноманітних варіантах і формах західні філософи приходять до однакового за своєю суттю підсумку: виволення людини з-під гніту пороків технічної цивілізації і оптимізація відношень людини і техніки — функція від змін у сфері свідомості; ігнорування сутнісних причин суперечностей технічного розвитку за капіталізму, які кореняться у природі цього суспільного ладу. Ці недоліки — типові для всіх відгалужень «філософії техніки», яка, за слушним зауваженням Раппа, «не може бути кращою, ніж це дозволяє стан нашої філософії в цілому; філософія техніки відображає як досягнення, так і провали всієї філософії, коло проблем, обговорюваних в ній. Всупереч видимості, техніка не створює якихось цілком нових проблем, а, скоріше, ускладнює вже існуючі...»⁴².

Саме тому критичний аналіз сучасної «філософії техніки» є актуальним завданням марксистських досліджень сучасної буржуазної філософії.

⁴² *Rapp F.* The philosophy of technology: a review.— P. 137.

* * *

В статтю раскрываются истоки и исторический генезис «философии техники», дается обзор ее основополагающей проблематики, рассматриваются способы осмысления этой проблематики в двух ведущих на сегодняшний день контекстах развития идей данного течения буржуазной философской мысли — методолого-технологическим и философо-культурологическим.

ПІДСТУПАМ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ — НАЛЕЖНУ ВІДСІЧ!

Розвиток соціалістичного суспільства, нинішня його перебудова відбуваються в обстановці гострого протиборства соціалістичної і буржуазної ідеологій. У розв'язаній імперіалізмом «психологічній війні» його пропагандистськими службами з особливою настирливістю використовується ідеологія буржуазного націоналізму, яку вони за всяку ціну намагаються експортувати у соціалістичні країни, зокрема в СРСР. У цій діяльності імперіалістична пропаганда спирається на допомогу реакційних емігрантських кіл різних національностей, у тому числі й українських буржуазних націоналістів.

Редакція журналу одержує чимало статей, автори яких викривають український буржуазний націоналізм як вороже нашому народові явище, дають відсіч ідеологічно-диверсійним підступам його апологетів. Пропонуємо увазі читачів огляд цих матеріалів.

У статті І. М. Довгала і В. С. Рибалка (Київ) «Український буржуазний націоналізм як знаряддя антикомунізму і антирадянзму», (21 с.) підкреслюється, що буржуазний націоналізм — невід'ємна складова буржуазного світогляду — породжується і визначається ним як частина цілим і виконує функції забезпечення його існування і дії. Сукупність цих функцій становить об'єктивний зміст буржуазного націоналізму як знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.

Найліпшим засобом з'ясування сутності того чи іншого соціально-політичного явища (в даному разі — українського буржуазного націоналізму) є його аналіз у контексті і з погляду класової боротьби, оцінка його класових характеристик. Історія боротьби ленінської партії за побудову нового суспільства незаперечно засвідчує, що українські буржуазні націоналісти завжди належали до табору супротивників пролетарської революції і реального соціалізму. У своїх теоретичних виступах і політичних діях вони незмінно ставили за мету не допускати поширення впливу комуністичної ідеології серед трудящих України, прагнули за всяку ціну відвоювати втрачені позиції, перехопити у комуністів ідейне і моральне лідерство і, підмінюючи гасла соціально-економічного і політичного визволення (як основи визволення національного) гаслами націоналізму, вирвати український народ з революційних лав.

І. М. Довгаль і В. С. Рибалко констатують, що буржуазний націоналізм взагалі, український буржуазний націоналізм зокрема — це ідеологічне відображення інтересів буржуазії в галузі міжнародних відносин, буржуазне розуміння націй, суспільних явищ і процесів, пов'язаних з їх існуванням. Це розуміння формується на основі принципів світосприйняття, які безпосередньо впливають з буржуазного способу життя, заснованого на соціальному антагонізмі і експлуатації, конкуренції і гнобленні одних членів суспільства, одних його класів і груп — іншими. Націоналізм аж ніяк не тотожний національній самосвідомості, а є її спотворенням — як за змістом, так і за формою.

Національна свідомість формується у тісному зв'язку з об'єктивно-історичним процесом становлення націй і є водночас його елементом і

духовним відображенням. Виявлені В. І. Леніним дві протилежні тенденції розвитку національних відносин за капіталізмом — це водночас і тенденції розвитку національної свідомості. В буржуазній ідеології ці тенденції виявляються саме у формі націоналізму і космополітизму, які непримиренно протистоять пролетарському патріотизмові й інтернаціоналізмові. Буржуазна ідеологія і пропаганда докладають великих зусиль, аби зобразити націоналізм, коренем якого є ворожість до інших націй, єдиною істинною формою патріотизму, вираженням любові до власного народу і довести, що він являє собою історично прогресивне й високоморальне явище. Та коли це їм вигідно, антикомуністи з такою ж спритністю намагаються пропагувати космополітизм, зречення і зраду Батьківщини як шлях до «дійсної свободи особистості».

Ленінський аналіз духовної культури капіталістичного суспільства, наголошення на боротьбі в ній двох культур, діаметрально протилежних за класовими орієнтаціями, розкрили історичну закономірність і неминучість формування і розвитку пролетарського розуміння національного, його політичну прогресивність. Розвинувши ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін розробив теорію і політику пролетарської партії у національному питанні і показав, що буржуазному націоналізмові і космополітизмові протистоять пролетарський патріотизм і інтернаціоналізм як вища, істинна форма усвідомлення і реалізації нерозривного взаємозв'язку інтересів нації і людства, як єдність патріотизму, любові до власного народу, Батьківщини — і класової солідарності трудящих різних національностей.

В. І. Ленін, партія більшовиків розглядали національно-визвольні устремління народів як невід'ємну складову їхніх революційних прагнень до соціального визволення. Націоналістичній ідеології і політиці національної самоізоляції, вигідній визискувачам, вони протиставили концепцію розв'язання національного питання, яка ґрунтується на принципах міжнародного співробітництва, національної суверенності, свободи самовизначення, товариської взаємодопомоги.

Сьогодні український буржуазний націоналізм використовується в обомбі різних «емігрантських націоналізмів» як «теоретична основа» і практичне знаряддя підривних ідеологічних акцій проти радянського суспільства. Розрахунок тут робиться на підрив нашого суспільства зсередини через сіяння розбрату між народами, на руйнування їх союзу — однієї з найважливіших підвалин політичної стабільності СРСР. Наші супротивники намагаються скористатись тим, що сфера міжнародних відносин надзвичайно розмаїта, складна і, як всяка реальність, сповнена суперечностей, підпадає під дію багатьох факторів, вплив яких часом досить важко врахувати. Режисери антирадянської «психологічної війни» роблять ставку і на націоналістичні передсуди, що збереглися у свідомості окремих людей, і на певні проблеми, які ще наявні в реальній практиці міжнародних відносин за соціалізмом. Все це вимагає приділяти неослабну увагу викриттю і нейтралізації підривної діяльності українського буржуазного націоналізму, вдосконаленню інтернаціонального виховання наших громадян.

Н. Я. Горбач (Львів) у статті «*Наукова неспроможність буржуазно-націоналістичної культурології*» (19 с.), розкриваючи складну структуру міжнародних та міжнародних відносин — зокрема, у плані взаємодії культур — зазначає, що саме на цих питаннях систематично спекулює буржуазна ідеологія, яка розглядає їх як відкрите поле для підступів проти соціалізму.

Більшість буржуазно-націоналістичних концепцій культури, зокрема й тих, які сьогодні висуваються українськими буржуазними націоналістами, базується на так званій європоцентристській доктрині пояснення історії. Ця доктрина, виникнувши як теоретичне обґрунтування колоніалістської експансії західноєвропейської буржуазії, виходить з того, що лише Західна Європа є колискою світової цивілізації, скарб-

ницею загальнолюдських цінностей; решта ж світу — це вмістилище усіляких культурних відхилень від основного змісту світової історії.

Українські буржуазні націоналісти «доповнюють» зазначену доктрину лише тим, що випрошують для українського народу «право вважатися західноєвропейським». А «вмотивованість» такого «залічення» обґрунтовують горезвісною доктриною так званого особливого українського національного духу, який «інстинктивно відрізняє» український народ і характер його культури від інших східнослов'янських народів, насамперед від братнього російського народу. Чи не найвагомішим «доказом» «західноєвропейськості» сукупної української культури буржуазним націоналістам слугують усілякі (звичайно ними ж вигадані) гео-та етнокультурні особливості «національної вдачі українця», відмінні від «національної вдачі» росіянина, білоруса та ін.

Прикриваючись доктриною «окциденталізму України», буржуазно-націоналістичні ідеологи замовчують чимало конкретних історичних фактів, котрі вщент розбивають їхні розумування і викривають їхні фальсифікації історії розвитку української прогресивної культури в минулому, спотворення в смислу соціалістичного культурного будівництва на Радянській Україні. На основі цієї доктрини пропагується низка антирадянських стереотипів, насамперед твердження про нібито «одвічну ненависть українців» до братнього нам російського народу та його культури, про «природну відразу» українського народу «до комунізму», його «бажання визволитися з комуністичної неволі» та ін. Словом, твердження про «національну вдачу» потрібні буржуазним націоналістам саме для пропаганди відвертої антирадянщини та антикомунізму.

Реальність повністю заперечує вигадки буржуазно-націоналістичних культурологів. Наукою доведено історичну спорідненість культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Спільною історичною основою їх духовної єдності стала культура Київської Русі. Втілення в життя ленінської політики дружби народів, ідей пролетарського інтернаціоналізму дало змогу успішно розв'язати в СРСР національне питання, яке дісталось нам у спадок від минулого. Реальним завоюванням соціалізму стало утворення нової історичної спільності людей — радянського народу, спільності, яка міцніє й розвивається, бо живиться братерською дружбою народів СРСР.

Серед фальсифікаторських інтерпретацій розвитку соціалістичної культури сучасною буржуазно-націоналістичною культурологією одне з «чільних» місць посідає твердження про те, що будь-який багатонаціональний соціалістичний культурі властиві внутрішній антагонізм, нездоланна суперечність між принципом інтернаціоналізму і прагненням культур конкретних націй до самостійного розвитку. Ця «концепція», яка особливо цінується в adeptів буржуазного націоналізму, претендує на «теоретичну глибину».

Однак подібні твердження — типово метафізична фальсифікація принципу пролетарського інтернаціоналізму методом навмисно спрощеного до вульгарності тлумачення його класового змісту. Теорія і практика наукового комунізму підтвердила історичну правоту положень марксизму-ленізму щодо розвитку міжнародних відносин. За соціалізму в духовному житті народів відбувається дальший процес розвитку їх національної самосвідомості, гідності, піднесення соціалістичного патріотизму, гордості за свої успіхи в соціалістичному будівництві і в тому числі — в культурному розвитку. За соціалізму, де вільний і всебічний розвиток кожного народу є умовою вільного і всебічного розвитку усіх народів, а спільні успіхи зумовлюють прискорення розвитку кожного з них, згаданий процес виступає і як дальше поглиблення принципів інтернаціоналізму в свідомості радянських націй.

Звичайно, ми далекі від запевнень, що це спілкування, яке є важливим чинником взаємовпливу культур, завжди і скрізь відбувається зразково. І з періодики, і з життєвого досвіду відомо, що націоналістичні пережитки та передсуди властиві людям з низькою духовною культурою, з вузьким, міщанським світоглядом. Тому треба звертати особливу увагу на виховну роботу як необхідну ланку вдосконалення міжнаціональних відносин за соціалізму, цілеспрямовано формувати цю сферу вияву взаємозв'язку між культурою (у даному разі — як загальним рівнем розвитку особистості) і проблемами міжнаціонального спілкування.

Сучасні буржуазно-націоналістичні культурологи по-своєму інтерпретують питання зв'язку культури і релігії. Вони будь-що прагнуть довести, що релігія — це, мовляв, «важливий потенціал» культури. Причому в їх поясненні зв'язку культури і релігії спостерігається певна модернізація, пристосовництво до умов сучасної ідеологічної боротьби. Про це свідчить, зокрема, намагання, скориставшись явищем поліконфесійності (багаторелігійності) у більшості країн світу, обґрунтувати «закономірний характер» злиття українського буржуазного націоналізму з уніатством і в такий спосіб елімінувати конкретно-історичний (стосовно українського народу — злочинний) зміст цього злиття.

Ідеологічна реакційність сучасних буржуазно-націоналістичних інтерпретацій «зв'язку» культури і релігії полягає в тому, що вони в кінцевому підсумку передбачають відверту спекуляцію на свідомості частини віруючих, які, згідно з задумом ідеологів буржуазного націоналізму, мають сприймати характер свого культурного розвитку лише через призму «захисту» та «відродження» «своєї» релігії. Політична спрямованість цих модернізованих інтерпретацій культури зрозуміла — сіяння ворожнечі між народами, підлив класової солідарності трудящих.

П. І. Гнатенко (Дніпропетровськ) у статті *«Облудність буржуазно-націоналістичних інтерпретацій історії філософської та суспільно-політичної думки на Україні»* (20 с.) викриває спроби українських буржуазних націоналістів фальсифікувати і спекулятивно витлумачити на свою користь історію вітчизняної філософії, доводить, що націоналістичні історико-філософські схеми — це плід свавільного, упередженого, корисливого ставлення до історії духовного розвитку нашого народу. Побудовані на суб'єктивно-ідеалістичних теоретико-методологічних засадах, вони безпідставні з наукового, нечистоплотні з морального і підступні з ідеологічного боку. Як відзначається у статті, наріжним каменем цих націоналістичних теоретизувань є домисли про «принципову відмінність» духовної культури українців, сутність якої становить, буцімто, ідеалізм та релігійність, переважання чуттєвих елементів над раціональними. Цей міф націоналістичні «теоретики» намагаються обґрунтовувати, зокрема, посиленнями на усну народну творчість.

Автор дає визначення світоглядного змісту усної народної творчості, яка «узагальнює історичний досвід народу і в особливих художніх формах відображає його світогляд, особливо соціальні і політичні ідеали, погляди на майбутнє, уявлення про естетичні й моральні цінності, містить філософське осмислення корінних проблем буття. У міфах, казках, оповіданнях, легендах, приказках, піснях народ виголошує своє ставлення до найважливіших історичних подій та соціальних явищ. Як результат колективної творчості народних мас, усна народна творчість з найбільшою повнотою відображає типові риси національного характеру, корінні устої духовності народу, історію й тенденції її розвитку».

Буржуазні націоналісти охоче черпають «аргументи» і схеми для своїх пояснень з концепцій буржуазної науки. У статті розглядається,

зокрема, концепція швейцарського психолога і філософа К. Юнга, який багато займався дослідженнями культури, критикується введене ним поняття «архетипу», особливо теза про неминуче релігійний характер «колективних ідей», взята на озброєння ідеологами українського буржуазного націоналізму. П. І. Гнатенко показує, що помилковість культурологічної доктрини К. Юнга однозначно зумовлює і безглуздість заснованих на ній буржуазно-націоналістичних тлумачень історичного процесу культурного розвитку і творчості нашого народу.

Намагаючись довести тезу про так звану відрубність української нації, націоналістичні «теоретики», де їм треба, ігнорують, а де й перекручують ті історичні факти, які свідчать про тісне міжнаціональне спілкування східнослов'янських народів-братів. Це стосується і тлумачення проблем нерозривного зв'язку української та російської усної народної творчості. Цим двом могутнім потокам художньої культури наших народів, як показали наукові дослідження, притаманні єдині мотиви, теми, жанрові особливості й інші спільні елементи. Цілий пласт фольклору незаперечно свідчить про глибоке усвідомлення нашими народами своїх кровних взаємозв'язків, спільності історичних доль, виражає їхнє прагнення до братнього союзу. Все це мало й має для нас велике політичне та ідеологічне значення, беззастережно перекреслює софізми й пересмікування націоналістів.

Пережовуючи байку про релігійний містицизм та ідеалізм, які нібито «внутрішньо властиві українському національному характерові», буржуазно-націоналістичні «історіографи» роблять все можливе, аби довести, що це «підтверджує» й історія філософської та громадсько-політичної думки на Україні. П. І. Гнатенко показує, як з цією метою буржуазно-націоналістичні «історіографи» обірікують роль такого історично визначного культурного і наукового центру білоруського, російського та українського народів, як Києво-Могилянська академія, фальсифікують зміст діяльності її засновника Петра Могили. Останнього вони прагнуть зобразити прихильником «возз'єднання України з Західною Європою», навколо чого групувались, мовляв, усі вороги возз'єднання України з Росією (відповідна роль відводиться і академії),—а, отже, й «фундатором» сучасних націоналістичних догматів. У статті аналізуються погляди і вчинки П. Могили і підкреслюється, що, оцінюючи їх, треба чітко розрізняти суб'єктивні моменти у його світогляді і об'єктивний зміст його практичних дій, які, взяті загалом, мали безперечно прогресивний характер. Правда полягає в тому, що П. Могила, усвідомлюючи справжні національні інтереси українського народу і вболіваючи за них, правильно розумів шляхи й умови їх реалізації, найпершою з яких вважав необхідність союзу України з Росією. Така, дана ним, оцінка значення і перспектив історичних зв'язків двох братніх народів позначалась насамперед (і це цілком зрозуміло) на його ставленні до їх культурних і релігійних взаємин. Звертаючись до архівних документів, П. І. Гнатенко показує, що незадовго до своєї смерті П. Могила особливо активно шукав шляхів до зближення з Росією і з цією метою кілька разів посилав до Москви делегації для встановлення особистих контактів з російським царем і вищим православним духовенством Росії. Зрозуміло, що навіть один цей факт перекреслює всілякі вигадки націоналістів щодо ворожості засновника Києво-Могилянської академії до союзу між українським і російським народами.

У статті звертається увага на те, що й розгляд націоналістами організації та змісту навчання в академії знов-таки націлений на спроби переконати в тому, що все це було нібито ворожим щодо Росії і тяжіло до Західної Європи. Більше того, твердячи про «специфіку української психології», ці «історіографи» наполягають на тому, що власне філософська проблематика не діставала тоді поширення на українському ґрунті, де сприйняття її було, мовляв, пасивним і не-

творчим. Те ж саме говорить й про світську літературу. І все це для того, щоб довести, що вирішальний вплив на духовне життя нашого народу у той період, на розвиток його мистецтва і культури мала західноєвропейська теологічна література. Викриваючи ці вигадки, П. І. Гнатенко посилається на результати історико-філософських досліджень В. М. Нічик, яка на основі аналізу філософських курсів, що читалися у Києво-Могилянській і Слов'яно-греко-латинській академіях, безперечно довела, що у вітчизняній філософії того часу чітко виявляється тенденція до її розмежування з теологією і до посилення раціоналізму на противагу містицизму. В духовній культурі білоруського, російського і українського народів домінуючими були зовсім не теологічні, схоластичні ухили, а проблеми, які зумовлювались потребами суспільного розвитку. Але ж визнати за останнім право на статус філософських — це для буржуазно-націоналістичних «історіографів» справа неймовірна. Їм легше, виявляється, дійти до облуповування історії власного народу, до відмови йому в здібностях до філософської творчості.

Шукаючи підпори для своїх догматів у глибинах історії, українські буржуазні націоналісти прагнуть скористатись і з творчості Г. С. Сковороди. Потікаючись у безмежно складний світ моральних пошуків і інтуїцій цього велета духу, його гідної подиву освіченості і пристрасності, націоналістичні пігмеї і йому прагнуть приписати схильність до недоумкуватих схем і стереотипів, перед якими вони самі схилиються. З їхнього погляду, Г. С. Сковорода був ворогом всього російського і як мислитель формувася аж ніяк не під впливом кращих досягнень російської та української культури, а знову-таки під впливом західноєвропейської містики. Та факти з життя цього видатного сина України свідчать про те, що саме прогресивна суспільна думка, духовна культура і духовні пошуки російського і українського народів були основою формування його світогляду і рушієм його творчості. Тільки умисне можна переплутати засудження ним соціальної несправедливості, конкретних носіїв соціального зла — експлуататорів, чиновників бюрократичного державного апарату кріпосної Росії, глитаїв, які процвітали в умовах монархічного, феодального ладу — з його ставленням до російського народу, до питання про дружбу народів-братів. Г. С. Сковорода був палким прихильником такої дружби, він позитивно оцінював діяльність Богдана Хмельницького, оспівував історичний акт возз'єднання України з Росією. Знаменною щодо цього є його пісня «De libertate».

Як висновує автор статті, для історії духовного розвитку нашого народу, зокрема його філософських і громадсько-політичних шувань, характерна боротьба між різними напрямками думки, між прогресивними і реакційними течіями, у тому числі й між ідеями братньої дружби, солідарності, союзу народів і догматами націоналізму. І за всієї складності і суперечливості національних відносин у досоціалістичному суспільстві, за всієї складності взаємозв'язку боротьби за національне і соціальне визволення народу, за всієї неоднозначності пов'язання цих процесів з культурно-історичним, духовним розвитком нації, з еволюцією її філософської та громадсько-політичної думки — шукати у них підтвердження для сьогоднішніх, контрреволюційних за своєю суттю догматів українського буржуазного націоналізму — це не що інше, як гвалтувати історію, а тим самим і чинити замах на історичну долю, честь народу. Такі підступи неминуче приречені на провал.

У статті В. П. Москальця (Івано-Франківськ) «Питання про «виняткову релігійність» українського народу як уніатсько-націоналістична містифікація» (20 с.) відзначається, що в «психологічній війні» проти соціалізму пропагандистські служби Заходу велику ставку роблять на релігію і націоналізм. Однією з найбільш активних і запеклих когорт клерикального націоналізму є закордонні реакційні групи ук-

раїнських буржуазних націоналістів і уніатів з їхньою відверто антикомуністичною, антирадянською позицією, соціальною демагогією, за якою криються апологетика експлуататорського ладу, зв'язки з найреакційнішими силами сучасності.

Кон'юктурна сутність сучасних національно-клерикальних доктрин виявляється у діаметрально протилежному тлумаченні самої «релігійності психології українського народу» — від донцовської аморальної агресивності до покори і невоєвничості в душі християнської моралі. Уніатсько-націоналістичний табір тримає наготові обидві версії, акцентуючи увагу то на одній, то на іншій, залежно від тенденцій міжнародної політики.

Наукове суспільствознавство визнає наявність національно-специфічних рис в структурі психології народів і націй, основну частину якої становлять загальнолюдські і соціально-класові утворення. Національно-особливі риси в психології нації зумовлюються специфікою відображеного в них об'єкта — національно-специфічного в самому житті. Типи дістають вияв у певного змісту почуттях, переживаннях, настроях, установках, стереотипах, смаках, звичках, передсудках, а також в стилі мислення, взаємопов'язаного з особливостями мови та ін. З цього погляду, релігійність аж ніяк не можна залічити до національно-специфічного в психології того чи іншого народу.

Головним для спростування ідей про «виняткову релігійність української психіки» є те, що релігійність, як і будь-яка інша риса психології всякого народу чи нації, не може бути одвічною, природженою, незмінною та ін., а виступає історично минущою формою суспільної свідомості.

(Закінчення в наступному номері)

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ «ТЕОРІЙ» ДЕРЖАВИ

В арсеналі українського буржуазного націоналізму є чимало демагогічних і відверто провокаційних засобів розпалювання національної ворожнечі. Один з них — вимога «самостійно-національної держави, яка виражає сутність національно-політичної програми українського буржуазного націоналізму. Викриттю облудності, наукової неспроможності цієї концепції, а також численних доктрин, які її «обгрунтовують», присвячена книга О. О. Поліщука¹.

Головну увагу автор приділяє критиці буржуазно-націоналістичних доктрин так званої української національно-визвольної революції, засобів дискредитації конституційних основ радянського ладу та ін.

Автор показує, що буржуазно-націоналістична концепція «соборної самостійної держави» зазнає змін синхронно з коливаннями політичної кон'юнктури правлячих кіл монополістичної буржуазії. Українська «самостійницька» історіографія з готовністю пристосовується до канонів офіційної американської історіографії.

Загалом книга написана на високому ідейно-політичному і науковому рівні і дає

уявлення про злиденність теоретичної думки українського буржуазного націоналізму, яка невинно деградує, запозичуючи і еkleктично змішуючи найреакційніші положення з творів буржуазних ідеологів.

Вдалим, на нашу думку, є аналіз соціально-економічних програм закордонного «самостійництва», який викриває буржуазно-апологетичний характер писань його «теоретиків» з питань нації і держави, доводить спорідненість буржуазного націоналізму з фашизмом, з іншими реакційними політичними течіями сучасності.

На жаль, не в усіх випадках, викриваючи буржуазно-націоналістичні концепції і доктрини держави, автор це робить з належною глибиною. Прагнути бути науково об'єктивним, він іноді втрачає критичний запал і переходить до простого викладу теорій.

Варто було б також чіткіше обгрунтовувати актуальність і злободенність досліджуваної теми.

Однак загалом монографія становить внесок у виховання радянських людей в душі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, сприяє підвищенню їх політичної пильності щодо підступів ворогів миру і соціального прогресу.

В. О. Замлинський

¹ Поліщук О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави. — К.; Вища шк., 1986. —

III МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ТИСЯЧОЛІТТЮ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИАНСТВА НА РУСІ

Нині виповнюється 1000 років від тієї знаменної події, коли великий київський князь Володимир Святославович установив християнство за візантійським зразком як державну релігію Руської держави. Це була неминуща за своїм значенням подія не лише для східнослов'янських, а й для багатьох інших народів. На 24-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, яка відбулася в листопаді 1987 року, за пропозицією нашої країни була одностайно прийнята резолюція «Про святкування тисячоліття запровадження християнства на Русі», де, зокрема, констатується, «що запровадження християнства на Русі стало великою подією європейської і світової історії і культури і лишило глибокий слід у розвитку людської цивілізації»¹.

У багатьох країнах світу протягом останніх років відбуваються заходи, пов'язані з цим ювілеєм, але найурочистіше він відзначається Руською православною церквою². У рамках розробленої нею широкої програми були проведені три міжнародні конференції, присвячені 1000-літтю. Перша відбулася в Києві в липні 1986 року і була церковно-історичною щодо обговорюваної тематики. Друга проводилася в Москві в травні 1987 року і називалася «Богослов'я і духовність Руської Православної Церкви». Завершальна, під офіційною назвою «III Міжнародна наукова церковна конференція, присвячена 1000-літтю Хрещення Русі», на тему: «Літургичне життя і церковне мистецтво Руської Православної Церкви», працювала в Ленінграді з 31.01 по 5.02 1988 року.

Конференція відкрилася вступним словом її голови митрополита Ленінградського і Новгородського Алексія, який закликав до творчого засвоєння тисячолітньої духовної спадщини, до зміцнення християнської і загальнолюдської єдності й висловив думку, що участь у форумі світських спеціалістів може стати одним з найперших кроків до діалогу між людьми різних світоглядів, церковними і нецерковними, до діалогу, такого необхідного для повноцінного життя нашого суспільства в умовах широких демократичних перемін, установлення духу взаємодієносин і співробітництва. Ним були зачитані вітання патріарха Московського і всієї Русі Пимена та ін.

¹ Тысячу лет спустя // Известия. — 1987. — 18 ноябр.

² Das heilige Russland: 1000 Jahre Russisch-Orthodoxe Kirche. Mit Vorwort von Pimen, Patriarch von Moskau und ganz Russland. — Freiburg; etc., 1987.

З вітальною промовою виступив представник Генерального директора ЮНЕСКО, директор відділу по дослідженню і політиці у галузі культури Моріс Глеле (Бенін). Він проінформував про серію заходів у рамках ЮНЕСКО, запланованих на 1988 р. (проведення симпозиуму, виставка християнського мистецтва, випуск альбому, платівки та ін.) і побажав успішного проведення конференції.

На перших пленарних засіданнях виступили: професор Константин Скутеріс (Греція) — «Патристичні основи богослов'я Леоніда Успенського»; професор протоієрей Володимир Сорокін (ректор Ленінградської духовної академії) — «Богослужіння — основа життя православного християнина»; академік Францішек Мареш (Австрія) — «Місце і значення церковнослов'янської мови в історії старослов'янської мови»; професор ієромонах Мігель Арранц (Італія) — «Чин оглашення та хрещення в Стародавній Русі»; доктор історичних наук Л. М. Гумільов (Ленінград) — «Вибір віри»; митрополит Делійський і Північчій Павел Мар Григорій (Індія) — «Літургичний і іконографічний розвиток як реакція на докетико-гностичну і іконоборську ересь».

Далі робота проходила за трьома секціями: «Літургичне життя» (голова М. Арранц); «Храмовбудівництво, іконографія, музика» (І. Мейендорф); «Історія, письменність» (Ф. фон Лілієнфельд). Літургія розглядалася в широкому аспекті — як храмове дійство, де, за словами П. Флоренського, здійснюється натхненний синтез мистецтв; як головний засіб впливу на людську свідомість; як вища сакральна цінність; як відпрацьовані багатовіковим досвідом і канонічно встановлені цикли денного, тижневого і річного богослужіння, які відтворюють основні парадигми християнства. З доповідями виступили митрополит Волоколамський і Юр'ївський Пітерин, священник Сальваторе Б. Скрібано (Італія), настоятель Отто Фрідріх Хофіус (ФРН), настоятель Рейно Тілланен (Фінляндія), протосінеї Ірієй Вулович (Югославія), професор Ніна Каухчишвілі (Італія), В. А. Нікітін (Москва) та ін. Академік Б. В. Раушенбах (Москва) зробив доповідь про систему переспектив у живопису як відображенні староруського бачення світу і її еволюції, підкресливши філософський аспект іконописної творчості.

У засіданнях другої секції обговорювалися багатобічні проблеми розвитку ста-

родавнього і сучасного релігійного мистецтва і архітектури. З повідомленнями виступили кандидат мистецтвознавства Т. Ф. Владишевська (Москва) — про естетику руського церковного співу; єпископ Левкійський Неофіт (Болгарія) — про русько-болгарські взаємозв'язки у сфері співацького мистецтва; професор Павлос Мілонас (Греція) — про руське чернецтво на Афоні; О. М. Федоров (Ленінград) — про місце храму в середовищі давньоруського міста; доктор історичних наук О. І. Подобєдова (Москва) — про світове значення руської ікони; професор Ф. фон Лілієнфельд (ФРН) — про іконографію Софії, Премудрості Божої; О. М. Копировський (Москва) — про іконопис ХХ ст.; протоієрей Радівой Яковлевич (ЧССР) — про руську церковну архітектуру в Чехословаччині; кандидат історичних наук С. О. Беляєв (Москва) — про Уваровську базиліку в Херсонесі як гадане місце хрещення і вінчання св. Володимира та ін.

На засіданні третьої секції були заслухані повідомлення архімандрита Іннокентія Просвірніна (Москва) про традицію книжності в Стародавній Русі; кандидата філософських наук М. К. Гаврюшина (Москва) — про мову руської християнської культури; професора ієромонаха Вацлава Гриневича (Польща) — про проповідницьку діяльність митрополита Іларіона; диякона Валентина Асмуса (Москва) — про твори Симеона Нового Богослова на Русі; доктора філологічних наук Г. М. Прохорова (Ленінград) — про візантійську гімнографію в руській культурі XIV ст.; О. В. Танделашвілі (Тбілісі) — про грузинські агіографічні пам'ятки в руському місяцеслові; О. С. Белокопенка (Ленінград) — про творчу спадщину Дмитрія Ростовського; ієромонаха Василя Гролімунда (Франція) — про поширення скитницького статуту на Русі; О. М. Троїцького (Москва) — про руську кириличну бібліографію; професора Д. М. Шаховського (Франція) — про релігійну символіку руської геральдики; Ю. М. Митрофанова (Ленінград) — про релігійно-філософський світгляд К. М. Леонтьєва.

В останній день з підсумковою доповіддю виступили ректор Академії св. Володимира в Нью-Йорку професор протопре-

світер Іоанн Мейєндорф (США) — про незмінність і змінюваність православного богослужіння, співвідношення догматичного богослов'я і народного благочестя, єдність церковної ієрархії і народу; про необхідність соборного обговорення всіх спірних проблем буття церкви, в тому числі мови сучасного богослужіння — архієпископ Смоленський і Вяземський Кирилл; про церковне мистецтво як зображальне богослов'я і сакральні джерела руської культури Нового часу — директор Бібліотеки Конгресу доктор Джеймс Біллінгтон (США); кандидат філологічних наук О. П. Лихачова (Ленінград) — про завдання вивчення і видання пам'яток староруської книжності й заслуги в цій сфері академіка М. К. Никольського; член-кореспондент АН СРСР С. С. Аверінцев (Москва) — про естетичну значущість церковного мистецтва, про красу як критерій істини, про розрізнення візантійської, західноєвропейської і руської середньовічної художньої творчості. Доктор історичних наук К. М. Юзбашан (Ленінград) зробив повідомлення про минулу і сучасну діяльність Російського Палестинського товариства, заснованого 1882 року.

Крім обговорення доповідей і повідомлень, відбулася широка дискусія; обмін думками в неформальній обстановці між представниками релігійних, наукових, громадських та інших організацій із 21 країни світу. Кількість учасників цієї, третьої, — найбільш представницької з конференцій, присвячених 1000-літтю запровадження християнства на Русі, — становила близько 150 чоловік. Високий статус форуму був підтверджений присутністю офіційних представників ЮНЕСКО та ряду іноземних консульств.

Закриваючи конференцію, митрополит Алексій подякував її учасникам і висловив надію на продовження співробітництва церковних і світських учених у розв'язанні загальних гострих проблем сучасного життя в масштабах країни і всього світового співтовариства. Гадаємо, що в умовах становлення нового мислення і розвитку соціалістичного плюралізму думок цей заклик має бути почутий.

Матеріали всіх трьох конференцій будуть скоро видані Московською патріархією.

М. М. ГРОМОВ

ПОТРЕБА У ПРАЦІ: ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ

Однією з передумов активізації людського фактора як рушія суспільного прогресу є дослідження людських потреб, зокрема факторів, які зумовлюють формування потреби у праці, її перетворення на першу життєву потребу людини. Нетривіальний підхід до осмислення цих проблем здійснено у рецензованій книзі*. Автор звертає увагу на подвійний характер людських потреб. Основою тієї чи іншої з них є суспільна необхідність, яка виявляється і реалізується через особливу життєву ситуацію особи, тобто потреби, зумовлені об'єктивним становищем їх суб'єкта у суспільстві; але особистісне їх розгортання і дія відбуваються і в суб'єктивному, внутрішньому світі людини, породжує певну послідовність її внутрішніх станів, пов'язаних загальною спрямованістю на той самий матеріальний або ідеальний об'єкт. Отже, потребу можна розглядати і як певну сукупність внутрішніх станів людини і завдяки цьому детальніше дослідити розгортання процесу її раціонального усвідомлення і задоволення.

У книзі виділено такі етапи цього процесу, як нужда, інтерес, переконаність і мета. Такий напрям аналізу даної проблеми, безперечно, доцільний, якщо завжди чітко витримувати необхідну міру абстракції і не забувати про діалектику об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього у формуванні і реалізації людських потреб (адже вони є не тільки і не тільки стан особи, а насамперед її відношення до об'єктивної дійсності). На жаль, у автора іноді зникає цілісне бачення потреби, і на перший план виступає ряд її суб'єктивних, психологічних визначень.

Розглядаючи проблему формування соціальних потреб, О. В. Нельга зосереджує увагу на законі їх піднесення, яке відбувається як розвиток відношення людини до предметів і явищ природної і соціальної дійсності, що постійно змінюються (с. 42). Другий аспект проблеми полягає у піднесенні одухотвореності людських потреб, що тотожне зростанню потреби людини в іншій людині. Цей процес досліджується як результат розвитку суспільного виробництва. Очевидно, в рамках аналізу зворотного впливу потреб на виробництво важливо було б ґрунтовніше показати роль потреби як спонукальної сили розвитку виробництва, активного фактора підвищення його ефективності і

якості, упровадження організаційних, технічних і технологічних нововведень та ін.

Визначаючи послідовність історичних рівнів розвитку потреби у праці, автор відповідає на питання про природні передумови, які підготували перехід до трудової діяльності і фактори, які зумовили цей процес, а також і про соціальні умови функціонування і розвитку трудової діяльності як об'єктивної необхідності людського життя. Поле авторського аналізу — історія людського суспільства, історичні закономірності розвитку ставлення до праці. На думку О. В. Нельги, цей процес послідовно підноситься з рівня нужди до рівня переконаності і інтересу.

Потреба у праці існує на рівні нужди, коли трудова діяльність має вимушений характер для більшості людей, що характерно для класово-антагоністичного суспільства. В умовах соціалізму потреба у праці необхідно існує на рівні переконання («працювати треба»), оскільки у багатьох трудящих ще залишається відчужене ставлення до праці. З подальшим розвитком продуктивних сил, а також удосконаленням суспільних відносин ставлення до праці підноситься до рівня інтересу («без праці не можна жити», «в праці — сенс життя»). Відомо, що названі рівні сформованості ставлення до праці як до життєвої потреби існують у межах усіх суспільно-економічних формацій, але справа у тому, який із них є домінуючим для даної формації, як вони співвідносяться між собою як елементи цілісної мотиваційної структури.

Автор відзначає, що в міру становлення нового суспільства дедалі ґрунтовніше виявляються тенденції подолання ставлення до праці як до засобу і формування ставлення до неї як до мети життєдіяльності. Він інтерпретує перехід від соціалістичного до комуністичного ставлення до праці як «конструктивне подолання вимоги свідомого ставлення до праці, його діалектичне усунення, вихід за його межі» (с. 101). З цим важко погодитись, і ось чому: свідомість — це здатність людини аналізувати мотиви власної поведінки і вибрати найраціональніший спосіб досягнення поставлених цілей. Крім того, суспільна необхідність у праці не інтерналізується автоматично в потребу індивіда. Завжди потрібен соціальний механізм впливу на особу, який визначав би працю на благо суспільства як вирішальну умову реалізації її життєвих цілей. Праця як спонукальна діяльність, виражаючи орієнтацію на творчий її зміст, завжди лишається для людини найважливішим різновидом соціально значущої діяль-

* Нельга А. В. Формирование потребности в труде. — Киев: Вища шк., 1986. — 169 с.

ності і тому завжди буде свідомим ставленням.

Здійснене О. В. Нельгою дослідження дає поштовх для дальшого розвитку теоретичних поглядів на дану проблематику, її особливо актуальних сьогодні аспектів і

становить значиний інтерес для вчених-суспільствознавців і широкого загалу читачів.

В. А. ПІДДУБНИЙ,
І. Т. КУЧЕРЯВНИЙ

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ І СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

Сьогодні як ніколи необхідне формування соціологічної культури, знань і вмінь людей у сфері соціального управління. Важливу роль тут покликана відіграти довідкова література. У зв'язку з цим особливий інтерес становить публікація довідника, підготовленого авторським колективом під керівництвом д. філос. наук В. Л. Василенка*.

Автори вбачили своє завдання насамперед у тому, щоб забезпечити соціальною інформацією управлінські кадри. Такий підхід відобразився в більшості статей, де показується взаємозв'язок теорії і практики соціального управління, можливість і значення практичного застосування теоретичного знання.

У довіднику розкриваються фактично всі поняття, які використовуються в теорії і практиці соціального управління. Завдяки цьому вдалося в узагальненій, стислій формі викласти сукупність знань про сутність і особливості соціального управління за соціалізмом.

Статті довідника скомпановані за алфавітом і згруповані за тематичними розділами. Таке розміщення матеріалу і наявність наприкінці довідника алфавітного покажчика статей спрощує пошук потрібної інформації.

Основні поняття, які розкривають сутність, цілі та принципи соціального управління, природу соціальних відносин у соціалістичному суспільстві, зосереджені в першому розділі. Тут ідеться про зростання керівної ролі КПРС, про роль Рад народних депутатів, профспілок і комсомолу в управлінні соціальними процесами; аналізуються такі важливі поняття соціального управління, як «соціальний процес», «соціальна рівність», «соціальна справедливість», «соціалістичний колектив», «колективізм», «соціальна активність», «людський фактор», «соціальна ефективність».

У другому розділі дається характеристика методів соціального управління, показується потреба в системному підході до управління соціальними процесами, аналізуються питання кадрової політики, соціального планування і соціальної інформації.

У третьому розділі розкриваються зміст соціалістичної праці, прогресивні форми її організації і стимулювання, роль трудового колективу в системі соціального управління. Авторі підкреслюють цінність

бригадних форм організації і стимулювання праці, особливо тих, які засновані на принципі єдиного наряду з оплатою за кінцевим результатом. Розвиток бригадного підряду обґрунтовано пов'язується з підвищенням ролі трудових колективів в управлінні, з дальшим поширенням і поглибленням соціалістичної демократії на виробництві, зміцненням соціалістичного самоуправління. Викликають інтерес статті про соціальний потенціал і соціальні резерви трудового колективу, про соціально-психологічний клімат і культуру праці. Їх зміст і спрямованість допомагають зорієнтувати читача на повніше використання соціальних факторів підвищення продуктивності та якості праці, інтенсифікації суспільного виробництва, прискорення економічного розвитку.

Досить актуальним з теоретичного і практичного погляду є аналіз понять, які розкривають роль особистості в системі соціального управління (розділ четвертий). Тут розглядаються мотиви людської діяльності та поведінки, ціннісні орієнтації особистості, фактори, які сприяють виробленню активної життєвої позиції, організованості її відповідальності. Авторі правильно підкреслюють, що в сучасних умовах дедалі більше зростає значення самоконтролю, самовиховання, самоорганізації, високої політичної і моральної культури особи. Сьогодні, в умовах перебудови, особливо важливо переконливо показувати саме особистісний аспект зростання ролі людського фактора, духовного, морального начала в соціальному управлінні, в житті нашого суспільства загалом.

У прикінцевому розділі довідника розкривається класова сутність теорії і практики соціального управління в буржуазному суспільстві, підкреслюється його антигуманна сутність. Рецензована праця охоплює широке коло понять і, природно, не всі вони при порівняно невеликому обсязі книги дістали повне вилучення. Потрібно було б глибоше розкрити такі поняття, як «організація» (с. 219—220), «соціальний контроль» (с. 257—259), «конфлікт» (с. 291—292). Було б корисно посилити аналітичний і критичний характер статей про бюрократизм (с. 156—158) і місництво (с. 211—212), розкрити методи боротьби з цими чужими соціалізму явищами.

Потребують уточнення деякі формулювання та визначення. Так, не зовсім коректним є такі визначення: «людський фактор — узагальнене поняття людини як

* Социальное управление: Справочник.— К.: Политиздат Украины, 1986.— 415 с.

суб'єкта суспільно-трудової діяльності» (с. 34); «методи управління — ...стратегія досягнення цілей управління» (с. 207).

Ураховуючи високий динамізм перетворень, що відбуваються нині в нашому суспільстві, а також ті політичні події, які сталися після виходу довідника у світ — наприклад, рішення січневого і червневого (1987 р.) і лютиневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС, Закон СРСР про виробниче підприємство (об'єднання) та ін. — треба було б, на нашу думку, оперативніше перевидати цей довідник. Ясна річ, при цьому слід переробити і доповнити ряд статей і насамперед — про кадрову політику, господарський механізм, демократизацію су-

спільного життя. Доцільно включити і нові статті — наприклад, про соціально-економічне прискорення, перебудову, соціальну сферу, службу соціального розвитку (замість статті «Соціологічна служба» — с. 322). Бажано видати довідник і в перекладі на російську мову.

Видання довідника «Соціальне управління» — це, безумовно, корисне починання Політвидаву України і авторського колективу. Вихід його у світ — це перший, але помітний крок по шляху впровадження наукового доробку суспільствознавців республіки в практику соціального управління.

Ю. В. КОЛЕСНИКОВ

ІСТОРИЧНА ЄДНІСТЬ ЗНАННЯ ЯК ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

У зростаючому масиві літератури з методології науки останнім часом з'являється дедалі більше праць, присвячених осмисленню процесів перебудови методологічної свідомості науки, аналізу статусу й «предметного поля» методології, природи орієнтирів і нормативів пізнавальної діяльності, процесів, породжених глибокими перетвореннями і зрушеннями в розвитку самої науки, культури і суспільства загалом.

Однією з таких праць є і рецензована книжка Б. І. Пружиніна *. У ній досліджуються питання методології знання, що розвивається, філософських основ і передумов образу наукового знання, котрий складається в методології, задає способи постановки і розв'язання конкретних методологічних проблем. Автора цікавлять філософські основи методологічної рефлексії над наукою, рефлексивні оцінки формування методологічної свідомості, стандарти і цілі методологічних досліджень, умови, за яких вони можуть відігравати роль методологічних норм, а також предмет методологічного дослідження і концептуальний апарат методології.

Цей комплекс питань автор досліджує з погляду проблем раціональності і єдності наукового знання. Він з'ясовує й уточнює предмет, структуру, функції і філософські основи методологічної рефлексії над наукою (вступ, розд. I), а далі на тлі критичного аналізу еволюції ідеї наукової раціональності в буржуазній «філософії науки» (розд. II і III) розгортає власні міркування про раціональні критерії цілісного знання (розд. IV).

Окреслюючи предмет свого дослідження, Б. І. Пружинін закріплює й уточнює тенденцію, що намітилась, розрізняти методологію науки й її методологічну свідомість

як сукупність «уявлень про цілі, стандарти і критерії науковості знання, якими керуються вчені і які складаються безпосередньо в ході практики наукового пізнання» (с. 5). Гадаємо, що розв'язання цих аспектів методології назріло. Однак у визначення самосвідомості науки було б доцільно включити поряд з уявленнями про стандарти, цілі та ін. й уявлення про потреби та інтереси суспільства в знанні певного типу, адекватному рівневі і тенденціям розвитку суспільства.

Як відзначає Б. І. Пружинін, методологія має справу з мовними формами організації знання. Вона намагається прояснити специфічні особливості мовного буття знання — особливо граматичку науки, тобто граматичні правила, за якими будується осмислений текст ученого — знання. Методологія спирається при цьому на змістові передпосилки, а прояснюючи останні, виходить із формальної структури текстів. Ритміка і логіка цього процесу забезпечують виявлення змістових і формальних умов, за яких текст, що опинився в центрі методологічної рефлексії, може або не може вважатись науковим знанням про світ. Умовами узагальнення методологічних уявлень тут є, по-перше, обов'язкова реконструкція реального історичного контексту, тобто конкретних передумов осмисленості тих чи тих фрагментів знання, по-друге, опрацювання загальних структурних характеристик знання в контексті філософських проблем смислу і цілі пізнання в системі людської життєдіяльності. Остання умова узагальнення, тобто звернення до філософії, як слушно вважає автор, є особливо важливою.

Справді, філософське знання дає змогу розглянути результати наукової діяльності з ширших позицій і зв'язати в одне ціле суспільні функції знання, спрямовані на задоволення соціальних і культурних запитів суспільства, мотиваційно-смислові детермінанти пізнання, формальні струк-

* Пружинін Б. І. Раціональність и историческое единство научного знания (гносеологический аспект). — М.: Наука, 1986. — 150 с.

турні і механізми формування змісту знання, а також зворотний вплив відносно самостійної сфери діяльності по виробленню знання на своє соціальне і культурне оточення.

З погляду автора, для вироблення методології, яка раціонально нормує розвиток наукового пізнання, значну перспективу відкриває діяльнісний підхід, котрий впливає з діалектико-матеріалістичного трактування пізнання. Його філософську основу становить ідея об'єктивної зумовленості людської діяльності, а наукове пізнання розуміється «як продукт свідомої цілеспрямованої діяльності людей, яка протікає в певному практичному контексті» (с. 26). Розвиваючи цей підхід, автор підкреслює, що науку треба розглядати не тільки як таку, що задовольняє соціокультурні запити суспільства, але й таку, що має відносну самостійність і в певних межах впливає і навіть формує свої соціокультурні передумови.

Усе це становить особливий інтерес сьогодні тому, що сучасна наука досягла такого рівня розвитку, коли функції її експериментальної бази може виконувати тільки промисловість. Остання ж може розвиватися на основі спеціально-наукових розробок. У науці складається відповідний тип дослідження — прикладне, зі своїми специфічними установками діяльності. Його цільова установка — рецептурні приписи для виробництва речей; пошуки істинного знання дедалі більше перетворюються на інструментальну цінність, а спрямованість досліджень визначається тут організаціями, заінтересованими в їх практичних результатах, які стають надбанням замовника і оцінюються з погляду вимог утилізації знання. Суб'єктом такого знання є група, що об'єднана єдиним завданням і застосовує конвенціональну мову, а творчим началом дедалі більше стає кооперація ідей. Ці специфічні установки прикладного дослідження впливають на фундаментальне дослідження та його установки.

Гадаємо, що відзначена автором ситуа-

ція правильно відображає наявний стан справ у науці і робить виправданим висування на одно з центральних місць у книжці обговорення питання про роль мовних форм знання в бутті науки і культури загалом. Слово узагальнює, а діяльність по організації знання становить собою не що інше як синтез результатів наукового пізнання через логічні структури мови. Ця синтезуюча, узагальнююча функція мови і є основоположною в плані відношення «знання — культура», оскільки лише узагальнене знання становить єдиний загальнозначущий погляд на світ.

Аналіз ролі логічних структур мови у пізнанні і культурі дозволив Б. І. Пружиніну в новому світі показати проблему раціональності і намітити контури подолання її релятивістського розв'язання. Адекватний розгляд проблеми раціональності можливий у тому разі, стверджує автор, якщо вона «постає як аспект ширшої проблеми історичного розвитку самого розуму, який у ході виконання певних функцій удосконалюється в плані розроблення відповідних структур і тим самим виступає основою вдосконалення своїх функцій» (с. 144). Проблему раціональності знання автор пропонує сформулювати як проблему цілісності знання й орієнтуватися при цьому на пошук таких логіко-мовних структур, які забезпечували б інтеграцію інформації, одержаної в різних часткових контекстах, і могли б надавати їй форми знання про світ.

Хотілося б зауважити, що хоча автор і розглядає в різних контекстах співвідношення «наука — культура», проте спеціально не виділяє його в окремий параграф. Це ж кінце потрібно для поглиблення наміченого в загальних рисах напряму пошуку запропонованих у праці критеріїв раціональності динаміки знання.

Загалом же здійснене Б. І. Пружиніним дослідження відзначається високим професійним рівнем і стимулює пошуки розв'язання порушених у ньому проблем.

В. С. ЄВДОКИМОВ, В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ

Глибокі якісні зрушення в усіх сферах нашого життя сприяють насамперед оновленню соціальних пріоритетів і вимірів в оцінці суспільних явищ. Формується новий тип осмислення суспільної життєдіяльності, головна ціннісна координата якого — з'ясування притаманних соціалізміві засобів максимальної активізації творчої здатності людини. За цих умов дедалі більше зростає значущість філософського вивчення евристичного потенціалу різних форм свідомості.

Особливе місце посідає у згаданій проблемній площині соціально-філософ-

ське пізнання. Дослідженню його суті, особливостей взаємозв'язку з життєдіяльністю суспільства, специфіки категоріальної структури присвячена рецензована праця*.

Монографії притаманні чітка постановка й розв'язання питання про статус історичного матеріалізму як соціально-філософської теорії марксизму. Цю думку автор

* Бойченко И. В. Категориальный аппарат исторического материализма: методологическая функция. — Киев: Наук. думка, 1987. — 240 с.

докладно обґрунтовує, аналізуючи численні тлумачення співвідношення діалектичного й історичного матеріалізму, наукового комунізму та інших суспільствознавчих дисциплін. Переконаливість обґрунтування згаданої думки випливає, на мій погляд, передусім з того, що І. В. Бойченко бере соціально-філософське пізнання в широкому культурологічному й гістософічному контексті. Продуктивність такого підходу особливо відчутна при аналізі питання, яке останніми роками стало одним з найбільш актуальних (і вже, мабуть, одним з найодіозніших) для істматівських дискусій — про елементарну «клітинку», вихідну категорію соціально-філософського пізнання. У книзі розглянуті всі наявні сьогодні міркування щодо вихідного пункту системного аналізу суспільної життєдіяльності. І повинен сказати, автор досить переконливо аргументує свій скепсис щодо можливості (та й доцільності) створення якоїсь найуніверсальнішої класифікації категорій, яка протистояла б усім іншим як єдинно правильна. Адже суспільна життєдіяльність — настільки багатопланове й багатоглибке явище, що досягнути її можна, мабуть, тільки з використанням різних підходів до проблем систематизації категорій. Більше того, не виключено, що саме завдяки цьому стане колись реальністю і такий жанр соціального пізнання, визначальною рисою якого буде не «монументалізм», а динамізм — вміння не просто описувати тенденції суспільного життя, а теоретично зіставляти різні його можливості, альтернативні варіанти тощо.

На цю думку настановлюють авторські міркування, згідно з якими розгляд певної категорії як вихідного пункту системного аналізу зовсім не означає, нібито явище, відношення, процес, сторона чи сфера суспільного життя, відображувані даною категорією, мають тлумачитися обов'язково як визначальна детермінанта усіх інших компонентів життєдіяльності суспільства. «Отже, йдеться тут про категоріальний апарат, гнучкий та здатний видозмінюватися залежно від вимог ситуації, про функціональну систему, виокремлену в контексті загальної системи категорій історичного матеріалізму і акцентовану не на розкритті всієї системи реальних субординаційних зв'язків, компонентів соціальної системи (хоча тут неодмінно враховується специфіка цих зв'язків й конкретизується знання про них), а передусім на вирішенні цілком конкретного пізнавального чи практичного завдання» (с. 38). Багатоманітність підходів до визначення вихідної категорії та провідного категоріального ряду має раціональний зміст: І. В. Бойченко розкриває його, вдаючись до власної аналогії розвитку соціального пізнання з розвитком фундаментальних природничих наук — коли базисна теорія певної науки поступово «обростає» все новими й новими варіантами викладу свого змісту. Будучи похідними щодо базисної теорії, останні згодом «нашаровуються» на неї (так званий феномен інтертеоретизації). Вивчення особливостей даного процесу стосовно суспільствознавства стає ніни

нагальною потребою і добре, що автор рецензованої книги підійшов до усвідомлення такої необхідності з належного світоглядно-методологічного озброєння.

Культурологічною та загальногістософічною насиченістю позначений і зроблений у монографії аналіз «системогенезу» категорій історичного матеріалізму та можливих напрямів їх вдосконалення на сучасному етапі. Плідною, є, зокрема, спроба визначити вихідну схему такого аналізу, засновуючись на діалектико-матеріалістичному тлумаченні процесу освоєння світу людиною (практичне — практично-духовне — теоретичне — духовно-практичне — знову практичне освоєння дійсності). Відповідно автор пропонує розглядати системогенез соціально-філософських категорій у рамках циклу, що постійно відтворюється: «практика — категорії культури — світоглядні категорії — категорії філософії — світоглядні категорії — категорії культури — практика». Евристична значущість такого підходу розкриється повною мірою, гадаю, в тому разі, якщо ми спробуємо застосувати його до філософського узагальнення процесів, що відбуваються нині у суспільній свідомості завдяки перебудові. Саме тут особливо уявляється загальнокультурна «заангажованість» соціального пізнання, яку ми, філософи, ще не завжди усвідомлюємо.

Націленість на культурологічний аналіз соціального пізнання сприяє з'ясуванню методологічних функцій категоріального апарату історичного матеріалізму. Як показано у рецензованій книзі, останній є логічним «остовом» соціально-філософської, загальносоціологічної та загальноісторичної теорії марксизму-ленінізму.

У третьому розділі про функцію категоріального апарату істмату розглянуто у діахронічному зрізі, в четвертому — у синхронічному. Аналізуючи досвід сучасних категоріальних розробок, І. В. Бойченко розкриває, зокрема, специфіку виявлення основоположного принципу історичного матеріалізму (визначальна роль суспільного буття щодо суспільної свідомості) у площині кожної з трьох теорій (соціально-філософської, загальносоціологічної, загальноісторичної). Це дає можливість показати спільні та специфічні риси функціонування істматівських категорій в кожній з цих теорій. Тут особливо продуктивним видається акцент на тому, що в загальносоціологічній площині основоположний принцип історичного матеріалізму реалізується за умов значного ускладнення взаємодії опозицій «матеріальне — ідеальне» та «первинне — вторинне», відбувається своєрідне «обернення» значущості цих опозицій, без врахування якого неможливо збагнути всю діалектичну складність у взаємодії матеріального та ідеального в процесі соціально-історичного розвитку (с. 151). Більше того, за соціологічного підходу на першому плані — вже не поляризація суспільної свідомості й суспільного буття, матеріального й ідеального, а їх діалектична єдність — за визначальною ролі суспільного буття, матеріального стосовно суспільної свідомості, іде-

ального, духовного. Те ж саме стосується співвідношення рівнів свідомості (буденної і теоретичної); її форм (економічна, політична, правова, моральна, естетична, філософська); сфер (суспільна психологія, ідеологія, наука); станів (світогляд, громадська думка) — за соціологічного підходу самостійність цих утворень суспільної свідомості значною мірою знімається (с. 151—160).

Щоправда, поділяючи наведені авторські міркування, зазначу, що аргументація в цих місцях могла б бути більш акцентованою на логіко-методологічному, а не на політичному аспекті. До недоліків можна залічити й нерівномірність розподілу матеріалу за розділами. Перший налічує 35 сторінок, другий — 26, третій, четвертий і п'ятий — близько 50 кожний, а останній — всього 19 сторінок.

Важкуватим є стиль викладу; деякі розділи, передусім — другий і четвертий — перевантажені, на мою думку, аналізом різноманітних поглядів з досліджуваної проблематики, що порушує стрункість концептуальної лінії книжки.

Загалом же окреслений підхід до вивчення істматівських категорій заслуговує на подальшу конкретизацію.

Завершують рецензоване дослідження два розділи, присвячені спеціальному аналізу методологічної ролі категоріального апарата історичного матеріалізму — в марксистсько-ленінському суспільствознавстві і в практичному перетворенні суспільної реальності. Тут обгрунтовано цікаві міркування про механізм методологічного

функціонування апарата історичного матеріалізму при типологізації форм соціального пізнання, про загальнонаукові поняття, структури соціологічної та історичної науки, про фундаментальні теорії спеціальних суспільствознавчих дисциплін, про наявність безпосереднього і опосередкованого зв'язків теорії діалектичного та історичного матеріалізму з практикою соціальних перетворень.

Саме остання із щойно згаданих проблемних площин була чи не найбільш складною для автора книги. Але загалом дослідник впорався з труднощами. Це варто відзначити, особливо з огляду на те, що реальний стан нашої загальносоціологічної теорії ще не дає плідного матеріалу для докладнішого (певну побіжність розгляду сюжету можна залишити авторові книги) розкриття її ролі у формуванні та реалізації обгрунтованих соціальних передбачень і прогнозів. Водночас можна побажати авторові, щоб у процесі дальшої роботи він приділив більше уваги цим проблемам. Адже саме прогностичність є чи не найкращим свідченням методологічної ефективності категоріального апарата соціального пізнання.

Загалом же рівень аналітичних можливостей другої індивідуальної монографії І. В. Бойченка такий, що є усі підстави сподіватися — третя книжка зможе надолужити і згаданий і деякі інші прорахунки рецензованого видання і ще більше поглибити наші уявлення про методологічні функції соціально-філософського пізнання.

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

МИСТЕЦТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ: РАКУРСИ ВЗАЄМОДІЇ

Останнім часом у вітчизняній літературі з'явилось кілька змістовних праць, присвячених розглядові взаємодії мистецтва й культури. Поява праці*, в якій уперше з монографічного докладністю висвітлюється статус мистецтва щодо цивілізації — цієї невідмінної союзниці і опонентки культури, як її сприймає сучасна гуманітарна думка — безперечно, збагачує контекст досліджень художньої діяльності, сприяючи підвищенню реалістичності сучасної науки про мистецтво, її конкретної соціальної дієвості.

Зазначимо, що монографія С. О. Завадського і Л. І. Новикової цілком відповідає рівневі запитів, що їх висуває дана складна, трудомістка тема. Авторами проаналізований величезний матеріал з історії і теорії цивілізації, культури і мистецтва. До концептуальних засад роботи треба залічити, по-перше, різнобічно обгрутова-

не і послідовно проведене розуміння цивілізації як «власне соціальної організації суспільного життя індивідів, їх співжиття і культури на основі відтворення суспільного багатства» (с. 16) і, по-друге — навіяну ідеями М. М. Бахтіна подієву інтерпретацію інваріантної суті мистецтва, його усталеного транскультурного ядра (с. 101—115). Саме подієвість мистецтва, як показано в рецензованій праці, найглибше характеризує його специфіку щодо безпосереднього буття цивілізації. Не будучи прямим продовженням цього буття, мистецтво, проте, чутливо реагує на нього, перебуває в стані постійного творчого взаємообміну з ним і в цьому розумінні дійсно являє собою певного роду «со-буття», що українською мовою можна перекласти як «спів-буття»¹.

¹ Змістовий розгляд подієвості світу мистецтва провокує на одне принагідне зауваження. Значення, яке автори монографії акцентують у терміні «со-буття», тяжіє, як бачимо, до термінологічного рядку «со-буття», «инакобуття» (можна зга-

* Див.: *Завадський С. А., Новикова Л. І. Искусство и цивилизация: Искусство на пути к коммунистической цивилизации. — М.: Искусство, 1986. — 271 с.*

Виходячи з зазначених концептуальних засад, автори монографії висвітлюють низку актуальних питань щодо різних аспектів взаємодії цивілізації і мистецтва. При цьому першою висувається тема цивілізації — її генезису і розвитку, діалектики цивілізації і культури (р. 1). Авторі підкреслюють, що «відношення цивілізації і культури не обмежується функціональною взаємозалежністю» (с. 43): цілі культури «кожного разу... виходять за межі наявного буття цивілізації» (там же), що і є запорукою їхнього дальшого розвитку, — інакше суспільство перейшло б «у режим автоматичного процесу» (с. 46). Цікавим видається і другий розділ, в якому проаналізовано основні парадигми співвідношення культури і цивілізації у філософській рефлексії XVIII—XX ст. (цивілізація як прогрес культури, руссоїзм, романтична парадигма, утилітаризм, парадигми «еквівалентних культур та «іманентного критичизму»). Зауважу лише, що сформульоване в цьому зв'язку твердження «марксизм не наслідує старих і не висуває нових парадигм» (с. 97) видається занадто категоричним. Досить згадати хоча б роль парадигми діяльності в сучасній марксистській гносеології і естетикі.

Далі (р. 3) С. О. Завадський і Л. І. Новикова переходять до розгляду «світу мистецтва», наголошуючи на тих його аспектах, щодо яких специфічні риси художньої події можуть бути осмислені як вияв її сутнісної орієнтації в системі цивілізації і культури (зокрема, стиль). Наявність, в четвертому і п'ятому розділах йдеться вже про мистецтво в його безпосередній взаємодії з цивілізацією, в залученості до її функціонування і розвитку. На багатому і цікавому емпіричному матеріалі простежуються модифікації мистецтва в цивілізаціях стаціонарного, адаптивного і динамічного типу, розкривається роль художньої творчості в процесах сучасного культурного синтезу (зокрема на культурно-цивілізаційному перехресті «Захід—Схід», а також у «метисній» латиноамериканській цивілізації). Установка на подолання суперечності між множинністю конкретних типів цивілізації

і їх сутнісною єдністю, як показують автори, не виключає «загального напруження» у їх відношеннях (с. 218), спрямованого на реалізацію позитивних загальнолюдських цінностей. Завершується дослідження С. О. Завадського і Л. І. Новиковою оглядом перспектив розвитку мистецтва за умов цивілізації соціалістичного і комуністичного типу, причому автори відзначають, що й тут мистецтво, виступаючи «агентом суспільства», водночас зберігає своє значення як творчої діяльності, «яка дозволяє судити про стан культури загальом і самої цивілізації» (с. 230). Протягом останніх років ця здатність соціалістичного мистецтва, як відомо, дістала широке практичне підтвердження.

Загалом треба сказати, що праця С. О. Завадського і Л. І. Новикової істотно розширює наявні обрії культурологічного дослідження мистецтва, збагачує естетику і теорію культури розглядом ряду важливих проблем. Водночас, як кожна цікава книжка, рецензована монографія здатна викликати бажання посперечатися, а в чому? продовжити хід думок її авторів.

Хоча книга має назву «Мистецтво і цивілізація», неважко переконатися, що теорія цивілізації (досить ґрунтовна) явно домінує в ній над теорією мистецтва, тим більше над власне естетичним її аспектом. Створюється враження деякої надмірності, незбалансованості; і це, здається, можна було б закинути авторам монографії, проте виникає питання: а чи можливе взагалі гармонійніше поєднання названих тем у межах певної цілісної системи наукового розгляду? Адже, як би там не було, мистецтво безпосередньо не «виводиться» з цивілізації, не «живе» в ній подібно до комп'ютерів чи автомобілів, не розкривається в її організаційно-функціональному обрії з усією повнотою своїх внутрішніх вимірів. Воно саме «со-буттійно» цивілізації, творить свій світ понад її «багатством», наодиноці з людиною. Тому й мовимо про взаємодію цивілізації і мистецтва. І вже справа авторів, з якої можливої точки зору цю взаємодію висвітлювати.

У свою чергу, хіба ж не розвиток цивілізації утворює необхідні передумови для розквіту художньої культури?

Однією з узвичаєних прерогатив мистецтва є притаманна йому роль своєрідного судді і критика існуючої цивілізації, що виносить їй вирок з позицій людського досвіду, правди і логіки людських почуттів. Цю функцію мистецтва відзначають, як ми бачили, і автори рецензованої монографії. Проте й сучасна цивілізація, здається, теж має шанс «судити» мистецтво — з погляду блага людини. Справді, хіба властива прогресивним формам цивілізації об'єктивна людяність раз по раз не виявляється більш реалістичною, ніж людинорозмірна і людиноцентрична логіка мистецтва? Чи не переконалися ми все частіше, що там, де мистецтво співало про високі почуття, усе вирішує тверезий розрахунок, а традиційні «жахли» художніх антиутопій виступають як цілком прийнятні і раціональні варіанти люд-

дати й Хайдеггерове «Mitsein»). Однак глибина бахтінського «события» пов'язана з тим, що це, крім того, саме «событие» («подія», «пригода»). Однією з характерних ознак застійного періоду в житті нашої країни став страх перед подією в мистецтві й культурі загалом саме в цьому розумінні події — як здатності починати з себе, перехоплювати ініціативу, започатковувати якусь нову лінію розвитку. З погляду бюрократичних репетиторів буття, подія була як раз небажаним елементом, тоді як справжня художність відрізняється саме тим, що їй неможливо задалегідь відрепетирувати, «організувати», за будь-яких умов це саме подія в духовному житті суспільства і кожної окремої індивідуальності. Гадаю, що в плані з'ясування відносин мистецтва і сучасної соціалістичної цивілізації ця обставина також заслуговує на увагу.

ського співжиття? Чи, може, останнє слово в цій суперечці ще не сказано?

Тією мірою, якою в нашому суспільстві відбуватиметься дальший розвиток цивілізації, з одного боку, і культури, мистецтва, з другого — нам, очевидно, не позбутися і певного напруження ускладнень у відносинах між ними, що, зрештою,

краще, ніж хаотичне співіснування їх деструктурованих форм. Практична невичерпність цієї теми дозволяє припустити, що й теоретичний інтерес до неї далеко не вичерпаний. Істотний висок в окресленні його перспектив на майбутнє і робить згадана книга.

В. А. МАЛАХОВ

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ І МОДЕРНІЗМУ ІДЕОЛОГІЇ РУСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Намагання православних богословів інтегрувати релігійний світогляд з ідеалами соціалізму шляхом модернізації всього релігійно-церковного комплексу, витлумачити в релігійно-містичному дусі злободенні питання суспільного життя породжує в окремих недостатньо зрілих зі світоглядного боку людей хибне уявлення про якусь зміну самого релігійного світогляду, про його позитивний вплив на моральну поведінку людини та ін. Тому-то не тільки з наукового, але насамперед з практично-політичного погляду цінною є монографія «Ідеологія руського православ'я»*, в якій розкривається принципова протилежність наукового і богословського підходів до суспільних процесів, спростовуються зусилля богословів узгодити релігійне світорозуміння з цінностями соціалізму.

У центрі дослідження — модерністські тенденції в сучасному руському православ'ї, еволюція його ідеології, пристосування церкви до умов соціалістичного буття. Глибоке проникнення модернізму в ідеологію православ'я, оновлення канонів і догматів, нові підходи богословів до смислотворчих питань, як правильно зазначають автори монографії, не привели до подолання світоглядної кризи, якої зазнає Руська православна церква.

Світоглядне пристосовництво руського православ'я найбільш виразно виявляється у трактуванні соціальної проблематики, насамперед проблеми соціальної діяльності особи. Відійшли в минуле часи, коли довготерпіння, аскеза, непротивлення злу розглядалися православними ідеологами як вищі моральні цінності. Сьогодні під впливом реалій соціалістичного суспільства, однією з яких є соціально активна особа, вони відмежовуються від проповідей соціальної пасивності, декларують активну участь віруючих у суспільному житті.

Автори монографії роблять цілком слушний висновок, що богословська інтерпретація активної соціальної діяльності має абстрактно-гуманістичний характер, тісно пов'язаний з провідніцалізмом і далеко від марксистського розуміння соціальної ді-

яльності. Однак цей висновок був би аргументованішим, коли б вони проаналізували взаємозв'язок між соціальною активністю і релігійною та нерелігійною орієнтацією особи, що дозволило б побачити певну залежність її ставлення до трудової і громадсько-політичної діяльності від світоглядної переконаності, впливу останньої на соціальну активність. А те, що такий взаємозв'язок існує, засвідчують конкретно-соціологічні дослідження.

У монографії здійснено ґрунтовний аналіз еволюції руського православ'я, нового підходу його керівних кіл до церковних канонів і нового тлумачення догматів віровчення. Заслугує на увагу й висновок про те, що процес модернізації канонічного укладу церковного життя спростовує богословську тезу про незмінність церкви як «богом заснованого» закладу.

Щоб зберегти і посилити вплив на людей, всі релігії намагаються відстояти свої позиції у моральній сфері. Не становить винятку й руське православ'я. Пристосовуючись до сучасності, воно прагне включити до свого морального кодексу принципи етики соціалістичного співжиття. Автори монографії, аналізуючи модернізацію соціального змісту православної етики, охоплюють широкий спектр моральних проблем, які стали об'єктом світоглядної боротьби між атеїзмом і релігією, і насамперед саме поняття моралі і морального прогресу. Однак окремі питання правословно-богословського тлумачення цих проблем тільки позначені і не одержали ґрунтовного аналізу — зокрема, щодо моральної ролі руського православ'я в історії нашої Батьківщини. До того ж деякі з цих питань, як, наприклад, тлумачення морального ідеалу, взагалі впади з поля зору дослідників.

Сьогодні пристосовницько-апологетичні тенденції руського православ'я все більше зміщуються в бік культурологічної проблематики. Мета звернення богословів до проблем культури і культуротворчої діяльності одна: підняти престиж, авторитет церкви, приписати їй визначальну роль в духовному житті нашого народу. Суть же теологічних концепцій культури — зображення останньої як похідної від релігії, а церкви — як головного посія і охоронця культурних цінностей.

* Ідеологія руського православ'я: Критичний аналіз / Б. О. Лобовик, М. С. Гордієнко, М. П. Красников та ін. — К.: Політвидав України, 1986. — 197 с.

Розділи колективної праці, присвячені богословській інтерпретації проблем культуротворчої діяльності, природи і функцій мистецтва, втіленню їх у культовій практиці православної церкви, можна вважати чи не найсильнішими. Самі проблеми, порушені в них, надзвичайно злободенні, і концептуальне розв'язання їх відзначається високим теоретичним рівнем. Автори досить переконливо, аргументовано спростовують богословську концепцію «єдиної філософії культу», яка прагне вивести духовну культуру з культу, з релігії. Це питання має важливе методологічне значення. Марксистська концепція культури, яка вбачає джерела останньої в суспільних потребах, що реалізуються в трудовій діяльності людей, вбиває ґрунт з-під ніг тих, хто намагається поставити всі культурні цінності і сам культурно-історичний прогрес у залежність від релігії.

Висновок про неспроможність інтегрування генезису культури з релігією добре умовитовується аналізом богословських трактувань культури як сфери творчості. Оголошуючи творцем не людину, а бога, зводячи роль людини лише до наслідування бога-творцю, релігія принижує культуротворчу діяльність віруючих, у багатьох моментах, як підкреслюють автори, дефор-

мує, збіднює, викривляє творчу фантазію особи.

Як у минулому, так і тепер церква широко використовує культурні цінності в релігійно-культовій практиці. Здійснений у монографії аналіз модернізму в сфері культової діяльності, використання в релігійних цілях мистецтва має суттєве значення для практики атеїстичного виховання. Можна тільки пошкодувати, що наголос на цьому моменті в рецензованій монографії не зроблений.

Крім зазначених недоліків, рецензоване монографічне дослідження хвибує також на повторенні, на первістості щодо аналітичності глибини його розділів.

Загалом же праця «Ідеологія руського православ'я» — ґрунтовне дослідження однієї з актуальних проблем критичного аспекту наукового атеїзму. Здійснений в ній аналіз взаємодії соціально-політичного та світоглядного в діяльності Руської православної церкви важливий в контексті піднесення політичної культури і світоглядної зрілості радянських людей, особливо молоді. Для пропагандистів атеїзму рецензована праця — солідна підмога як за фактичним матеріалом, так і за теоретичними підходами.

С. М. ВОЗНЯК

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІАЛОГУ

На основі значного фактичного матеріалу і досвіду роботи в інтернаціональному колективі журналу «Проблеми мира и социализма» професор Г. Гиргинов у своїй книзі* розглядає роль діалогу в суспільно-політичному житті, його форми і зміст як сутнісної риси людського спілкування, аналізує поняття «спілкування», взаємодію суб'єкта і об'єкта, мови і мислення в діалозі, а також його гносеологічне значення в процесі осягнення і збагачення істини.

Характеризуючи дискусійний діалог як ланку наукового дослідження, як фактор творчого процесу, автор, однак, обгрунтовано застерігає проти спроб подати всі питання науки, мистецтва і культури як дискусійні, культивувати помилковий погляд, за яким «і в марксизмі всі його положення і висновки, в тому числі й найбільш кардинальні, підлягають перегляду і корекції» (с. 66). Безперечно, зміни життя і працювати в умовах зростаючої демократизації соціалістичного суспільства передбачає і потребує дискусій, обстоювання позицій, боротьби думок, але не має нічого спільного з базіканням, демагогією і безвідповідальністю. «Ми, комуністи, за такі дискусії, які зміцнюють марксизм як науку і соціалізм як найбільш прогресивний суспільний лад, позиції робітничого класу і його комуністичний аванґард» (с. 70).

Аналізуючи місце й роль політичного діалогу в ідеологічній боротьбі, автор доводить необхідність поєднання критики буржуазної ідеології з критикою капіталістичного ладу з позицій наших ідеалів і цінностей (с. 74).

Ії обстоювання в умовах боротьби за виживання людства, проти загрози ядерного самознищення як ніколи раніше потребує твердості й водночас тактичної гнучкості, готовності до взаємоприйнятних компромісів, націленості не на конфронтацію, а на діалог і взаєморозуміння зі всіма суспільно-політичними силами (с. 66). На жаль, автор, розглядаючи проблему такого діалогу, приділяє їм усе же менше уваги, ніж вони того заслуговують.

Важливе значення має діалог у справі зміцнення єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, в підвищенні ролі соціалізму у світових справах. Зразком конструктивного діалогу між комуністами-однодумцями різних партій, пише Г. Гиргинов, є традиційні двосторонні зустрічі на високому рівні між братніми партіями соціалістичних країн (с. 125). Але це не означає, що між комуністичними партіями не може існувати розбіжностей. Навпаки, відмінності в підходах у витлумаченні й практичному розв'язанні питань класової боротьби в різних регіонах світу і неоднакових об'єктивних і суб'єктивних умовах є цілком природним. Неприродним було б протилежне. Але ці відмінності не є абсолютними і вони не повинні перекреслюва-

* Гиргинов Г. Диалогът : Философско-политически анализ. — София: Партиздат. — 1986. — 183 с.

ти те спільне, що об'єднує комуністів і є значущим, ніж відмінності між ними (с. 127). Для успішного діалогу між комуністами, підкреслює автор, необхідні своєчасні заходи щодо подолання виниклих розбіжностей, недопущення їх поглиблення і загострення до стадії конфлікту (с. 129).

У праці значна увага приділяється діалогу між лектором і аудиторією, містяться положення, цінні для практичної діяльності лекторів-пропагандистів, учених-суспільствознавців.

На жаль, у книзі лише схематично окреслено коло проблем, які мають велику теоретичну значущість в умовах перебудови, здійснюваної у Радянському Союзі, країнах соціалістичної співдружності. Йдеться про дослідження дискусії у

формі діалогу між державними органами і організаціями, що самоуправляються, між господарськими, науковими й інженерними ланками; між територіальними органами під час розв'язання економічних, соціальних, наукових проблем (с. 181).

Діалогове мислення як невід'ємна складова частина нового суспільного політичного мислення потребує дальшого вивчення, тим більше, що в радянській філософській літературі ця тема ще не дістала спеціальної розробки.

Монографія написана яскраво, образною мовою. Вона приверне увагу всіх тих, хто має справу з живим лекторським словом.

І. Г. ДОБРОСКОКІН,
Є. Ф. СЛАСТЕНКО

ПРАВДА ІСТОРІЇ ТА НЕСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ВИГАДОК

У новій праці науковців Інституту філософії АН УРСР* піддаються критиці буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії філософської думки на Україні і розкривається їх антикомуністична спрямованість. Автори здійснюють науковий аналіз світоглядно-методологічних засад буржуазно-націоналістичної історіографії і показують, що їх основою є ідеалістична ідея про історію людства як відображення розвитку абсолютного духа, який розуміється як ірраціональне начало, що зумовлює й риси національного характеру. До складу цих принципів входить також і відома теорія філіації ідей, «збагачена» її відверто націоналістичним тлумаченням.

Націоналістичні історики (Д. Чижевський, О. Кульчицький, Ю. Артюшенко, І. Мірчук та ін.) намагаються обгрунтувати «окцидентальну» (західну) природу українського національного духу і довести «взаємну ворожість» української та російської культур. Не дивно, що еталоном розвитку філософської думки на Україні в період феодалізму вони вважають західноєвропейське теоретичне мислення. Але, як переконливо показано у книзі, таке тлумачення розвитку вітчизняної філософії у згаданий час є глибоко помилковим і, зокрема, призводить до фактичного зняття проблеми вивчення оригінальної філософської спадщини Київської Русі.

Спираючись на те, що історія філософії—це історія ідеалістичних, релігійно-містичних учень, буржуазні націоналісти найвизначнішими представниками філософ-

ської думки вважають ідеалістів й містиків і зображають ідеалістами тих мислителів, чиї погляди були не до кінця послідовно матеріалістичними. Зазначимо при цьому, що, на нашу думку, авторам рецензованої книги доцільно було б звернути увагу на творчість тих мислителів середньовіччя неправославної конфесійної належності, духовна спадщина яких є надбанням водночас і української, і польської філософської думки.

Значних перекирвань у буржуазно-націоналістичних публікаціях знає історія філософії на Україні періоду капіталізму. Спростовуючи їх, автори книги зазначають, що розвиток вітчизняної філософської думки цього періоду характеризується саме зміцненням матеріалістичних традицій, посиленням боротьби проти ідеалізму та релігії, зародженням і розвитком революційно-демократичної ідеології, початком поширення марксистських ідей.

Гострій критиці піддано в книзі націоналістичні спекуляції щодо історії розвитку філософської думки на Україні за роки соціалізму. Погоджуючись в цілому зі змістом цієї критики, зауважимо, однак, що вона дещо традиційна за формою і, крім того, явно недостатньо зважає на ті трагічні факти вітчизняної історії періоду 30-х років, на які особливо полюбляють кивати наші ідейні противники. Цим питанням варто було б приділити більше уваги. Взагалі треба сказати, що важливість проблем, які розглядаються в праці і висока професійна компетентність авторського колективу заслуговують на те, щоб вона була і більша за обсягом, і мала багато більший, аніж 620 примірників, тираж.

В. Г. ОГІРЧУК

* Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки.—К.: Наук. думка.—1987.—199 с.

РЕЛІГІЙНА ПРОБЛЕМА В КРАЇНАХ СОЦІАЛІЗМУ

Як складова частина соціалістичної перебудови соціалістичне розв'язання релігійного питання все ще лишається недостатньо дослідженим і в радянській і в зарубіжній марксистській літературі. В цьому зв'язку науковий і практичний інтерес становить книга М. Є. Добрускіна*, що є спробою узагальнення досвіду братніх країн у даній сфері. Автор досліджує широке коло науково-атеїстичних, правових, соціально-економічних, політичних і організаційних питань, які становлять зміст релігійної проблеми і розв'язуються комуністичними і робітничими партіями, урядами соціалістичних країн.

У книзі розглядаються такі питання: релігія і церква до перемоги народно-демокритичних революцій; наукові основи політики комуністичних і робітничих партій щодо релігії і церкви; відокремлення церкви від держави і школи від церкви; відносини між державою і церквою; зміна в соціально-політичних доктринах релігійних організацій; науково-атеїстичне виховання трудящих і шляхи подолання релігійних забобів.

У монографії дано філософський аналіз складних процесів, що відбуваються в духовному житті народів соціалістичних країн у зв'язку з внутрішніми і міжнародними політичними проблемами показуються зміни у становленні релігії та церкви, в політиці й ідеології церков і їх діячів під впливом соціалістичного будівництва, аналізуються кризи релігійної свідомості, розвиток поглядів віруючих і невіруючих трудящих.

Автор робить правильний висновок про те, що в обґрунтованих В. І. Леніним принципах виражені загальні для всіх соціалістичних країн закономірності, застосовувані в кожній із них із врахуванням національних і історичних особливостей та традицій. В книзі аналізуються ці особливості і — що дуже важливо — не лише з теоретичного, а й з практичного боку.

До особливостей законодавства соціалістичних країн (на відміну від радянського законодавства) М. Є. Добрускін залічує державні дотації на утримання церков, утримання церквою в деяких країнах добродійних і медичних установ, віддання частини земель у розпорядження церков у Болгарії і НДР. Є й деякі інші особливості, причини і характер яких з'ясовуються в книзі. Своєрідність у правовому становленні церков пояснюється специфікою умов у кожній із країн, необхідністю врахування громадської думки, а також позиції церкви.

У книзі висвітлюється складна, сповнена драматичних колізій історія відносин соціалістичної держави з церковними об'єднаннями в умовах гострої ідеологічної і політичної боротьби на світовій арені і в окремих соціалістичних країнах. Уряди

соціалістичних країн поставили і послідовно розв'язують завдання нормалізації відносин з церквою, сприяння загальному співробітництву у справі боротьби за мир і безпеку народів. Сутність нормалізації автор визначає як політичну лояльність діячів церкви соціалістичному ладові, готовність до неухильного дотримання законодавства і розв'язання питань шляхом переговорів з державними органами. Нормалізація має двосторонній характер — включає до себе і відповідні зобов'язання держави щодо церкви: визнання її внутрішньої автономії і невтручання держави у розв'язання канонічних питань.

Автор аргументовано викриває інсинуації і наклепницькі випадки клерикалів, які прагнуть до загострення відносин соціалістичної держави з церквою, до впливу на духовенство і віруючих, які стоять на патрістичній позиції.

Поряд з гострою критикою противників наукового атеїзму автор веде товариську полеміку з деякими ученими з соціалістичних країн, які вбачають у релігії прогресивні риси, перебільшують роль і значення церкви та релігії в умовах соціалістичного будівництва, недооцінюють необхідність науково-атеїстичної пропаганди.

У книзі переконливо показано, що клерикалізм, незважаючи на певну активізацію, поступово втрачає свій вплив. На противагу йому зростає роль і значення антиклерикальних релігійно-політичних рухів у середовищі віруючих і духовенства, головним чином так званого лівого християнства або лівого крила «християнського соціалізму». Ці ліві рухи, не пориваючи з релігією, сприймають деякі елементи наукового соціалізму і найважливіші принципи політики марксистсько-ленінських партій в економічній і соціальній сферах, у боротьбі за мир проти імперіалізму. Водночас автор відзначає певну обмеженість поглядів таких лівих організацій, їх соціальних доктрин, які проповідують ідеологічний плюралізм і мирне співіснування релігійної і марксистської ідеології.

Розглядаючи соціально-політичні концепції, поширені нині в релігійних організаціях соціалістичних країн і в міжнародних релігійних об'єднаннях (Ватікані, Всесвітній Раді церков, Християнський Мирний конференції та інших), М. Є. Добрускін аналізує боротьбу всередині церков щодо корінних питань міжнародної політики.

Певний інтерес становить розгляд у праці досвіду соціалістичних країн у справі науково-атеїстичного виховання трудящих, як одного із найважливіших засобів поступового подолання релігійних пережитків.

Підкреслимо, що монографія не позбавлена і окремих огріхів. Так, варто було б повніше показати процеси секуляризації суспільного життя — причому не тільки у сфері шкільної освіти, глибше розглянути причини релігійності частини населення. Недостатньо уваги приділено також і аналізу діяльності релігійних сект у ряді

* Добрускін М. Є. Религия и атеизм в европейских социалистических странах. — М.: Наука, 1986. — 198 с.

соціалістичних країн. Нарешті, вважаю за потрібне відзначити солідну джерелознавчу базу згаданого дослідження, що налічує близько 300 праць на 12 іноземних мовах і включає до себе документи братніх партій і законодавчі акти, монографії

і статті зарубіжних учених, великий соціологічний матеріал. Це дозволило підготувати оригінальну працю, яка становить інтерес як для спеціалістів і вчених, так і для широкого радянського й зарубіжного читача.

Д. Х. ОСТРЯНІН

СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ «КРИТИКИ ЧИСТОГО РОЗУМУ»

Нинішній етап розвитку нашого суспільства позначений зростанням інтересу до проблем наукознавства, логіки і методології наукового знання. Саме такий інтерес виявлено і в книжці М. К. Вахтоміна*. Книжка ця одразу ж була розпродана: успіх забезпечувався справді сучасним, «свіжим» прочитанням «Критики чистого розуму» — головного твору родоначальника німецької класичної філософії.

Аналізуючи фактичний матеріал, автор спирається на марксистсько-ленінську методологію, на праці радянських філософів Л. А. Абрамяна, В. Ф. Асмуса, Ю. М. Бородає, А. В. Гулігі, Е. В. Ільєнкова, В. О. Лекторського, І. С. Нарського, Т. І. Ойзермана, Г. В. Тевзадзе, В. І. Шинкарука та ін. Торкуючись дискусійних питань, М. К. Вахтомін висловлює судження, висновки, які нерідко відрізняються від поглядів його попередників — коментаторів спадщини І. Канта. Важливо відразу сказати, що гострота постановки низки проблем дослідження в книжці поєднується з компетентною аргументацією, коректною формою висловлення і захисту автором своїх позицій.

У рецензованій праці проаналізовано літературу про Канта, видану останнім часом. Значна частина її присвячена 200-річчю виходу в світ «Критики чистого розуму». Серед досліджень радянських авторів виділяються ті, що належать Л. А. Абрамян і В. І. Шинкаруку. Вони визнаються гідними найсерйознішої уваги з боку філософської громадськості.

Добре продумана структура книжки М. К. Вахтоміна включає в себе п'ять розділів. Чимало висновків автор виніс у «Примітки», набрані петитом (с. 148—206). Цією останньою обставиною пояснюється велика інформаційна місткість нової праці про Канта.

У першому розділі — «Передумови появи теорії наукового знання Канта» (с. 11—47) — виділяється й описується феномен знання, його еволюція. Тут же аналізуються ті труднощі, з якими стикнувся автор «Критики чистого розуму» під час розроблення проблем пізнання (с. 26—39), розкривається шлях Канта до створення теорії наукового знання (с. 39—47). Заперечуючи багатьом з тих, хто різко проти-

ставляв «раннього» Канта «пізньому», М. К. Вахтомін робить висновок, що докритичний період в діяльності німецького філософа був необхідною передумовою для періоду критичного. «Якщо в перший період, — пише дослідник, — Кант, займаючись питаннями природознавства і філософії природи, сам розробляв різного роду природничо-наукові теорії, то в другий період його увага була звернена на вивчення того, що таке наукове знання, і зокрема на такий його специфічний вид, як теорія» (с. 41).

У книжці М. К. Вахтоміна основним є другий розділ, присвячений аналізу Кантом проблеми походження наукового знання (с. 47—90). Автор вважає, що «Критика чистого розуму» має за генеральне завдання розроблення даної проблеми, яка становить самий зміст трансцендентальної логіки. Зазначається, що, починаючи з Ф. Бекона, основним засобом здобуття знання філософія проголосила досвід. Такої ж орієнтації додержувався й Р. Декарт, який вважав «внутрішній» досвід справжнім джерелом пізнання. М. К. Вахтомін убачає тісний зв'язок Канта з Бекон і Декартом. У вихідних засновках Кант справді намагався синтезувати орієнтації французького деїста й англійського матеріаліста. Нагадаємо читачеві, що це Кант стверджував: «Починати годиться не з об'єкта, а з досвіду суб'єкта і з того, що цей досвід може містити» (Твори, т. 6, с. 650). Хоча, звісно, починати з одного й того самого не означає закінчити одним і тим самим... Тому в рецензованій праці зазначається, що автор «Критики чистого розуму», пояснюючи характер досвідного знання, особливу увагу приділяв безпосередньому, апіорному спогляданню, котре реалізується у формах простору і часу. Відкидаючи декартівську інтелектуальну інтуїцію, Кант висловлювався за інтуїцію чуттєву, яка здійснюється за допомогою апіорних форм споглядання (с. 32). У науковому пізнанні важливе значення мають категорії, за допомогою яких стає можливим синтез споглядань, перетворення останніх на факт науки. Побіжно даються авторські коментарі, що розкривають суб'єктивно-ідеалістичну природу багатьох важливих висновків кантівської гносеології.

Таке неспрошене трактування питання про розуміння Кантом характеру апіорного знання дає змогу авторові повніше розкрити проблему застосування категорій

* Вахтомін Н. К. Теория научного знания Измануила Канта. Опыт современного прочтения «Критики чистого разума». — М.: Наука, 1986. — 206 с.

у пізнанні. Принципом цього застосування є трансцендентальна єдність апперцепції — тобто єдність між спогляданням і розсудковою діяльністю. Діалектика тут вривається в процес пізнання, формальні елементи поступаються місцем уяві, за допомогою якої здійснюється синтез понять і категорій. У книжці підкреслюється обмеженість кантівського розуміння процесу вироблення наукового знання, але, разом з тим, відзначається багато позитивних моментів цієї теорії, у тому числі роль категоріального синтезу у виробленні нових понять науки (с. 135—137).

Вартий уваги і висновок М. К. Вахтоміна, що уява, за Кантом, не зовсім довільна, а значною мірою детермінована: з одного боку, — категоріальною структурою мислення, з другого, — даними споглядання. Саме ці вихідні дані визначають характер того, що створюється уявою — чітко виражений відхід від інтуїтивізму іменується вродженою «здатністю судження», котра розвивається вправами. Автор розкриває раціональний зміст «категоріального синтезу», «схематизму розсудку», його «основоположень». Переконаливо підкреслюється значення Канта у виробленні діалектичних понять процесу творчості, уяви, синтезу суперечливих «схем», основоположень розсудку. У книжці показується, якою мірою вчення Канта про трансцендентальну єдність апперцепції становило сходнину до істинно наукового розуміння проблеми діалектико-матеріалістичної єдності буття і мислення.

У третьому розділі — «Основні форми знання» (с. 91—10) — М. К. Вахтомін розробляє новий підхід до кантівського розуміння розмежування знання, його розчленування на емпіричне і теоретичне: критерієм їх відмінності виступають явища «речі в собі». Явища становлять зміст емпіричного знання, а «речі в собі» — знання теоретичного. Таке трактування не тільки уточнює наші історико-філософські судження, але й слугує сучасному розумінню основних форм наукового знання.

У четвертому розділі розглядається знання як теоретична система (с. 101—105), показується, як Кант підходив до оцінки теоретичних побудов свого часу в галузі математики, фізики і філософії. Роль розсудку і розуму в нагромадженні і розвитку знань, значення ідей — «регуляції пізнавального процесу», місця логічних засобів пізнання, проблеми побудови умовноводів і вивідного знання — всі ці моменти пізнавальної діяльності, вважав Кант, відіграють першорядну роль у розвитку наукового знання (с. 91—115).

П'ятий розділ книжки — «Дальша робота теорії наукового знання» (с. 116—130) — присвячений питанням розвитку спадщини Канта в наступні часи і особливо в рамках німецької класичної філософії. Детально зіставлені погляди Гегеля і Канта. Автор переконливо доводить, що з'ясування проблематики «Науки логіки» неможливе без з'ясування найважливіших ідей «Критики чистого розуму». Підкреслюється думка про велике значення сприйняття Гегелем «діяльного начала» ідей Канта, про всебічний розвиток цих ідей у

«Феноменології духу» і «Філософії права». Порівнюючи внесок Гегеля в теорію науки із заслугами Канта в цій же галузі, М. К. Вахтомін пише: «Він (Гегель. — П. Ш.), по-перше, історично обґрунтував принцип тотожності суб'єкта і об'єкта; по-друге, пояснив природу суперечностей, що виникають у знанні; по-третє, на основі цих суперечностей розробив уявлення про теоретичну систему знання, в світлі якої якісно перетворив теорію наукового знання» (с. 130).

У заключному розділі книжки (с. 131—147) дається оцінка ідейно-теоретичних побудов Канта з позиції діалектичного матеріалізму — звертається увага на ряд методологічно значущих висновків німецького філософа (знання — результат дії чуттєвості і розсудку, категоріальний апарат — важливий засіб пізнання, емпіричне і теоретичне — вираження явищ «речей у собі» та ін.), котрі оголошуються ним «фазами», «ступенями» розвитку «пізнавальної діяльності». Автор показує, що проблеми, поставлені Кантом, не позбулись свого значення для філософії і наукознавства наших днів.

Підбиваючи підсумок сказаному, відзначу, що хоча в новій книжці М. К. Вахтоміна проблеми, поставлені Кантом, дістають критичне переосмислення, однак часом це має вигляд усього лише начерку того напрямку, в якому потрібно висвітлювати ту чи ту з них у діалектичному і історичному матеріалізмі. Тому зусилля щодо позитивного вилучення наукознавчих і методологічних аспектів «Критики чистого розуму» треба продовжувати.

Хотілося б також підкреслити необхідність більш ретельного аналізу підходів представників німецької класичної філософії (в тому числі Л. Фейєрбаха), а також філософів російської революційної демократії до питань про роль практики в їхніх наукознавчих і гносеолого-методологічних побудовах.

Хоча М. К. Вахтомін не завжди виявляє рішучість у своїх звертаннях до сучасної проблематики, все ж у цілому рецензована книжка не є дослідженням, зверненням у минуле. Головний твір німецького мислителя в контексті рецензованої праці нерідко виступає відправним пунктом, спонукальним «моментом» для висунення, розроблення питань сучасної теорії наукового знання, таких наприклад, як його емпірична і теоретична форми, а також питання про ті «людські здатності», з допомогою яких ці форми виникають.

М. К. Вахтомін у своїй книжці намітив цілий ряд напрямів подальшої роботи над виявленням раціонального змісту одного з класичних творів домарксистської філософії. При цьому він відзначив практичне значення можливих результатів, значення розробки наукознавчих і методологічних питань викладання філософії, пропаганди наукових знань. Постановкою цілого ряду питань історії філософії і теорії матеріалістичної діалектики автор спонукає до нових пошуків, до розв'язання теоретичних завдань, важливих з погляду сьогодишнього і завтрашнього дня.

П. С. ШКУРИНОВ

Викриттю наукової неспроможності світоглядних і моральних основ буржуазного способу життя, лицемірства буржуазної демократії присвячена монографія* групи авторів — працівників наукових установ Києва. В ній дається критика поширених у капіталістичному світі «неогуманістичних» теорій, зокрема концепцій «споживацького суспільства», «держави загального благо-денства», «масового суспільства», «західного стилю життя» та ін. Не менш фальсифікаторський характер, як показують автори рецензованої праці, має і теорія «корпоративного суспільства», яка слугує апологією «класового миру» між експлуататорами і експлуатованими.

Проблеми відносин людини і суспільства, зазначають автори, є центральними і в сучасній буржуазній футурології. Її прихильники, об'єднані концепцією «нового гуманізму» («неогуманізму»), прогнозують майбутнє, виходячи з умов сучасного капіталізму, якому притаманні серйозні кризові явища. Однак кризові явища оголошуються притаманними не тільки капіталізму, а людському суспільству взагалі. «Нові гуманісти» висувають положення про «новий світовий порядок», який має бути побудований на основі докорінної зміни всіх існуючих типів політичних структур, відмови всіх країн від національного суверенітету. Як підкреслюють автори монографії, це «сприяло б посиленню позицій транснаціональних корпорацій, їх намаганням розширити свій вплив у світі, безперешкодно проникати в економіку різних держав» (с. 45).

Дані концепції не що інше, як новий варіант горезвісної «теорії конвергенції».

По суті, антигуманістичною є й буржуазна мораль, адже її установки відповідають передусім корінному інтересові пануючого класу — одержувати максимальний прибуток. Типовими ознаками такої моралі саме і є споживацьке ставлення до життя, розквіт аморалізму і морального цинізму, бездушність і культ насильства.

Автори рецензованої книги показують, що буржуазна держава не тільки позбав-

ляє трудящих соціально-економічних прав і свобод, а й істотно обмежує їх політичні права.

Неспроможне капіталістичне суспільство розв'язати і національне питання.

Чимало сторінок присвячено викриттю класової обмеженості буржуазного розуміння свободи совісті, використання релігії з метою ідеологічних диверсій проти СРСР та інших соціалістичних країн.

Аналіз буржуазних фальсифікаторських «теорій» про нібито гуманістичний характер капіталістичної дійсності приводить авторів монографії до висновку, що капіталізм є головною соціально-економічною і політичною перешкодою прискорення матеріального і духовного прогресу людства.

Книга написана значною мірою на основі вивчення й узагальнення чималої кількості зарубіжних джерел. Для неї характерне багатство і вдалий підбір фактичного ілюстративного матеріалу, який допомагає викриттю основних постулатів буржуазної ідеології та підтверджує наукові висновки авторів.

Книга адресована широкій читацькій аудиторії. Однак в тексті помітне зловживання маловідомими такій аудиторії словами та термінами, як, наприклад, «аксіальний» (с. 59), «джингоїзм» (с. 44), «ін-аугурація» (с. 129) та ін. Не кожному читачеві відомо, наприклад, що таке Римський клуб, хоча ця назва згадується в книзі кілька разів (с. 35, 43, 46, 47 та ін.). Такі і подібні їм слова і терміни та назви потребують хоча б коротенького пояснення.

У книзі є повторення одних і тих самих цифр і фактів: с. 8 і 10 — перелік варіантів назв «споживацької ідеології»; с. 51—52, 64—65 і 88—90 — цифри про безробіття в країнах капіталу; с. 97 і 101 — факти про кількість неписьменних у капіталістичних країнах; с. 140 і 160 — про так звану радянську військову загрозу країнам Заходу та ін.

Монографія буде корисна для всіх, хто цікавиться питаннями ідеологічної боротьби.

В. О. ЛІВЕНЦОВ,
В. Ю. БАЛТІН

* Сучасний капіталізм: суспільство проти особи. — К.: Політвидав України, 1986. — 190 с.

A. I. KRAVCHENKO. Social Planning: Problems and Search for Solution

Social planning occupies an important place in practical work connected with search for social reserves of perestroika. Until recently it was comprehended mainly as generalization of practical experience and was oriented to the solution of slightly tied up economic, social and cultural aspects in the development of regions, enterprises and labour collectives. In order to make a qualitative leap in the development of social planning it is necessary to elaborate precise methodological and theoretical bases for it to be turned into a strict scientific procedure.

A. N. BARANOV, V. M. SERGEEV. On Development of Typology of Natural-Language Reasoning

Having asserted the direct relations of the reasoning logic with cognitive mechanisms of decision-making, the authors develop typology and a model of value-oriented reasoning. This permits in particular analyzing (on an example of Phucidides' Melian dialogue) the natural-language reasoning from the standpoint of its logic and semantic structure of values. The suggested approach provides the authors with an opportunity on more extensive cultural material to elaborate universal rules for transition from one values to others which is the necessary moment of reasoning as a whole.

L. M. TOPYUK, V. A. POLTORAK. The Creation of the Stationary System of Public Opinion Inquests in Town (Experience of the SPOI Formation in Dniepropetrowsk)

Problems of further development of social democracy raised by the Party at the modern stage of social development require creating in the republics, regions, towns, systems of mass inquests of public opinion which are bound to increase the reliability level of sociological information, operativeness, of public opinion inquests, to provide for the comparability of the inquest results and possibility of analyzing the public opinion in its dynamics.

The paper comments upon one of possible approaches to creation of an urban stationary system of inquests based on organizational integration of the existing structures related to the sphere of investigation and calculation of public opinion. An analysis is made for methodological problems of functioning of different elements in the system: inquest objects, questionnaire-makers' institute, information collecting places, information treatment, preparation for decision-making, management bodies. The structure of a methodical set of tools is revealed for effective inquests of public opinion.

O. V. KRYZHANOVSKY. Social Quality of Goods: Problems of Experts' Evaluation

Social qualities of goods are, unfortunately, not always duly considered by experts. The existing state standards cannot provide for the stability of such social parameters as fashion, taste, prestige in consumption, etc. While keeping to required technical standards it is presumed more effective to evaluate the quality of consumer goods on the basis of their social characteristics given by experts. In this respect use can be made of "typical structures of consumer properties" involving along with functional, ergonomic and aesthetic ones a group of social properties including the following indices: social expediency of the produced articles, social address and consumer class (type), article conformity with the optimal range, moral wear, accompanying social effects. All the indices enumerated characterize the social quality of articles. Their involvement in the system of experts' evaluation as compulsory and, in some cases, leading criteria is supposed to be an urgent and necessary step in solution of the problem concerning raising the quality of production, more complete satisfaction of the people's requirements in high-quality goods.

V. N. SAGATOVSKY. *Unworthy Mediator: Bureaucrat's Portrait*

In order to struggle successfully against bureaucracy it is necessary to know not only the general root of the given social phenomenon, but also its specific peculiarities. In the socialist society these peculiarities are a result of shortcoming of the organization-managerial mediation in solution of many important economic and social problems. Therefore the struggle against bureaucracy supposes both the reconstruction of the management structure and a rise of the real responsibility of managers for the results of their activity.

G. I. MARAKHOV, Ya. V. Zavadsky's. *Anti-Serfdom Propaganda*

The paper outlines the anti-serfdom activity of the priest Yakov Zavadsky (1790-1855) on the eve of abolition of serfdom in Russia. Speeches in the defence of peasants and against bondage created prerequisites for Zavadsky's close friendship with representatives of the Cyril and Methodius Society (with N. I. Gulak first of all). The documents of archives evidence that it was in Zavadsky's lodging near the former Tithe Church, where one of founders of the society in question, N. I. Gulak, lived and where brothers of the Cyril Methodius Society gathered, that this society was founded.

I. I. ARTEMENKO, A. P. MOTSA. *Spread of Christianity in the Kiev Rus (from archaeological data)*

To investigate one of the urgent problems of Ancient Rus history—on time and circumstances of Christianity adoption in the Kiev Rus—it is important to study archaeological sources of that epoch (temple buildings, burial things and attributes), being the material expressions of the religious ritual. The analysis of such data evidences for the fact that the adoption of Christianity in East Slavs was not a simultaneous action, but a slow, long, and contradictory process. New religious beliefs did not receive general active backing for especially long time among the countrymen—the main section of the medieval society.

V. M. PORUS. *Philosophy of Technology: Review of Problems*

The paper reveals the sources and historical genesis of the "philosophy of engineering", its basic problems are reviewed, the methods of the comprehension of these problems are considered in two contexts of the development of the ideas which are leading today in a given trend of bourgeois philosophic thought: methodological-and-technological as well as philosophical-and-culturological.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора)
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	В. М. СВІНЦІЙСЬКИЙ
В. П. ІВАНОВ	Л. В. СОХАНЬ
В. І. КУЦЕНКО	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Редакція журналу

Завідуючі відділами:

І. В. Бойченко (позаштатно)	— історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич (позаштатно)	— діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко	— логіка, філософські питання пророкознавства, етика, естетика
Ю. А. Іщенко	— науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний	— історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко	— конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

ІІ. В. Бойченко, С. О. Васильев, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

П. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор **А. С. Заєць**
Технічний редактор **Л. М. Кравченко**
Коректор **Г. С. Божок**

Здано до набору 01.04.88. Підп. до друку 22.06.88. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. ум.-друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 14,5. Тираж 1200 пр. Зам. 0-66. Ціна 75 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ. № 4. ИЮЛЬ—АВГУСТ, 1988. Научно-теоретический журнал Иститута философии АН УССР. Основан в январе 1927 года. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Главный редактор В. И. Шинкарук. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Политграфкнига», Киев 30, ул. Ленина, 19.

„Філософська і соціологічна думка“

Новий республіканський науково-теоретичний журнал

Видаватиметься щомісяця, українською і російською мовами

Журнал утворюється на основі «Філософської думки» і зберігатиме її світоглядну спрямованість і орієнтацію на гуманістичну філософську традицію.

Поряд з фундаментальними статтями з марксистсько-ленінської філософії і соціології ми друкуватимемо науково-публіцистичні виступи, дискусії, есе, інтерв'ю, інформаційні матеріали.

На сторінках журналу триватиме діалог між філософами і представниками конкретних наук.

В центрі нашої уваги — філософсько-світоглядні проблеми перебудови, демократизації, оновлення соціалізму. Маємо на меті поєднувати їх теоретичний аналіз з практичною участю у спрямуванні цих процесів. Надамо слово не лише вченим, а й громадським діячам, літераторам і митцям — насамперед з питань екології, історичної пам'яті народу, національної культури та ін.

Ми будемо ширше висвітлювати не досліджені ще сторінки історії вітчизняної і світової культури, суспільно-політичної думки, аналізувати новітні тенденції розвитку зарубіжної філософії і соціології.

Значно зросте кількість публікацій. Будуть відкриті нові рубрики, зокрема: «Демократизація у дзеркалі соціології», «Соціальна статистика», «Про що сперечаються соціологи», «Соціологічна спадщина», «Новини зарубіжної соціології», «Соціологічна консультація» та ін. (назви робочі). Маємо намір створити при редакції соціологічну «експрес-службу», яка аналізуватиме громадську думку з питань перебудови.

ПРОДОВЖУЄМО РУБРИКИ, ВІДКРИТІ ПРОТЯГОМ ОСТАННІХ РОКІВ:

● Теоретичні проблеми перебудови	● Соціальні і філософські проблеми прискорення НТП
● Філософське розуміння людини	● Актуальні інтерв'ю
● Життя як творчість	● Колонка головного редактора
● Культура і світогляд	● Офіційний відділ
● Діалоги	● Наше листування
● Першодруки	● Роздуми над книгою
● Логіка, методологія і філософія науки	● Хроніка
● Філософські проблеми історії культури	● Ретроспектива
● Rostra nostra	● Мікрореферати
● З викладацького досвіду	● Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень
● На допомогу учасникам методологічних семінарів	

Тематичний діапазон рубрик врахує і пропозиції наших читачів за анкетой «Філософської думки».

З першого номеру «Філософської і соціологічної думки» почнемо друкувати кількома подачами рукописи ще не виданих книг (або уривки з них).

Сподіваємось, окреслений нами портрет нового журналу приверне вашу увагу і ви станете його передплатниками. Індеси за каталогом «Союздруку»: українське видання — 74526, російське — 74527.

Анонси публікацій 1989 року читайте у наступному номері «Філософської думки».